

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Etnografska građa (Janj, Sarajevo, Livanjsko polje, Visoko, Donji Bihać)

Rihtman, Cvjetko

1976

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/6d094a40-72f3-45b8-8476-6e68f97a05fe>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A
KNJIGA XX

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 16.

ETNOGRAFSKA GRAĀA

(JANJ, SARAJEVO, LIVANJSKO POLJE, VISOKO, DONJI BIRAĀ)

SARAJEVO

1976.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A
KNJIGA XX

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 16.

ETNOGRAFSKA GRAĀA

(JANJ, SARAJEVO, LIVANJSKO POLJE, VISOKO, DONJI BIRAC)

SARAJEVO

1976.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ā A
KNJIGA XX

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 16.

ETNOGRAFSKA GRAĀA

(JANJ, SARAJEVO, LIVANJSKO POLJE, VISOKO, DONJI BIRAC)

Urednik
CVJETKO RIHTMAN,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1976.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MATERIAUX

TOME XX

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 16.

MATERIAUX ETHNOGRAPHIQUES

(JANJ, SARAJEVO, LIVANJSKO POLJE, VISOKO, DONJI BIRAC)

Rédacteur

CVJETKO RIHTMAN,

membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie — Herzégovine

SARAJEVO

1976.

S A D R Ő A J

	Strana
<i>1. — Rade Rakita:</i>	
Narodna nošnja u Janju	5
(Uvod — 5, Dječja nošnja — 7, Źenska nošnja — 9, Muška nošnja — 31, Objašnjenje manje poznatih riječi — 43)	
<i>2. — Vladislav Skarić:</i>	
Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19. vijeku	47
(Predgovor — 47, Objašnjenje manje poznatih riječi — 64, Popis imena i naziva — 65)	
<i>3. — Milena Radeta:</i>	
Oranje i oraće sprave u Livanjskom polju	67
(Drveni plug — 67, Oranje — 71, Obadenje — 73, Objašnjenje manje poznatih riječi — 74)	
<i>4. — Janko Balorda:</i>	
Običaji oko smrti i pogreba u okolini Visokog	77
(Predgovor — 77, Objašnjenje manje poznatih riječi — 86)	
<i>5. — Savo Savić:</i>	
Etnografska građa iz Donjeg Birča	89
(Predgovor — 89, Uvod — 94, Sobeti — 98, Osvećenje novog doma — 100, Krsno ime, Slava — 107, Lomljenje prijateljskih i kumovskih kolača — 110, Svadba, pilav, pir — 114, Sahrana pokojnika — 128, Zadušnice — 132, Običaji i vjerovanja o praznicima — 134, Literatura — 140, Objašnjenje manje poznatih riječi — 141, Indeks — 144)	

RADE RAKITA

NARODNA NOŠNJA U JANJU

UVOD

U zapadnom dijelu Bosne, između riječnih dolina Gornje Pljeve i Vrbasa, udaljena od svih važnijih puteva, smjestila se prediona cjelina Janj. Riječ je o takvoj predionoj cjelini koja je u toku svoje historijske prošlosti, koliko je do sada poznato, pretežno bila samostalna administrativno-teritorijalna jedinica¹. Tu samostalnost je zadnji put izgubila 1953. g., kada je ušla u sastavni dio jedne šire administrativno-teritorijalne jedinice — komune Šipovo, sa sjedištem u Šipovu, u čijem se sastavu i sada nalazi. Njeno selo Ljuša, na sjeveroistoku, priključeno je te godine komuni Donji Vakuf.

Janj je prirodnim granicama oštro odvojen od svojih susjeda: Župe², na sjeveru; jajačke komune, na sjeveroistoku; Skoplja³, na istoku; Kupresa^{3a}, na jugu i Glamoča, na zapadu. Od tih susjeda odvajaju ga planine: Gorica (1273) i Rastova Kosa (1230), na sjeveru; Ravna Gora i Krševi (1195), na sjeveroistoku; Kriva Jelika (1386) i Tisova Kosa (1500), na istoku; dugačko bilo Čučkovine (1529), na jugoistoku; Velika Plazarica⁴, Ravna Gora i Mesnica, na jugu; bilo Vitoroge, sa vrhom Veliki Vitorog (1907) i istočnim obroncima Smiljevca

¹ O tome se šire govori u posebnom radu o ovom predjelu, koji se još nalazi u rukopisu.

² Sva naselja koja leže u široj dolini donjeg toka rijeke Janj, stanovnici Janja zovu *Župa*.

³ Predio na istoku Janja, sa naseljima: Slatina, Prusac, Bugojno, Donji i Gornji Vakuf, Janjani zovu *Skoplje*.

^{3a} O. Miroslav Džaja: *Sa Kupreške visoravni*, Slavonski Brod 1970. U drugom dijelu ove monografije od K. Draganovića: *Naselja i migracije na Kupresu*, spominje se veza između Kupresa i Jajca preko »Prosika« (Prosjek) i Janja (str. 353—354).

⁴ Na mnogim topografskim kartama i geografskim atlasima ova planina je označena imenom *Plazenica*. Međutim, u Janju je ta planina poznata samo pod imenom *Plazarica*.

(1504) i Đuleta (1347), na zapadu. Odavde se granica naglo spušta u dolinu rijeke Janj, na sjeveru, a onda se diže iz te doline i drži se uzvišenja Grabeža (908) i Perića Glava (1063)⁵, da bi se završila na Gorici. Unutar navedenih granica živi isključivo srpski (pravoslavni) živalj, što se ne može reći za stanovništvo susjednih predionih cjelina.

Janj se po svim svojim prirodnim karakteristikama jasno izdvaja u zasebnu predionu cjelinu, a njegovo stanovništvo, poznato među stanovnicima susjednih predionih cjelina pod imenom *Janjani*, predstavlja zasebnu grupu sa naglašenim etničkim obilježjima. Jedno od tih etničkih obilježja je i njegova još do danas dobro očuvana starinska narodna nošnja.

U Bosni i Hercegovini se izdvajaju tri osnovna tipa seoskih narodnih nošnji: dinarski tip — raširen u predjelima zapadne Bosne i Hercegovine; srednjobosanski tip — raširen na području srednje i istočne Bosne i posavski tip nošnje — raširen u Bosanskoj Posavini, uz sjeverne granice Bosne⁶.

Dinarski tip seoske narodne nošnje zahvata najveći prostor Bosne, pa zato sadrži i najviše varijeteta. Među tim varijetetima posebno mjesto zauzima i janjski varijetet⁷.

Janjska narodna nošnja razlikuje se po mnogo čemu od narodne nošnje u susjednim predionim cjelinama, ali ima s njom i nekih zajedničkih crta. Kad se na nekom zboru nađu skupa i Glamočaci, i Župljani, i Skopljanci i Kuprešaci, obučeni u narodnu nošnju, Janjanina je među njima vrlo lako prepoznati, baš na osnovu njegove nošnje. Kad Janjani tjeraju stoku na derneke⁸ u susjedna područja, odmah ih prepoznaju po odjeći čobančad koja čuvaju stoku pored puta, pa im počinjju glasno dovikivati: »O Janjani, 'oćete li pure⁹? Ili: »Eno Janjana, vidi koliko i' je!« Nošnja ovog stanovništva jedinstvena je

⁵ Ovo uzvišenje zove se *Perića Glav*.

⁶ *Narodna nošnja u BiH*, Zemaljski muzej u Sarajevu 1963. godine. Miroslav V. Draškić, *Narodne nošnje sjeverozapadne Bosne*, Muzej bosanske krajine, Banja Luka, Etnografsko odjeljenje, str. XII.

⁷ U navedenom radu: *Narodne nošnje u BiH*, izdvaja se pet varijeteta u dinarskom tipu nošnji: kupreški, glamočki, livanjski, zmijanjski i janjski. Čini mi se da se tim varijetetima može dodati još jedan zaseban varijetet narodne nošnje, koji postoji na teritoriji dinarskog tipa nošnji, a to je skopljanski. Koliko sam mogao vidjeti, ovaj varijetet ne navodi, zasebno, ni M. V. Draškić u nav. dj. Vjerovatno ga je on uvrstio u jajačko-pougarski varijetet. Međutim, činjenica je da taj varijetet postoji. Janjani vrlo jasno raspoznaju *Skopljanca*, koji su obučeni u svoju narodnu nošnju, pa ma gdje se s njima našli, baš po toj njihovoj nošnji. Muškarci nose kape šubare i izrazito kratke zubune, zatim *šarvale* sa širokim turom, koje su ovranjene, a žene imaju crne marame na glavi i *carze*, kao i neke druge dijelove odjeće, koje ne nose stanovnici susjednih predionih cjelina.

⁸ A. Skaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1966. god. dërnek m. (tur.) 1. vašar, sâjam, narodni zbor. 2. svadba, veselje.

⁹ Jedno od glavnih jela Janjana je *pura*. Zato za onaj novac kojeg dobiju za prodatu stoku pretežno kupuju kukuruz.

za cijeli Janj i ima svoj poseban naziv *janjska nošnja* ili *janjsko odijelo*. Ona predstavlja jedno naglašeno etničko obilježje ove veoma kompaktne etničke grupe.

Osnovne sirovine od kojih Janjani izrađuju pojedine dijelove svoje nošnje jesu: konoplja, *keten* (lan), vuna i koža.

Konoplja ima najveći značaj kao sirovina u izradi »prtene« odjeće, ali se njena prediva upotrebljavaju i za izradu ponjava, kućnih prostirača, raznih vrsta užarija itd. Konopljino i laneno platno (*bez*) prije drugog svjetskog rata upotrebljavano je isključivo za izradu rublja, dok se danas u nekim kućama upotrebljava i za izradu ja-stučnica i čaršafa za posteljину.

Goveđa, konjska i svinjska koža služi za izradu opanaka, a po potrebi i *šarpelja*¹⁰, dok se ovčija koža koristi za krojenje *opute* i za izradu *kožuna*. Vuna od ovaca služi za izradu *suknene odjeće*, ali kao sirovina ima i širu upotrebu, jer se od njene pređe tkaju ćebad za pokrivanje, a poslije drugog svjetskog rata i ćilimi, za prekrivanje sobnih prostorija¹¹.

Pored navedenih sirovina domaće proizvodnje od kojih se izrađuju pojedini dijelovi odjeće, kupuju se, u izvjesnoj mjeri, i neki tekstilni i drugi proizvodi fabričke proizvodnje, koji služe za izradu odjeće u okviru domaće radinosti.

U Janju se jasno razlikuje dječija nošnja od nošnje odraslih, ženska nošnja od muške. Zborska nošnja se ovdje izdvaja od svakodnevne, naročito kod djevojaka, mlada i momaka. Interesantno je da ne postoje neke veće razlike između zimske i ljetnje nošnje.

1. Dječija nošnja

U prvih nekoliko mjeseci nakon rođenja, ne postoji nikakve razlike između odjeće muške i ženske djece. Čim se dijete rodi, bez obzira na pol, oblači mu se *premetačica* i *nizrukavica*. Ta odjeća je skrojena od *finog* platna koje je danas sve više fabričke proizvodnje. Na glavu novorođenčeta, umjesto kape, stavlja se *boščica* koja je, takođe, skrojena od *finog* platna. Noge djeteta zamotavaju u vunu, a zatim se oko cijelog njegovog tijela obavija *pelena* koja se uz tijelo steže *povojem*. Zato se i kaže da se dijete *povija* u pelene povojem, prva tri mjeseca od njegovog rođenja. *Pelene* su otkane od vunene pređe i ne boje se nekom posebnom bojom, dok je povoj ispletan od miješanog crnog i bijelog vunenog pletiva, pa je sav išaran crnim i bijelim šarama.

Posteljina novorođenčeta napravljena je od istog materijala od kojeg se izrađuje i njegova odjeća. Ta posteljina se nalazi u *bešici* u kojoj novorođenče, dok je u povoju, provodi najveći dio vremena, kako u toku noći tako i u toku dana. Sastoji se iz *prostirača* kojim se prekriva slama u *bešici*, a koji je napravljen od *tankog* platna, zatim,

¹⁰ *Sarpelj* je kožna torba koju nose samo muškarci.

¹¹ Pod uticajem grada i kolonista iz Vojvodine, koji su porijeklom iz Janja, u ovom kraju se počelo posvećivati više pažnje opštoj higijeni.

poglavačice, koja je otkana od istog prediva od kojeg se tkaju i pelene. Tu još spadaju: donji platneni pokrivač koji je napravljen od istog materijala kao i prostirač, a zatim gornji pokrivač, *biljak*, otkan od debele vunene prede na sličan način kao što se tkaju i ćebad.

Čim se dijete prestane povijati odmah mu se skida dotadašnja odjeća i zamjenjuje drugom. Ženskom djetetu se oblači ženska, a muškom muška odjeća. Tada se prvi put počinju javljati razlike između muške i ženske odjeće. Te razlike će se povećavati uporedo sa rastom djece. Razlike se prvo uočavaju na njihovim košuljicama. *Kolijer* i *nisprsnice* ženske košuljice izvezeni su crvenim i drugim vezom, slično onom vezu koji se susreće na košuljama djevojaka i udatih žena, dok na košulji muškog djeteta nema nikakvog veza. Preko košuljice se ženskom djetetu oblači *jelečić*, a muškom *ječerimica*. *Nisprsnice* i *prvi klini jelečića* ukrašeni su širitom, rešimom i gajtenom, a povrh toga i srebrnim *cvancikama*¹², dok na ječericimi nema takvog nakita. I ženska i muška djeca nose iste čarapice koje su ispletene od vunenog pletiva, a koje je prethodno obojeno crvenom bojom.

Osnovna namjena dječije odjeće, kao, uostalom, i odjeće odraslih, jeste zaštita tijela od hladnoće. Međutim, dječija odjeća služi i za druge svrhe. Na njoj se »salijeva strava« djetetu koje je »urečeno« pa zbog toga samo plače i ništa ne jede, vjerujući da će ga *uroci* proći samo kad tu odjeću ponovo obuče.

Ako se dijete razboli, onda se odnese jedan dio njegove odjeće seoskom *đaku*¹³ da nad njim »očita« molitvu iz »sveti' knjiga«, pa kad mu se ta odjeća ponovo obuče, ono će »ubrzo ozdraviti.«

Najzad, na dječiju odjeću se »prišivaju« i razne vrste *uročica* koje mogu biti izrađene od materijala mineralnog, biljnog i životinjskog porijekla. One se najčešće izrađuju u obliku krsta u koji je ugrađen lik sv. Bogorodice, ali, kao uročica upotrebljava se i riblja kost, komadić kuhinjske soli ili tisovog drveta, rogovi od jelenka i tome slično.

Kad se djevojčicama počnu spletati kose u perčin (*penčir*), onda se u taj perčin upleće i neka uročica. Najčešće je ta uročica salivena od kalaja (*kostera*) u obliku dugmeta u neke bluze koju zovu *pulija*¹⁴. Odraslija ženska djeca nose i *tkaničice* na koje se takođe stavljaju uročice. Poslije navršene pete ili šeste godine života, one nose crvene kape na koje se stavlja razni nakit. Ali, taj nakit su pretežno uročice, jer su i djeca tih godina, prema mišljenju ovog stanovništva, izložena opasnostima od »uročljivi' očiju«, od kojih ih te uročice treba da zaštite.

Muška djeca, sve do polaska u osnovnu školu, hodaju u dugačkoj košuljici, koja je po dužini slična košuljici djevojčica. Kad

¹² »Cvancikama« Janjani zovu stari srebrni novac — redovan nakit na djevojačkoj nošnji.

¹³ U Janju ima nekih ljudi koji su se »posvetili« raznim molitvama, zatim postovima i čitanju »sveti' knjiga«, a ti ljudi su poznati pod imenom *đaci*.

¹⁴ A. Škaljić, nav. dj., püle, pl. püle, gen. pûlâ/pulka, pûljka) f. (pers.) puce, dugme.

pođu u osnovnu školu ona prvi put oblače gaćice koje vežu oko svoga tijela pomoću učkura (*svitnjaka*). Od tada se pojedini dijelovi dječije odjeće, osim po dužini, ne razlikuju mnogo od odjeće koju nose odrasle osobe. To isto važi i za odjeću djevojčica koje su pošle u osnovnu školu i odraslih djevojaka. Sada se već može govoriti o odjeći odraslih i izvršiti njena konačna podjela prema polu kojem je namijenjena — žensku i mušku nošnju. U okviru te podjele slijede i druge podjele.

2. Ženska nošnja

a) *Djevojačka nošnja*. — Poslije drugog svjetskog rata došlo je do izvjesnih promjena u janjskoj narodnoj nošnji. Te promjene mnogo jače su zahvatile nošnju muškaraca nego žena. Uzroci tome leže u činjenici da muškarci, naročito omladinci, dolaze u jači dodir sa gradom, te tako brže prihvataju gradski način odijevanja, dok žene, a naročito djevojke, zbog ukorijenjenih starih patrijarhalnih shvatanja morala, nerado odlaze u grad ili bilo gdje izvan Janja, pa vrlo teško prihvataju bilo kakav drugi način života, osim janjskog. Na seoskim zborovima, na koje dolaze momci i djevojke u *zbarskoj nošnji*, danas je vrlo teško vidjeti nekog momka koji je obučen u janjsku narodnu zbarsku nošnju. Dakle, starinska zbarska momačka nošnja u Janju skoro je u potpunosti zamijenjena gradskom, dok je još dobro očuvana njihova svakodnevna narodna nošnja.

Djevojačka narodna nošnja, kako zbarska tako i svakodnevna, još nije pretrpjela izrazitije promjene. Na seoskim zborovima teško je vidjeti neku djevojku koja živi u Janju a da nije obučena u zbarsku djevojačku narodnu nošnju. Takvu nošnju nosile su janjske djevojke i u prvoj polovini ovog vijeka. Ta nošnja je bogata raznim vrstama vezova, a sama ornamentika tih vezova ima pretežno geometrijski izgled. *Zbarska nošnja* janjskih mlada ne razlikuje se po svojoj ornamentici od djevojačke zbarske nošnje. Bogatu ornamentiku susrećemo još kod starinske momačke zbarske narodne nošnje, ali je ta nošnja, kako smo vidjeli, gotovo sasvim potisnuta iz upotrebe.

Prvi dio odjeće koji djevojke u Janju oblače na sebe jeste košulja. Ona direktno naliže na tijelo, jer ispod nje janjske djevojke, kao i udate žene, ne nose donje rublje. Na obučenu košulju djevojke odmah opasuju *pregaču*, i to sa prednje strane tijela, a po *pregači* opasuju *tkanicu*. Zatim oblače *jelek* koji direktno naliže na košulju, a po *jeleku* *zubun*. Glavu pokrivaju crvenom kapom sa crnim svilenim potkitama, koje su »prišivene« na čeonom obodu kape. Na noge obuvaju debele vunene čarape koje se ispod koljena zavezuju *podvezama*. Na čarape navlače vunene *terluke*, a na *terluke* obuvaju opanke *oputnjake*. Ovu odjeću djevojke nose u sva godišnja doba, samo što u toku zime po njoj oblače još i bijelu suknenu *aljenu* sa dugačkim rukavima¹⁵.

¹⁵ Svu nabrojanu djevojačku nošnju, osim opanaka koje izrađuju muškarci, proizvode djevojke i žene.

Košulja (Sl. 1.) je skrojena od konopljinog platna (*beza*) i veoma je čvrsta i kruta. Njeni dijelovi su: *stan*, *veliki i mali klini*, *kolijer* i rukavi. *Stan* je izrađen iz jednog komada platna, a zadržao je onu istu širinu koju je imao i dok se tkao pomoću stana (*razboja*), po čemu se tako i zove. On sačinjava poledinu košulje i njen prednji dio, koji je na prsima razrezan i ne skopčava se. Počev od pazuha pa do donjeg ruba košulje, i s desne i s lijeve strane stana, nalaze se mali i veliki klini. Mali klini se sastoje iz po tri *klina* (ukupno ih je šest) i »prišiveni« su za prednji dio stana. Veliki klini su širi od

Sl. 1. — *Ženska košulja*: 1. *stan*, 2. *mali klini*, 3. *porub kolijera*, 4. *rukav*, 5. *kolijer*, 6. *vodice sa krstatom*, 7. *krvuljice*, 8. *kola*, 9. *okca*, 10. *gusti krs-tatak*, 11. *kovčanice*, 12. »*prutci*«.

malih klina i prišiveni su za *poledinu stana*, tako da se ne vide posmatrano s prednje strane košulje. Košulja nema izraženog struka, jer *stan* nije u struku isječen. Rukavi košulje naliježu direktno na *stan*, što je i inače slučaj kod dinarskog tipa nošnji. Oni su široki i uzdužno *išipkani* još u toku tkanja. Dužine im sežu do pregiba šaka. *Kolijer* se prišiva pri gornjem dijelu razreza na *stanu* i ispod vrata se sapinje *punjkama* koje su izrađene od *bućme*¹⁶ ili od obične *prtene*¹⁷ *pređe*, od koje je otkana i košulja. Dužina košulje seže do polovine listova nogu.

Nisprsnice i *kolijer* košulje ukrašeni su vezenom ornamentikom isključivo geometrijskog izgleda. Tehnike vezova *nisprsnica* i *kolijera* nisu sasvim podudarne. Kod *nisprsnica* polazeći od *poruba*, najčešće

¹⁶ *Bućuma* je pamučno predivo koje se kupuje u gradu.

¹⁷ Predivo od konoplje i lana je *prtene*, a od vune *sukneno*.

se susreću ove tehnike vezova: *prutci, krstići, krivuljice, perlice i kovčanice*. *Porub nisprsnica* obašiven je bijelom *bućmom*. Boje vezova najčešće su: modra, crvena, zelena i žuta. Crvena boja redovno »razgrađuje« dvije druge međusobno različite boje, npr. modru i zelenu. Ali i žuta boja može takođe da posluži za »razgrađivanje«, odnosno »polovljenje« drugih boja, najčešće modre i zelene. Prema tome, raspored boja veza ili aplikacija na pojedinim dijelovima odjeće, koje su takođe u bojama, izgledao bi ovako: modra — crvena — zelena — žuta — modra.

Kolijer u košulje širok je oko 4 cm., a dužina mu zavisi od obima vrata osobe kojoj se namjenjuje. Ornamenti veza nose imena počev od *poruba*: *vodica* sa *krstatkom*, *okca* i *kola* sa *okcima*. (vidi Sl. 1).

Pregače se izrađuju od vunene pređe koja je prethodno obojena crvenom, žutom, modrom i zelenom bojom. Najrašireniji način izrade je opštepoznati dinarski: »iveranje« u ćilimarskoj tehnici i, znatno rjeđi, »prebiranje« ili »nizanje«. *Pregače* koje su izrađene u ćilimarskoj tehnici obično su zbarske. Razlikuju se od *pregača* koje su svakodnevno nose naročito po tome što su im rubovi aplicirani širitom i rešimom. Pri donjem rubu i sa strana svake *pregače prišivene* su *potkite*, koje su izrađene od vunene *pređe* kao i sama *pregača*. Tkaju se na *daščicama (iverićima)* na kojima se tkaju i *tkanice*. Obojene su jednom bojom — *janjskim crljenilom*¹⁸. Dužina *potkita* seže do visine *pregiba stopala*.

Pregača ima više vrsta, a imena su im data ili prema ornamentici koju imaju ili prema imenima sela i predjela odakle su porijeklom. Neke čak nose imena familija i tkalja koje su ih prve počele tkati, što će se vidjeti iz daljeg izlaganja.

Od *pregača* koje su namijenjene za svakodnevnu upotrebu najpoznatije su: *gredanka*¹⁹, *krivutuša*²⁰, *odžinica*²¹ i *zebinica*²².

Od *zbarskih djevojačkih pregača* izrađenih u ćilimarskoj tehnici najpoznatije su: *plivka* ili *pribeljka*, *rilička*, *nova rilička* ili *novinarka*^{22a}, *duka*, *marijankuša* i *rebra*. Pošto ove *pregače* imaju karakterističniju i bogatiju ornamentiku od onih svakodnevnih, biće potrebno da ih i pojedinačno malo bolje upoznamo.

Plivka (ili *pribeljka*) (Sl. 2.) ima *kola*²³ rombičnog izgleda koja su iste veličine samo su različito obojena. Najčešće se susreću bijela

¹⁸ Janjske žene same proizvode neke vrste boja. Crvenu boju npr. prave od kore jasenovog drveta i kupovne boje u prahu, i ta smješa dobije boju trule višnje, koju zovu *janjskim crljenilom*.

¹⁹ Ime nosi po janjskom selu *Gredi*.

²⁰ Ime joj je dato po njenim osnovnim ornamentima *krivujicama*.

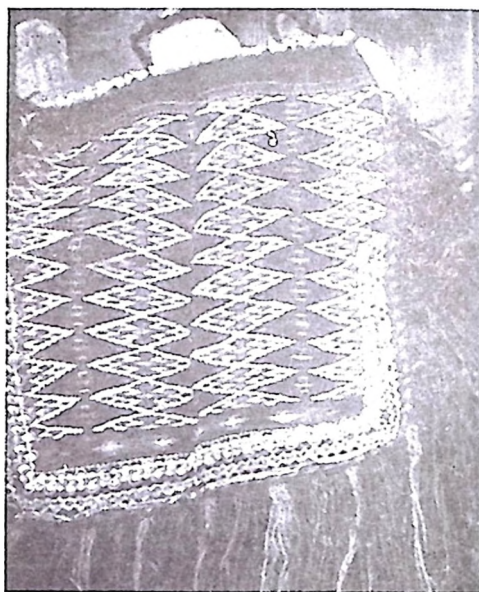
²¹ Ime je najvjerovatnije dobila po nadimku *tkalje* koja je ovakvu *pregaču* počela tkati.

²² Ime nosi po nadimku prve *tkalje* koja je ovakvu *pregaču* počela tkati.

^{22a} Relja Pećo: *Janj i narodni običaji u njemu*, Etnološki zavod JAZU, Zagreb 1934 (rad u rukopisu), navodi i *pregače* koje se nose u Janju, ali ne spominje »*novinarku*«.

²³ *Kola* su najkrupniji ornamenti na *pregačama*, kao i na nekim drugim *aljinčadima*, i pretežno su rombičnog izgleda. Zovu se još i *iverovi*.

boja i boja *janjskog crljenila*. Unutar svakog kola nalaze se po četiri manja romba raspoređena u obliku krsta. Obojena su žutom bojom. Prvo ime ove pregače najvjerojatnije je dobiveno po susjednoj predionoj cjelini na sjeveru — Plivi, odakle i potiče, dok je drugo ime dobiveno po janjskom selu Pribeljcima u kojem se, najvjerojatnije, najprije počela tkati, na teritoriji Janja.

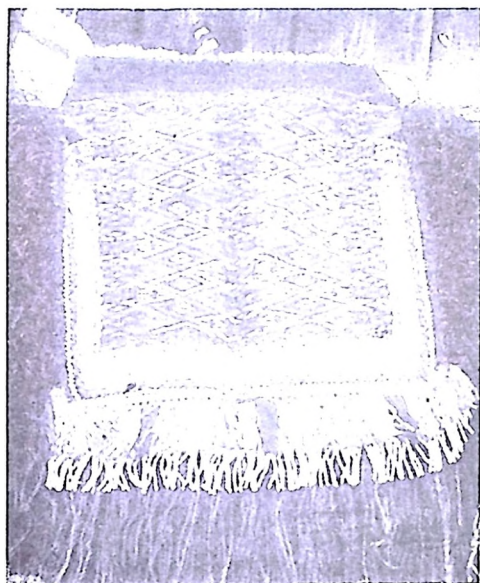
Sl. 2. — Pregača »plivka«
(ili »pribeljka«)

Nova rilička (ili *novinaraka*) (sl. 3.) počela se tkati u Janju u novije vrijeme, za razliku od *riličke* (sl. 4.), koja je bila poznata u ovom predjelu i prije drugog svjetskog rata. Naziv *rilička* uzet je prema imenu sela Rilića na Kupreškom polju, odakle je i porijeklom, a ime *novinaraka* označava novije porijeklo druge vrste pregače riličke, koja je kasnije iz tog sela prenesena u Janj. Razlike u ornamentici tih dviju pregača su u tome što su kola kod nove *riličke* ili *novinarke* upadljivo sitnija od kola kod starije *riličke*.

Đuka (sl. 5.) spada u red najstarijih pregača u Janju, a ime je dobila najvjerojatnije po selu Đukićima, u kojem se najprije i počela tkati. Nju je vrlo lako razlikovati od drugih pregača koje su rađene u ćilimarskoj tehnici, jer ima *krivuljice* u obliku izlomljene linije, bijelo obojene, koje se naizmjenično smjenjuju s redovima kola (ili iverova). Krivuljice se pružaju uzduž pregače, kao i redovi kola, i paralelne su s njima. Uokvirene su zelenom bojom i bojom janjskog crljenila. Između redova krivuljica i kola nalaze se jedva primjetni redovi *krstića* (što se vidi na slici broj 5.), koji imaju boju janjskog *žutila*²⁴. Kola ili iverovi kod ove pregače najviše liče na ćirilčno štam-

²⁴ Pojedine nijanse žute boje različito se zovu u ovom predjelu: naranđasta boja je *žuto žutilo*, zatvoreno žuta boja je *kornavo žutilo* (a postoji i crljeno žutilo) i, samo, *žutilo*.

pano slovo Ж. Bijele su boje. Donji rub pregače ukrašen je »vodica» koje imaju izgled vodoravno položenog štampanog latiničnog slova »Z«. Boje pojedinih ornamentata su veoma skladno raspoređene, a svi ti ornamentati imaju geometrijski izgled.

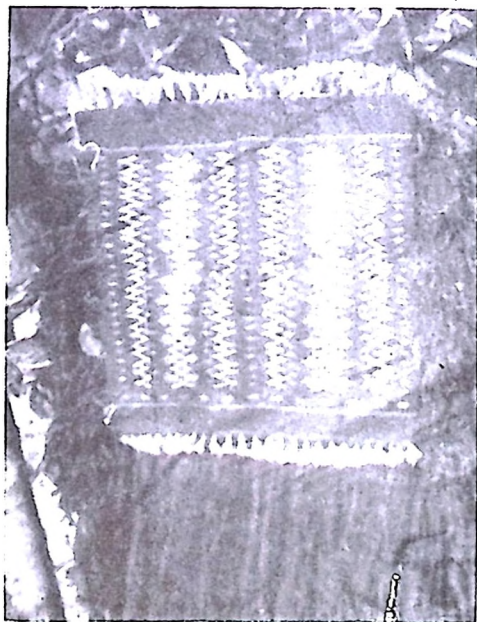

Sl. 3. — Pregača »nova rilička« ili »novinarka«

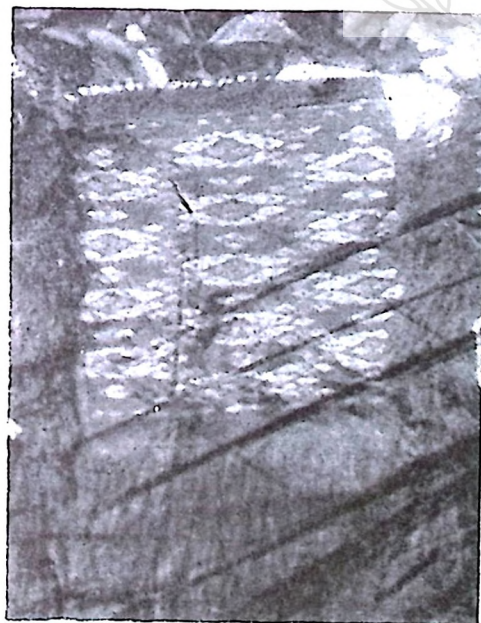

Sl. 4. — Pregača »rilička«

Marijankuša (Sl. 6.) je dobila to ime po porodici Marijanaca koja živi u selu Vaganu, jer su je počele prve tkati *cure* iz te porodice.

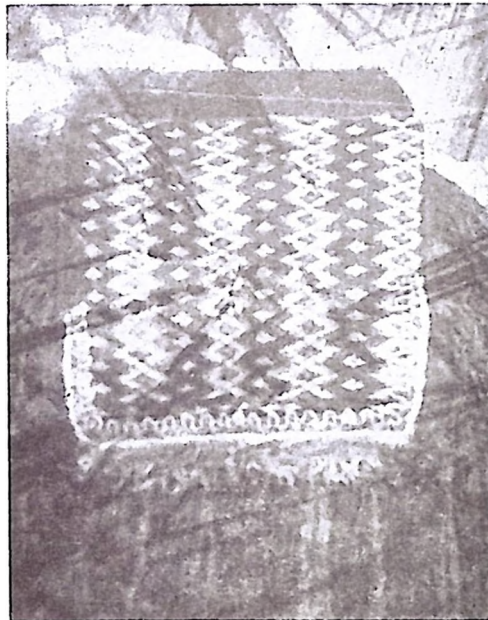
Sl. 5. — Pregača »đuka«

Sl. 6. — Pregača »marijankuša«

Ova pregača ima krupna kola u kojima preovlađuje bijela boja. Uokvirena su *kukicama* koje su, takođe, bijele boje, što ih i čini krupnijim od kola kod drugih pregača. U sredini velikih kola nalaze se mala kola koja su dosta slična kolima pregače *plivke*. Bijele kukice oko velikih kola uokvirene su modrom bojom. Pojedina kola ove pregače imaju zelenu boju, pa su uokvirena janjskim crljenilom. Donji rub pregače ima *vodice* u obliku vodoravno položenog štampanog latiničkog slova »*∞*«. Ove vodice su žute boje, a s donje strane su »*ograđene*« janjskim crljenilom. Time su još jače istaknuti pojedini elementi ornamentike na ovoj pregači.

Rebra (Sl. 7.) ima kola rombičnog izgleda, bijele boje. Redovi kola su poredani u nizovima duž pregače, u vidu rebara, po čemu je ta pregača i dobila ime. Unutar svakog kola utkan je po jedan krstić

Sl. 7. — Pregača »*rebra*«

koji je obojen janjskim crljenilom. Duž cijele pregače naizmjenično se mijenjaju *rebra* bijele i *crljene* boje. Unutar kola crljenih rebara nalaze se bijeli krstići. Okvir pregače ukrašen je aplikacijom srebrnaste rešime što cjelokupnoj ornamentici na pregači daje još ljepši izgled.

Sve navedene vrste zbornskih pregača zovu se još i *velike pregače*. Taj naziv dolazi otuda što ih djevojke ili mlade nose samo za vrijeme *velikih svetaca* i raznih svečanosti u godini. Ostale pregače, koje se nose svakodnevno, dijele se na *srednje* i *male*. *Srednje* su nešto svečanije od *malih pregača*, a oblače ih i starije žene kad pođu u crkvu ili u posjetu *rodu*, prijateljima ili kumovima. Slični nazivi postoje i za neke druge vrste ženske odjeće, što će se vidjeti kasnije.

Tkanica (Sl. 8.) je otkana od vunene pređe. Dužina joj iznosi oko 1,5 m., a širina 6—8 cm. Rubovi tkanice ukrašeni su aplikacijama *crlje-*

nog žutila ili gajtana, srebrnastom rešimom, metalnim žutim *sindžirićem* i *ilkama* salivenim od kositra (*kostera*)²⁵. Iza reda ilki dođe jedan red sitnih bijelih *seljana* (bobaka) i jedan red crnih seljana. Po sredini tkanice nanizan je jedan red ili više redova *cvancika*, pa se kaže da je tkanica *napulata cvancikama*. Na zborsku tkanicu se još stavljaju *pavte*²⁶ i *pivec*²⁷. Sav metalni nakit na tkanici zove se jednim imenom

Sl. 8. — Djevojka prva s desna ima »napulatu tkanicu». Između dvije djevojke stoji žena sa bošćom na glavi.

kov. Tkanice koje se nose radnim danima pretežno su bez kova, pa se zovu *gole tkanice*. One se dijele na *srednje* i *male*, dok se one sa kovom zovu *velike tkanice*. Podjela tkanica na velike, srednje i male izvršena je iz istih razloga kao i podjela pregača, a ne prema njihovoj veličini. U slučaju neke žalosti djevojke »izvrćaju» *napulate* (ili »naperate») tkanice, kao i drugu iskićenu odjeću, i oblače je *naizvrat*. Takva odjeća se sada zove *rušna*, a za te djevojke ili mlade kaže se da se »ruše» (tj. da su u žalosti).

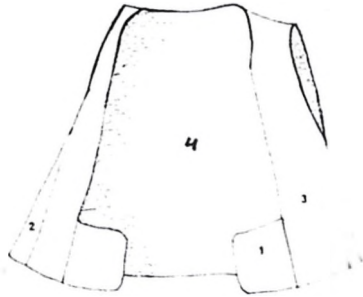
Jelek (Sl. 9.) je skrojen od modre *čove* fabričke proizvodnje. Sastoji se od poleđine, *nisprsnica*, *prvi' klina* i *drugi' klina*. *Nisprsnice* i prvi klini jeleka koji su pričvršćeni za nisprsnice, ukrašeni su aplikacijama *crljenog gajtana*, žute rešime, tražića (bijelih, žutih, modrih

²⁵ A. Škaljić, nav. dj.: »ilika, f. pl. ilike (iskriv. jëljike) (tur.) rupica ili petlja na odijelu za koju se zakopčava dugme. Rade se i radi ukrasa od gajtana ili od kakvog metala».

²⁶ A. Škaljić, nav. dj.: *pafte, pavte, papte, sing. pafta* f. (pers.) 1. kopčica na ženskim pojasevima od srebra ili kojeg drugog metala, lijepo izrađene i ukrašene. Prema tome kakvog su oblika i kako su ukrašene, imaju i razne nazive: *pivac-pafte, čemer-pafte, badem-pafte, žaba-pafte* itd.»

²⁷ Vrsta *pafti* (vidi objašnjenej pod tačkom 26.)

i zelenih)²⁸, širokog širita i srmali rešime. Prvi klini jeleka pravougao-
nog su oblika, a skupa sa nisprsnicama imaju izgled štampanog la-
tiničnog slova »L«. Na sredini prvih klina obično je prišivena poneka

Sl. 9. — Jelek: 1. prvi klin, 2.
drugi klin, 3. nisprsnica,
4. poledina.

cvancika ili taljir²⁹. Ispod pazuha desne i lijeve ruke nalaze se drugi
klini, koji spajaju nisprsnice i *poledinu jeleka*. Rubovi *jeleka* su po-
nekad okićeni *pucama* (metalna jajolika dugmad), a nije rijedak slu-
čaj da mu se donji rub *potkera* (u smislu nakiti) i nekim *kovom*. Sa
unutrašnje strane jeleka prišivena je postava koja je skrojena ili od
platna domaće proizvodnje (beza), ili od *tankog* fabričkog platna. Od
postave je napravljen i džep koji se nalazi s desne unutrašnje strane
jeleka. U džep se stavlja maramica i novčanik, prilikom odlaska na
zbor ili na neku drugu svečanost. U njega se stavlja i *ljubav*³⁰, bilo da
je dobivena od nekoga, bilo da je nekom namijenjena. Dužina *jeleka*
iznosi oko 40 cm.

Zubun (Sl. 10a i 10b) je skrojen od *valjanog* crnog (*ovranjenog*)
sukna, a sastoji se od *poledine*, *nisprsnica* i *klina*. Dužina mu seže
do visine koljena, tako da je za 15—20 cm. kraći od košulje.

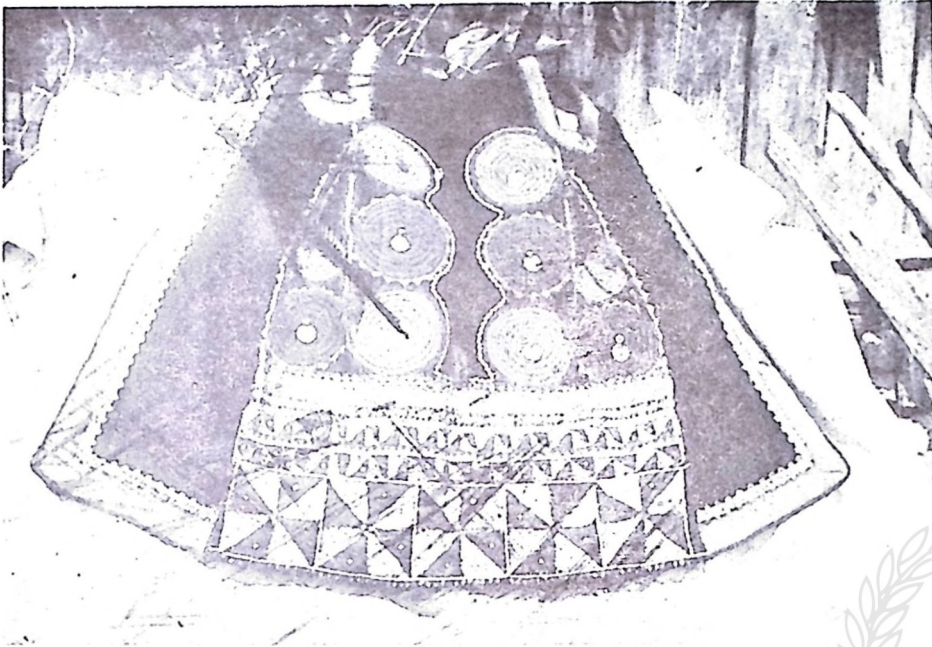
Zborski zubun ima veoma bogatu ornamentiku koja zahvata sko-
ro cijelu njegovu spoljašnju stranu, osim srednjeg dijela nisprsnica.
Rubni dijelovi zubuna, kao i oni oko rukava, obašiveni su *strukom*
(vrsta ukrasa) koji je izrađen od modrog prediva, zatim crvenom čo-
hom širine oko dva santimetra, a prema unutrašnjoj strani tog na-
kita *prišivena* je žuta rešima. Poledina i klini tog zubuna ukrašeni su
aplikacijama crvene i zelene čohe, od koje su izrađeni ornamenta kola
(ili kuka) obašiveni *izrešćicama*. Kola od crvene čohe obašivena su
izrešćicama od zelene čohe, dok su kola od zelne čohe obašivena iz-

²⁸ *Tražići* su jedna vrsta veza opredenog od svile.

²⁹ V. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb 1966. g. »tälir-ira, njem. (Taler, od Joachimsthaler, tj. kovan u Joachimstlu) u Češkoj isp. dolar vrsta starog (austrijskog) novca koji još i danas vrijedi kao platežno sredstvo u nekim afričkim zemljama«.

³⁰ Kad polaze na zbor ili u goste, djevojke, mlade, a posebno starije žene, kao i muškarci, nose sa sobom jabuku, krušku, ili lješnike i orahe i sl. kao *ljubav*, čime daruju prijatelje, kumove ili nekog drugog, kome je ta *ljubav* namijenjena.

rešćicama od crvene čohe. Na sredini svakog kola prišiven je po jedan *đulić* od *rude*³¹, modre ili zelene boje, a na svakom *đuliću* nalazi se po jedna cvancika ili *ilka*.

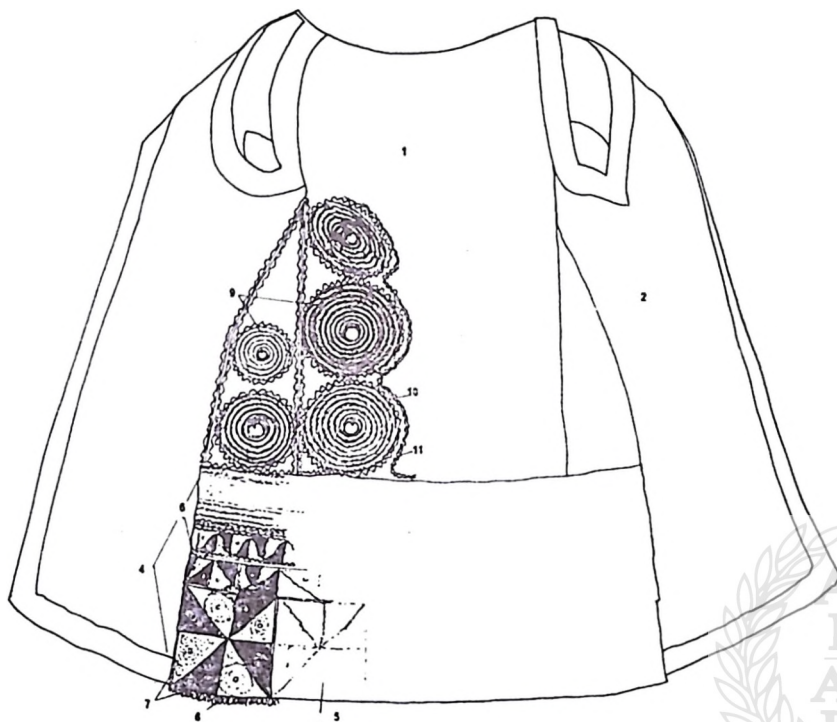
Sl. 10a — Djevojački zbornski zubun

Donji ukrašeni dio poedine zubuna, koji se nalazi ispod kola, zove se *potkraj*. Izrađen je sav u jednom komadu koji je tako apliciran na zubun. On predstavlja najraskošniji i najupadljiviji dio ornamentike ne samo na zubunu već i na djevojačkoj nošnji uopšte. Donji dio potkraja (porub) obašiven je crvenom rudom ili rudom neke druge boje. Iza poruba dolaze *kapci* koji su u obliku kvadrata, a svaki kapak je izdijeljen na osam trouglova. Trouglovi su naizmjenično obojeni žutom i crvenom bojom. Kapci su rastavljeni međusobno bijelim tražićima, a u produžetku gornjeg ruba kapaka nastavljaju se žute i crvene *rize*. Na sredini svakog kola, koje se nalazi u crvenom trouglastom dijelu kapka i svake crvene rize, »prišivena« je po jedna cvancika ili žuti *đulić*. Na nekim zbornskim zubunima je, između potkraja i kola, izvezena od rude i *grančica* sa tri kraka. Ona je dosta slična slavskoj *troprstnoj* svijeći, i vjerovatno ima neko simboličko značenje. S unutrašnje strane *zubun* nema nikakve postave.

Kod *zubuna* je naročito jasno izražena podjela na: *veliki*, *srednji* i *mali zubun*. *Zbornski zubun*, sa bogatom ornamentikom je *veliki zubun*. Ako je ta ornamentika na njemu oskudnija, onda je to *srednji zubun*. A ako na njemu uopšte nema nikakve ornamentike, onda je to *mali zubun*. Ovakva podjela pojedinih dijelova janjske nošnje, uopšte, koja je izvršena ne prema njihovoj veličini, već prema tome

³¹ *Ruda* je fina vuna od rude ovce.

u kakvim se prilikama nose i koliko imaju bogatu ornamentiku, vjerovatno je, koliko je meni poznato, jedinstvena u dinarskom tipu nošnji. Govoreći o imljanskoj narodnoj nošnji, dr Miroslav V. Draškić

Sl. 10b — Djevojački zborški zubun: 1. poledina, 2. nisprsnica, 3. klini, 4. potkraj, 5. kapci, 6. rize, 7. kola, 8. podrubica, 9. kola, 10. izrešćice, 11. struk.

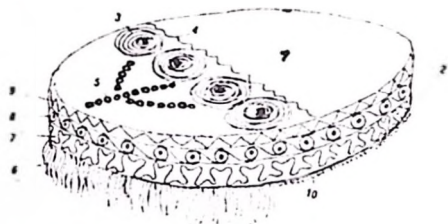
takođe navodi jedan primjer podjele ženskog zubuna na veliki i mali zubun. Ali, kako se vidi iz njegovog objašnjenja, takva podjela je izvršena ne prema tome kad se koji zubun nosi, već prema njihovoj veličini. Ti se zubuni nose istovremeno i to tako što se veliki zubun oblači preko malog zubuna^{31a}. Tu pojavu ne susrećemo ni kod ženske ni kod muške nošnje u predjelu Janja.

Aljina je skrojena na isti način i od istog materijala (ali neovranjenog) kao i zubun, od koga se razlikuje samo po tome što ima još i duge rukave i vunene kite na bokovima. Zborska djevojačka aljina nije onako bogata apliciranim ornamentnim ukrasima od čohe i dr. kao zborški zubun. Jedino su joj rubovi nisprsnica i rukava ukrašeni strukom i crvenom čohom. Ta čoha je uokvirena *izrescima* od zelene čohe i po njoj su »prišivene« ilke.

Djevojačka kapa (Sl. 11.) je prvi spoljašnji znak po kojem se lako raspoznaje djevojka od udate žene u predionoj cjelini Janj (vidi sl. 8). Sastoji se od dna, oboda i *potkita*. Dno i obod su skrojeni od

^{31a} M. Draškić: Nav. dj., 135.

crvene čohe, dok su potkrite izrađene od crnog upredenog konca. Gotove skrojene kape se kupuju u gradu, ali ih onda same djevojke vezu kupovnim vezom od crnog svilenog konca, a ponekad ih one i kroje. Potkrite su »prišivene« pri rubu prednjeg dijela kape i svojim krajevima sežu do blizine obrva iznad očiju djevojačkih. Vanjski obod kape i prednja polovina vanjskog dijela njenog dna navezeni su crnim svilenim vezom. Motivi veza su kola i krivujice. Kola imaju spi-

Sl. 11. — Djevojačka kapa: 1. dno, 2. obod ili okolica, 3. kola, 4. krivujica, 5. piuzice, 6. potkrite, 7. krivujice, 8. kola, 9. krivujice, 10. podniza.

ralan oblik, slično onim kolima koja se susreću na djevojačkim zbornim zubunima, ali, koja su izrađena od čohe. Navezeni dio kape ukrašen je i nekim metalnim i drugim nakitom. Tako, npr., na čeonom obodu kape, iznad potkrite, i to sa vanjske strane, »prišiveni« su: poneki taljir, cvancika ili dukat. I začeonu obod kape ponekad je naperat cvancikama, taljirima i seljanima. Za njega se prišiva i »perljanica«, napravljena od »kudilje«, ili paunovo pero, ukoliko se dođe do njega. Rub kape ima još i *podnizu* izrađenu od crnih i bijelih seljana. Navezeni dio dna kape ukrašen je metalnim sitnim pločicama srebrnaste boje, koje se zovu *piuzice*³². Od tih piuzica najčešće se izrađuju razni ornamentni na pomenutom dijelu kape, i to u obliku krsta ili *troprstne* slavske svijeće.

Kapa je simbol časti za svaku djevojku, a posebno ona naperata. Sa takvom kapom na glavi djevojka dobro pazi na svaki svoj postupak i ponašanje prema starijim licima. Svaki nevaljali gest djevojke biva prekoren ovim riječima: »Stidi se, curo, naperate kape na glavi!«

Djevojačke kape koje nisu naperate i nemaju veza zovu se *golicice*. Sve do dvadesetih godina ovog vijeka janjske djevojke su nosile i kapu *perljanicu*, a one najbogatije, raskošno okićenu kapu *roga*³³.

U dio djevojačke zbornske nošnje, kojim se žele uljepšati i istaći pojedini dijelovi tijela, spadaju i *narukvice*. One pokrivaju dio ruke iza šaka, pa se još zovu i *zašaknjače*. Ispletene su od vunenog pletiva

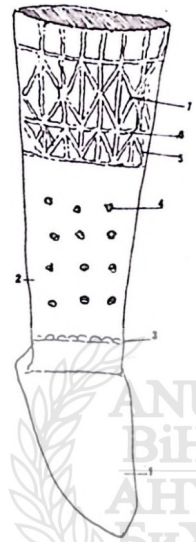
³² *Piuzice* su izrađene od vrlo tankih metalnih pločica, čiji promjer nije veći od 4 mm. Kupuju se u gradu.

³³ Kapa *roga* bila je skrojena od čohe, a prednji dio njenog oboda koji se spuštao preko čela do obrva očiju zvao se *pokosnica* i bio je ukrašen sa tri reda *cvancika*. Na vrhu oboda kape bilo je dosta ukrasa u obliku nekih loptica i cvjetova, ili rogova, otkuda joj i ime. U takvoj kapi se dovodila mlada mladoženjinoj kući.

Kapa *perljanica* bila je slična rogi, samo nije bila bogata ukrasima kao roga, a glavni joj je ukras bila *perljanica*, koja je bila izrađena od kudjelje.

obojenog u više boja. Zadnja polovina im je ispletena od običnog bijelog pletiva i ona se ne vidi ispod rukava košulje. Prednji im je dio ispleten, pretežno, od *crljenog pletiva* koje ima boju trule višnje, ali se sa tom bojom pletiva miješaju i boje žutog, modrog i zelenog pletiva. Prednji rub narukvica ukrašen je *podnizom* od crnih i bijelih seljana, kao i rub oboda zborske djevojačke kape, dok im zadnji rub nema nikakvog ukrasa. Narukvice se pletu na pet igala kao i čarape.

Čarape (čorape) (Sl. 12.) koje nose janjske djevojke iste su kao i čarape udatih žena. Bitnih razlika nema ni između zbornskih čarapa i onih čarapa koje ove djevojke svakodnevno nose. Razlike su samo u tome što zbornske čarape moraju uvijek biti nove, dok svakodnevnne to ne moraju biti. Dio čarape koji naliže na stopalo noge zove se *terluk*, dok se njen drugi dio zove *grlič*. Terluk se plete na pet igala sa *jednom* žicom koja je zadržala boju vune od koje je isprede- na. Početak pletenja terluka, kao i njegov završetak, obavlja se na jednu iglu. Kad se isplete veći dio ter- luka, čija je dužina ravna ispruženoj šaci ruke osobe kojoj je namijenjen, tada se u njega uvlači konac. Kad se terluk konačno isplete onda se izvlači taj konac tako da se pojavi razrez na njemu. U taj razrez terluka uvlače se igle, a onda otpočinje pletenje drugog dijela čarape — grlića. I grlič se, kao i terluk, plete na pet igala, ali sa tri žice: *tanko crljenilo*, *debelo crljenilo* i *debelo modrilo*. Gornji dio grlića, i to nešto manji od njegove polovine, išaran je ornamentima ispletenim od bijelog pletiva. Ti ornamenta su kola rombičnog oblika i *krivuljice*, slični onom vezu orna- mentike koja se susreće na kolijeru u košulje. Kola su odijeljena od krivuljica *jednim obrađajem*³⁴ pletiva bijele boje. Preostali dio grlića ukrašen je mjestimično modrim *cvjetovima* koji su ispleteni od žice debelog modrila.

Sl. 12. — Ženska starinska čarapa: 1. terluk, 2. grlič, 3. poplet (crveni ili modri), 4. modri cvatovi, 5. krivuljica, 6. obrađaj (crvene ili modre boje), 7. kola.

Terluci koji se oblače na čarape ispleteni su na isti način i od istog pletiva kao i terluci u samih čarapa, samo se od njih razlikuju utoliko što su sa gornje strane izvezeni crvenim i modrim vezom.

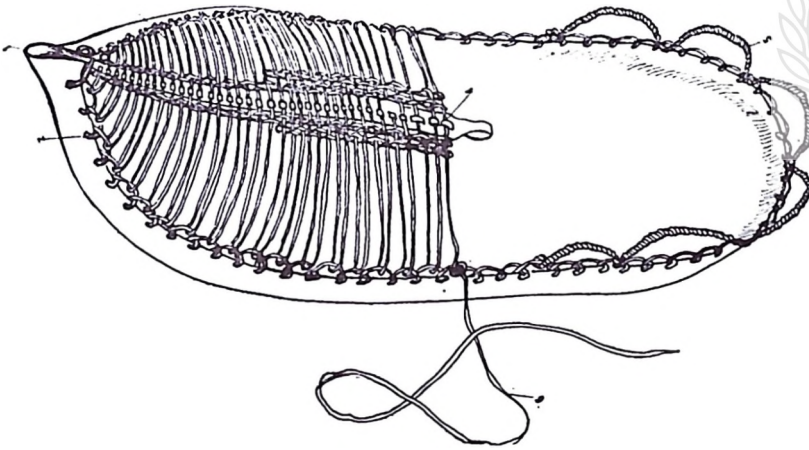
Pletivo od kojeg se plete grlič čarape služi i za pletenje *podveza* kojim se vežu čarape uz listove nogu. Za njih su privezane i tzv. *priveze*, koje izgledaju kao velike kite, a izrađene su od istog pletiva od kojeg su ispletene i podveze. Priveze su pričvršćene za podveze čarapa sa spoljašnje strane listova nogu. Po njima pada donji dio košulje koji je upadljivo ispupčen na mjestima ispod kojih se nalaze priveze. Ta ispupčenja su najsličnija onim ispupčenjima na košulji koja su nastala usljed izbočina djevojačkih grudi. Pa ako su ispup-

³⁴ Jedan »obrađaj« se zove jedan red u ispletjenih čarapa ili nekog drugog predmeta koji se plete.

ćenja košulje na djevojačkim grudima isto tako velika kao i na privezama, onda se obično kaže: »Moj bogo, rodna li je ona cura od dna do dna« (tj. od nogu do grudi).

Ženske čarape pletu samo žene ili djevojke, jer bi pletenje tih čarapa za muškarca bila sramota i poniženje, dok muške čarape mogu pletiti i muškarci i žene. Muškarci isto tako ne pletu ni podveze ni priveze, niti pletu ženske terluke koji se vezu.

U novije vrijeme starinske ženske čarape, čiji se grlići pletu sa tri žice, već su potisnute iz djevojačke nošnje. One su zamijenjene bijelim ili obojenim čarapama koje se pletu *iza igle* i sa jednom žicom i koje se ne zavezuju oko listova nogu nikakvim podvezama. U modi je i nošenje čarapa *najlonki*, otkako su opanke *oputnjake* počele da istiskuju iz upotrebe *kundure*, u kojima se janjske djevojke i mlade počinju sve češće pojavljivati na zborovima i na drugim seoskim svečanostima. Time su i terluce izgubili svoj raniji značaj i gotovo su ih u potpunosti istisnule iz upotrebe *zepe*, koje su preko janjskih kolonista u Vojvodini prenesene u Janj u prvim godinama poslije drugog svjetskog rata. Pletu ih i žene i muškarci, pa prema tome spadaju i u dio muške odjeće. U đačkim torbicama i kod muške i kod ženske djece, zajedno sa knjigama, nalaze se i *zepe*, koje ona oblače prilikom ulaska u prostorije svoje škole.

Sl. 13. — Opanak »oputnjak«: 1. nos (vr'), 2. okolica, 3. vrčanice, 4. prijeplet, 5. prijeplet iza pete, 6. obuvača.

Opanci oputnjaci (Sl. 13.) su jedini dio djevojačke nošnje, kao i ženske nošnje uopšte, koji ne izrađuju djevojke i žene, već muškarci. Opanke zna da izrađuje svaki odrasli muškarac. To znaju da rade i žene, ali pošto je to »muški pos'o«, njih je *sramota* da se u njega miješaju.

Za izradu opanaka oputnjaka i krojenje opute upotrebljava se, od alata, samo nož i šilo. Materijal za opanke oputnjake čine: goveđa

ili konjska koža, a rjeđe i svinjska; zatim *oputa*³⁵, rjeđe *terkija*³⁶ i *prijeka*³⁷, a još rjeđe *kanafa*³⁸. Koža od koje se prave opanci mora se prethodno dobro osušiti, a kad se pristupi izradi opanaka, ona mora biti prije toga pokiseljena »da omekša«, kako bi se lakše obrađivala. Sa omekšane kože najprije se sastruže dlaka, samo se malo te dlake ostavi na *sredini opanka*. Iza toga se izmjeri veličina stopala one osobe kojoj su ti opanci namijenjeni, a onda se prema toj mjeri opanak »obreže« oštrim nožem, a zatim se »nabode« vrhom noža. Kroz rupe nabodenih mjesta, uz pomoć šila, »prepleće se« *oputa*, a to »prepletanje« *opute* počinje od »*vr'a*« (ili *kljuna*) opanka. Kad se »preplete« obod opanka, onda se, počev od vrha, za taj *prijeplet* uvlače *vrčanice* od *opute*. Te *vrčanice* sežu do sredine opanka. Produženi slobodni dio posljednje *vrčanice* zove se *obuvača*. Ona se prilikom obuvanja opanka opasuje jednim dijelom oko noge, dok se njenim drugim dijelom vežu *petlje prijepleta* za opasani dio *obuvače*. Kraj *obuvače* zavezuje se za donje *vrčanice* opanka. Djevojački opanci se dijele na zbarske i svakodnevnne. Razlika između njih je samo u tome što zbarski opanci imaju po sredini *vrčanica široki prijeplet*, koji je kao i *vrčanice* izrađen najčešće od bijele *kanafe*, dok je kod onih svakodnevnih opanaka *prijeplet* uži i izrađen je od *opute* kao i *vrčanice* i *obodni prijeplet* na opanku.

Djevojke su prije drugog svjetskog rata nosile na zbor i opanke *taslake*³⁹, a neke od njih i *šabake*⁴⁰. Ti opanci su kupovani u gradu, ali su u okviru kućne radinosti »navrčavani« *oputom* ili *kanafom*, pa su tek tada mogli da se nose.

Vrat djevojaka redovno je ukrašen krupnim *seljanima* obojenim pretežno crvenom bojom. One ih prvo *nižu* na jedan konac, a onda ih *privezuju* sebi oko vrata. Jedan takav niz seljana zove se *struk*. Oko vrata djevojaka najčešće se nalazi više *strukova seljana*, ali različito obojenih. Nešto sitniji seljani, nanizani u *strukove*, nose se i na rukama, namotani iza šaka.

Iako smo seljane, koji se stavljaju oko vrata i oko ruku, spomenuli u sastavu djevojačke nošnje, ipak treba istaći da oni predstavljaju nakit koji se samo uklapa u tu nošnju.

Nije uobičajeno da janjske djevojke ili udate žene nose oko vrata bilo kakve lančiće. Ali, u novije vrijeme, usljed sve jačeg dodira ovog predjela sa gradom, i tu ima izuzetaka.

³⁵ *Oputa* se pravi od osušene ovčije ili kozije kože.

³⁶ A. Škaljić, nav. dj.: »*terkija*, *tèrcija* f. (tur.) l. zavežljaj opreme, koji se kaiševima priveže za oblučje na zadnjoj strani sedla. Ponekad se i sami ti kaiševi kojima se *terkija* veže nazivaju *terkija*«.

³⁷ *Prijeka* je izrađena od kože, slično *terkiji*, i ne suče se u *oputu*.

³⁸ A. Škaljić, nav. dj.: »*kānāpa* (*kānāfa* f. *kānāf-āpa* *kānāf-āfa* m (ar. možda izv. lat.) *uzica* od konoplje.«

³⁹ A. Škaljić, nav. dj.: »*tāslak* m (tur.) početni oblik, početna faza izrade nekog predmeta, neobrađeno drvo od kojeg se pravi razno drveno težačko oruđe.«

⁴⁰ *Šabaci* su jedna vrsta srbijanskih opanaka, a ime nose po gradu Šapcu u Srbiji, odakle su i porijeklom. Dograđuju se kod kuće, tj. »navrčavaju« se i »prepleću« *oputom*.

U sastavni dio djevojačke zbarske nošnje spada i *mreža*, koja se nosi ispod vrata. Prave je same djevojke od bijelog platna fabričke proizvodnje. Po njoj nema nikakve ornamentike niti bilo kakvog veza.

Znaci miješanja gradske i seoske nošnje kod djevojaka. (Sl. 14.) — Na početku prikaza djevojačke narodne nošnje u Janju istaknuto je da je ta nošnja, za razliku od momačke nošnje, do danas pretrpjela neznatne promjene. Prvi znaci tih promjena kod seoske djevojačke nošnje započeli su od obuće. Prvih godina poslije drugog svjetskog rata janjske djevojke su počele da nose opanke *gumenjaše na kaiš*, koji su kupovani u gradu, umjesto opanaka oputnjaka. U tim gumenim opancima one su počele da odlaze i na zborove, kao i na razne druge seoske svečanosti. Gumenjaše su, nešto kasnije, počele istiskivati kundure (plitke cipele), koje su prvo počele kupovati i u njima dolaziti na zborove djevojke iz imućnijih kuća, a kasnije, kad je to

Sl. 14. — Djevojke Petra i Joka (s. Brdo) u pomiješanoj seoskoj i gradskoj nošnji: Djevojka 1 u »tergal« suknji, a djevojka 2 u »carzi«.

prešlo u modu, i siromašnije djevojke. Pošto se kundure nisu mogle nositi na starinskim ženskim čarapama od debele vune koje su pletene sa tri žice, došlo je i do zamjene tih čarapa, najprije onim pletenim od tankog vunenog pletiva iza igle i sa jednom žicom, a onda i čarapama fabričke proizvodnje. U najnovije vrijeme, pod uticajem grada, zatim posredstvom televizije i sve jačeg dodira ovog stanovništva sa janjskim kolonistima u Vojvodini itd., janjske djevojke počinju da kupuju i plitke cipele sa visokim štiklama, kao i čarape najlonke, pa se sa takvom obućom sve češće pojavljuju na velikim godišnjim zborovima i raznim drugim svečanim skupovima. Da bi se

najlonke bolje vidjele, morala se pregača zamijeniti nekim drugim kraćim *aljinetom*^{10a}, jer potkrite od pregače sežu do visine stopala. Prvo su se počele kupovati *carze*, ili su ih krojile same djevojke od crnog platna kupljenog u gradu, i te *carze* su nošene umjesto pregača. U posljednjih nekoliko godina počele su se i *carze* zamjenjivati jednim drugim *aljinetom* fabričke proizvodnje — *suknjom tergalkom*. *Carza* je postala dio svakodnevne nošnje, dok je *tergalka* ušla u sastav narodne zbarske nošnje i kod djevojaka i kod mlada.

Najnovije promjene kod djevojačke seoske nošnje, koje se vrše pod uticajem grada, počinju od načina pokrivanja glave. Iako još i danas ima najveći broj janjskih djevojaka koje pokrivaju glavu kapom, pogotovu kad polaze na neki zbor, sve više raste broj i onih djevojkaja koje umjesto kape nose maramu na glavi. Marame na glavi nose, najčešće, djevojčice do šesnaeste godine života. Kad se *zadjevojče* i počnu odlaziti na zborove, onda uz ostalu djevojačku janjsku nošnju stavljaju i *vezenu kapu* na glavu. U novije vrijeme počinju nositi marame na glavi, umjesto kapa, i djevojke *starke*. To su one djevojke koje su prekoračile dvadeset petu godinu života *pod kapom* i koje su već počele gubiti nadu za udaju. Pošto kao djevojke ne mogu, po običaju, stavljati bošću na glavu, a stid ih je da im poneka bijela dlaka kose viri ispod kape, odlučile su da kapu zamijene maramom.

Najkarakterističniji i najvažniji dio djevojačke seoske nošnje, koji pokriva i najveći dio tijela, sačuvan je u svom originalnom izgledu sve do danas. To je baš onaj dio odjeće po kojem se janjske djevojke najlakše razlikuju od djevojaka iz susjednih predjela. Zato smo, upravo, toj odjeći u ovom dijelu rada posvetili i najviše pažnje.

Uz način odijevanja usko je vezan i način održavanja čistoće tijela, kao i briga o urednosti kose. I pored nepovoljnih uslova za to (oskudice u vodi, rada na njivi i stalnog izlaganja tijela prljavštini i sl.), janjske djevojke ulažu mnogo truda da im tijelo bude što čišće, a kosa što urednija. Tijelo peru hladnom vodom sa rjeđom upotrebom sapuna, ali, najčešće peru kosu, i to najmanje jedanput sedmično. Kosu peru posebnom vrstom tople vode — *zonom*¹¹. Tom prilikom ne upotrebljavaju sapun niti bilo koje drugo sredstvo za pranje. *Zonom* se isto tako dobro opere kosa kao i prilikom upotrebe nekog od deterdženata fabričke proizvodnje. Na ono mjesto koje je predviđeno za pranje kose prethodno se postave četiri ugljena, unakrst, vjerujući da će se tako »sačuvati« kosa od opadanja, a glava od glavobolje. Odmah nakon pranja i sušenja, kosa se maže kravljim maslom, a zatim se češlja drvenim češljom i spleće u perčin (*penčir*). Pranje i češljanje kose ne obavlja se utorkom, petkom i nedjeljom, jer su to *teški dani* u sedmici, pa djevojke i udate žene strogo vode računa o tome šta tim danima *valja*, a šta *ne valja* raditi. Početak

^{10a} Za cjelokupnu žensku odjeću Janjani najčešće upotrebljavaju naziv *ruvo*, a za mušku *aljine*.

U selu Brdu muškarci pjevaju:
»Oj, djevojko, bil'pošla za mene?
Imam *ruvo* od pokojne žene.«

¹¹ *Zonom* se naziva ona voda u koju se prilikom njenog ključanja sipa pepeo od sagorjelih drva (*lug*).

češljanja prvo započinje podjelom kose na razdiok do polovine glave. Sada se svaka polovina razdioka takođe dijeli na dva jednaka dijela, a ta podjela započinje od samih ušiju. Ovim je sada kosa podijeljena na četiri jednaka dijela: na dva prednja razdioka koja pokrivaju lice,

Sl. 15. — Djevojka Dara (s. Brdo) u narodnoj zbornoj nošnji. Oko vrata ima bijelu mrežu. Preko mreže spušta se »penčir« (perčin) sa »upljjetnjakom«. Javno se vidi način spletanja kose kod djevojaka.

i dva zadnja razdioka koja padaju po vratu i ramenima djevojke. Iza toga se prednji razdioci kose ponovo dijele, tako da se svaki od njih razdijeli na tri jednaka dijela. Ti se razdioci spleću u pletenice, a zatim se te pletenice skupa sa ona dva preostala razdioka pozadi glave spleću u jednu cjelinu koja se zove *penčir* (Sl. 15). U penčir se upleće *upljjetnjak* koji je okićen cvancikama, a te cvancike zatežu preko upljjetnjaka penčir koji visi između ramena i preko sredine djevojačkih leđa. Perčin sa *naperatim upljjetnjakom* je ponos svake djevojke i simbol njene časti. Zato one vode računa o svim svojim postupcima kako ne bi doživjele prijekor od starijih osoba upućen i na račun njihovog penčira. Taj prijekor najčešće glasi: »Stidi se, curo, tog penčira na svojoj glavi!«

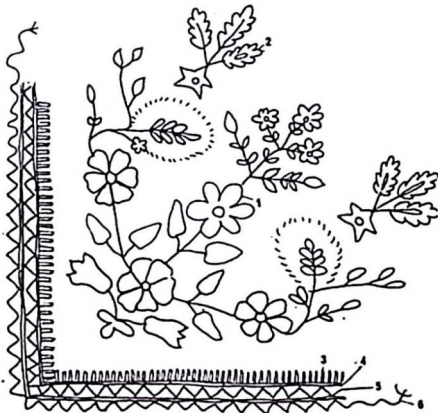
Djevojke koje nose maramu na glavi, umjesto kape, drugačije spleću kose od djevojaka sa kapom. One vrše samo jedan *razdiok* kose na zadnjem dijelu glave, pa ga odmah spleću u penčir, a onda stavljaju maramu na glavu. Potiskivanjem kape iz djevojačke nošnje i uvođenjem marame umjesto nje, uporedo se potiskuje i upljjetnjak sa naperatim cvancikama iz njihovog penčira.

b) *Nošnja udatih žena.* — Bošča na glavi je glavno obilježje svake janjske žene. Po njoj se ona raspoznaje već na prvi pogled ne samo od djevojaka sa kapom na glavi nego i od onih djevojaka koje umjesto kape stavljaju na glavu maramu.

Udata žena u prvoj godini bračnog života zove se *mlada*, a tek kad prestane nositi mladinu odjeću, posebno onu zborsku, zove se žena. Zato se ovdje pravi jasna razlika između nošnje mlada i nošnje onih žena koje su prestale biti mlade.

Zborska i svakodnevna nošnja janjske mlade gotovo je ista kao i djevojačka. Razlika je samo u tome što mlada ima bošču na glavi i *gendar*⁴² na prsima, dok toga djevojka nema. Postoji još razlika i u zborskoj *aljini*, koja je kod djevojaka bijela, a kod mlada *ovranjena* (crna). Ornamentika im je potpuno ista, kao što je ista i na drugim dijelovima njihove odjeće. Ti dijelovi nošnje obrađeni su u sastavu djevojačke nošnje, pa će ovdje biti govora samo o bošči i *kaputini*, za koju je bošča pričvršćena⁴³.

Bošča se izrađuje od kupovnog bijelog platna fabričke proizvodnje, a zaprema površinu oko jednog kvadratnog metra. Njen donji ugao (Sl. 16), na kojem vise svilene kite, izvezen je najviše *crljenim* vezom, dok joj je najveći dio površine sasvim bijel i bez ikakvog veza. Bogat vez imaju naročito one bošče koje mlade spremaju za zbor. Ornamenti veza su izrađeni najčešće, u tehnici *krivujica*, *prutića*, *zubića* i *prstića*. Nisu rijetki ni ornamenti nekih biljaka, kao što su npr. grančice hrasta sa hrastovim lišćem i plodom žira, četinarska grančica i sl. Dio bošče koji prekriva glavu pričvršćuje se velikom i

Sl. 16. — Ornamenti na boščama janjskih žena: 1. grana, 2. listići, 3. prstići, 4. prutci, 5. zubići, 6. krivujice.

Sl. 17. — Kaputina udatih žena preko koje se prebacuje bošča, tako da se ona ne vidi ispod bošče: 1. kolo, 2. obođ sa krmazom, 3. podbradnik

⁴² Vidi kasnije opis starinske mladine nošnje.

⁴³ Starinska zborska nošnja mlade i mladoženje biće kasnije prikazana.

malom *špiodom*⁴⁴ za drugi odjevni predmet — kaputinu, kojom udate žene pokrivaju glavu. Kaputina (Sl. 17) je, zapravo, neka vrsta kape udatih žena koja se stavlja na glavu prije stavljanja bošče. Ona naliježe na tjeme i zatiok glave. Zategnuta je pomoću *podbrnjika*, slično onom podbradniku kod vojničkog šljema, samo je ovaj prvi izrađen od *terkije*. Kaputina se sastoji iz *dna*, *oboda*, *kola* i *podbrnjika*. *Dno* je skrojeno od crvene čohe, a zategnuto je pomoću jednog kola izrađenog od drveta. *Obod* kaputine skrojen je od modre čohe i prišiva se za zadnju polovinu ruba njenog dna, tako da može prekriti samo zatiljak glave. Prednji dio dna *kaputine* nema dubokog oboda, ali se za njega, ponekad, prišiva *krmez* ili *prevezač*, koji je također izrađen od crvene čohe i po svom prednjem rubu malo nazubljen, a taj nazubljeni dio viri ispod bošče i dodiruje vrh čela⁴⁵. Drugi dio kaputine, kojeg sačinjava pet drvenih šipki ušivenih u jedan komadić štofa, pokriva tjemeni dio glave. Za kaputinu je prišiven kožni podbrnjik koji se zateže ispod brade kako kaputina ne bi spala sa glave. Na velikoj špiodi, kojom je pričvršćena bošča za kaputinu, »nanizane« su razne *džizije* (od izraza džidžati se, tj. kititi se)⁴⁶: *srebrna krunica*, nizovi sitnih seljana, saliveni krstić od kositra (*kostera*), kao amajlija, a kod dojilja male djece i krupni bijeli *seljan mliječnjak*⁴⁷.

Mlade, isto kao i djevojke, posvećuju znatnu pažnju čistoci svoga tijela i urednosti kose. Češljanje i spletanje kose kod udatih žena uopšte, pa prema tome i kod mlada, nešto je drugačije nego kod djevojaka. Očešljana kosa dijeli se preko sredine glave na dva jednaka dijela, i to polazeći od sredine čela pa do kraja zatioka, što kod djevojaka nije slučaj. Razdijeljeni dijelovi kose spleću se odmah u pletenice, pa se zatim vrhovi pletenica spajaju i zavezuju koncem, nakon čega se presavijaju u obliku broja osam, da bi se tako navukle na kolo kaputine. Udate žene i djevojke u Janju nikad se ne češljaju niti se pojavljuju sa raspletenom kosom pred starijim muškarcima, pogotovu ako oni nisu iz njihove kuće. One čak nerado otkrivaju i svoju spletenu kosu u njihovom prisustvu. To je samo jedan od znakova velike pokornosti janjske žene muškarcu.

⁴⁴ *Špioda* je velika igla na čijem je jednom kraju mala loptica od metala ili drugog materijala, veličine borovnice.

⁴⁵ A. Škaljić, nav. dj.: »krmez m (sansknt.) l. lijepa ugasita crvena boja koja se dobija od istoimenog veoma sitnog insekta. Krmez je porijeklom iz srednje Azije. Iz njega se vadi boja krmez, od koje se pravi karmin za usne. 2. ono što je crvene boje kao krmez. 3. crveni vuneni šal koji seljaci vežu oko glave... »krmez šal.«...»

⁴⁶ A. Škaljić, nav. dj.: »džidža f (tur.) igračka za djecu, zvečka, imitacija pravog nakita. džidžali, džidžali, indecl. adj. (tur.) nakićen, nadžidžan...»

⁴⁷ *Seljan mliječnjak* nose žene koje doje malu djecu. Obično ga nose skupa sa ostalim seljanima ispod vrata kao amajliju, da bi imale dovoljno mlijeka u svojim dojčkama za ishranu djeteta. Seljan mliječnjak ima bijelu boju kao mlijeko, i krupniju je od ostalih seljana sa kojima se nosi.

Mlade nerado prihvataju gradski način odijevanja iz istih razloga kao i djevojke, a ukoliko nešto i prihvate od te nošnje, onda promjene u njihovom načinu odijevanja polaze od obuće pa završno sa pregačom (vidi Sl. 18).

Sl. 18. — *Miješanje gradske nošnje sa zborskom nošnjom janjskih mlada. U prvom redu su tri mlade okrenute leđima prema nama. Prva s desna obučena je u janjsku nošnju osim obuće. Druge dvije mlade dopola su obučene u gradsku nošnju (obuća i carza), dok je ostala nošnja janjska.*

Dijelovi nošnje fabričke proizvodnje najmanje su zahvatili seosku nošnju starijih žena u predjelu Janj. U većini slučajeva seoska nošnja starijih žena u ovom predjelu sačuvana je u potpunosti onakva kakva je bila krajem prošlog i početkom ovog vijeka (sl. 19).

Na slici (19) se jasno vide svi dijelovi originalne stare seoske ženske nošnje kakvu i danas nose starije udete žene u Janju. Na nogama su vunene debele čarape, obojene pretežno janjskim crljenilom, čiji je grlić ispletan sa tri žice, i opanci oputnjaci. Preko potpuno golog tijela obučena je gruba dugačka košulja od konopljinog beza, sa širokim i išipkanim rukavima. Preko košulje je opasana pregača rebra sa dugačkim potkitama koje sežu i do samih opanaka. Zatim je po pregači opasana tkanica, koja je po rubovima opšivena crvenom vezom, gajtanom i žutom rešimom. Sljedeći dio odjeće koji se vidi je jelek, čiji prvi klini (kvadratnog oblika) vire ispod zubuna i prekrivaju dio tkanice na stomaku. Prvi klini jeleka i rubovi nisparsnica, kako se vidi na slici, opšiveni su i ukrašeni prvo, gajtanom crvene boje i širokim širitom žute boje. Preko jeleka obučen je crni ovranjeni sukneni zubun, na kojem nema nikakvog veza niti ornamentike. To je, zapravo, mali zubun koji se svakodnevno nosi. Na slici se jasno uočava koliko je zubun kraći od košulje i koliko se

kite u pregače dalje produžuju prema opancima i od zubuna i od košulje. Na kraju, glava žene na slici pokrivena je bijelom boščom, čiji su krajevi s desne i s lijeve strane lica zavučeni za podbrnjik kaputine.

Sl. 19. — *Svakodnevna narodna nošnja starijih žena.*
(snimljeno 1968. god.)

c) *Starinska nošnja mlade početkom ovog vijeka.* — Ako se uporedi današnja nošnja janjske mlade sa onom kakva je nošena početkom ovog vijeka, neće se zapaziti veće razlike između njih. Uočljivije razlike postoje samo u načinu pokrivanja glave, jer su ranije mlade pokrivale glavu *pokosnicom* i bijelom *boščicom*, koja je bila pričvršćena za pokosnicu sa zatiljne strane, dok danas mlade pokrivaju glavu kaputinom i velikom bijelom boščom.

Da vidimo kakva je u cjelini izgledala nošnja mlade početkom ovog vijeka:

Na Sl. 20. jasno su izraženi pojedini dijelovi starinske nošnje na mladi, koja se u svojoj osnovi zadržala sve do danas u ovom predjelu. Na glavi se nalazi pokosnica⁴⁸, koja je sva naperata cvančikama, samo joj je donji rub iznad očiju *potkeran* sitnim bijelim seljanima, a preostala tri ruba ukrašena su aplikacijama žutog gajtana i svilenog veza. Za nju je, pozadi, špiodama pričvršćena boščica, čija je gornja polovina bijela, a donja je navezena svilenim crvenim vezom,

⁴⁸ Vidi objašnjenje pod tačkom 33.

dok joj se na donjem uglu (roglju) nalaze kitice napravljene od tog veza. Za pokosnicu su pričvršćeni i *solupnici*, koji vise preko ušiju i lica i sežu do visine prsiju. Ispod pokosnice nalaze se ogledala koja, vjerovatno, treba da skrenu pažnju na sebe *zlih pogleda* i da sačuvaju mladu od uroka. Niz prsa visi *gendar*⁴⁹, sastavljen od više

Sl. 20. — Mlada u starinskoj zbornskoj nošnji: 1. pokosnice, 2. boščica, 3. solupnici, 4. oković (okovani dukat), 5. gendar, 6. jelek, 7. tkanica, 8. zubun, 9. košulja, 10. čarape, 11. opanci »oputnjaci«.

Sl. 21. — Momačka starinska nošnja: 1. svilena kapa, 2. svilene kite od kape, 3. kolijer košulje sa reasma i bijelim kitama, 4. džoka, 5. išipkani rukavi košulje, 6. pās, 7. kite od pās, 8. šarvale, 9. čarape »šupljikače«, 10. opanci »oputnjaci«.

⁴⁹ A. Skaljić, nav. dj.: »djerdan-āna gerdān-āna (gendār-āra) m (pers.) 1. ogrlica koja se nosi o vratu, 2. vrat zaklanog bravčeta.«

paralelnih redova cvancika, a na sredini gendara »prišiven« je *oković* (okovani dukat). Košulja je po donjem rubu navezana crvenim i druginim vezom, kakav postoji i na kolijeru i nisprsnicama, a rukavi su joj uzdužno *išipkani*. Preko košulje je opasana pregača plivka, a onda tkanica *nizača*, čiji su rubovi *potkerani* (podnizani) sitnim crnim i bijelim seljanima. Ispod zubuna vide se prvi klini jeleka, koji su kao i nisprsnice »načinjeni« gajtanom, žutom rešimom i širitom srebrnaste boje. Preko jeleka obučen je vezeni zubun, čiji se vez ne razlikuje od onog na djevojačkim zbarskim zubunima. Tačnije, radi se o istom zbarskom zubunu kojeg su nosile ove mlade dok su bile djevojke. Na nogama su vunene čarape pletene na pet igala sa tri žice u različitim bojama. Preovlađuje boja janjskog crljenila. Pri gornjem dijelu grlića čarape, još u toku pletenja, izrađeni su ornamentu u obliku velikog štampanog latiničkog slova »R«. Na čarape su obuveni opanci *taslaci*, koji su i »navrčani« i »prepleteni« bijelom kanafom.

Upoređujući cjelokupnu današnju žensku nošnju, pa prema tome i nošnju mlada, sa njihovom predratnom nošnjom, ne možemo u njoj zapaziti neke bitnije promjene. To nije slučaj sa muškom seoskom nošnjom. Ali, savremene promjene koje se dešavaju u svim oblastima života, ostavljaju izvjesne tragove i u ženskoj narodnoj nošnji u ovom kraju.

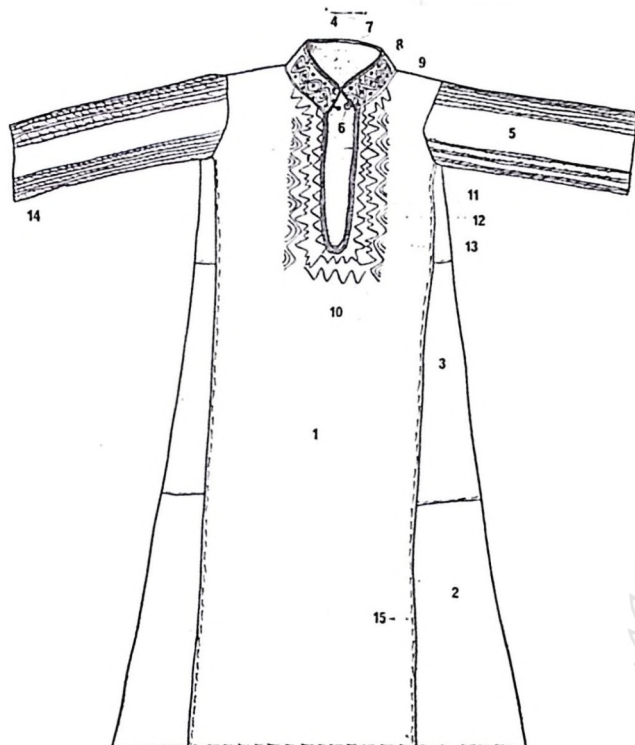
3. Muška nošnja

a) *Starinska momačka zbarska nošnja*. — Nekadašnje momačke zbarske nošnje u Janju, danas više nema. Ona već pripada prošlosti, iako je tek prije 10—15 godina prestala da se nosi. Tu starinsku momačku odjeću je potpuno izbacila iz upotrebe gradska nošnja.

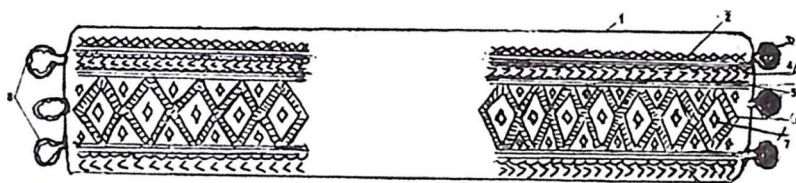
Poslije prestanka upotrebe starinske momačke zbarske nošnje, došlo je do njenog masovnog prodavanja pojedinim muzejima u zemlji, i do još masovnijeg njenog prekrajanja i podešavanja u neku drugu aljinčad, bilo žensku ili mušku, koja se ovdje još nosi. Prilikom moga boravka u ovom predjelu, avgusta mjeseca 1968. godine, u cilju prikupljanja građe za ovaj rad, bio sam prisutan kada su neke žene iz sela Brda otpremale kompletnu starinsku momačku nošnju banjalučkom Muzeju na prodaju. Tad sam bio u najpovoljnijoj prilici da se detaljnije upoznam sa pojedinim detaljima svakog dijela starinske zbarske momačke nošnje, koja se danas može u cjelini naći samo još u muzejima.

Na slici 21. predstavljen je momak u originalnoj starinskoj zbarskoj nošnji, kakva je nošena u predionoj cjelini Janj sve do polovine ovog vijeka. Tu ćemo nošnju najbolje upoznati ako po redu damo prikaz svakog njenog dijela na tom momku. Evo tog prikaza: Na glavi se nalazi *svilena kapa*, čiji je vanjski dio *oboda* navezan crnim svilenim vezom, kao i obod djevojačke kape. *Dno* kape je skrojeno od crvene čohe, kao i njen obod, ali na njemu obično nema nikakvog veza niti ornamentike. Pozadi kape »prišivene« su crne *svilene kite*. Ovaj dio odjeće nije izrađivan u ovom predjelu, već je kupovan u gradu.

Košulja, kao i duge gaće, kojima se opasuje donji dio košulje, skrojeni su od grubog konopljinog beza. Muška košulja (Sl. 22.) se sastoji od istih dijelova i skrojena je na isti način kao i ženska košulja. Od ženske košulje se razlikuje samo po dužini, od koje je znatno kraća, kao i po boji veza. Naime, vez u muške košulje je

Sl. 22. — Muška košulja: 1. stan, 2. m. klin, 3. rijež, 4. kolijer, 5. rukav, 6. punjka, 7. porub, 8. kola, 9. okca, 10. krivujice, 11. kovčanice, 12. perlice, 13. krstaci, 14. šipke u rukava, 15. šav.

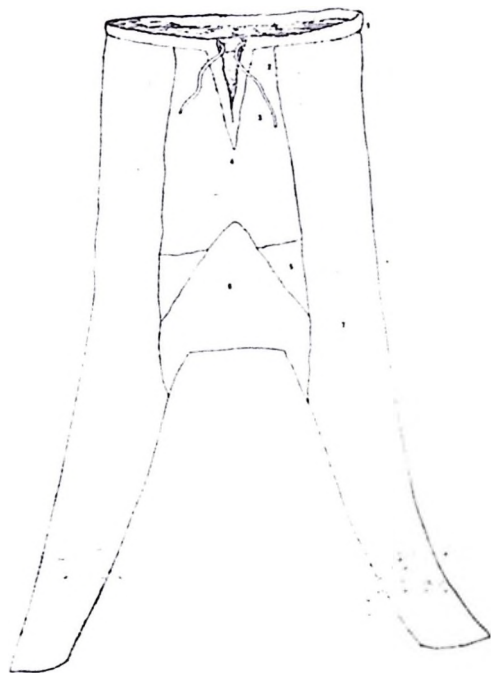

Sl. 22a — Kolijer u muške košulje: 1. porub kolijera obašiven bučmom, 2. krivujice, 3. punjka, 4. gusta vodica, 5. prutci, 6. kola, 7. okca, 8. petlje od bučme.

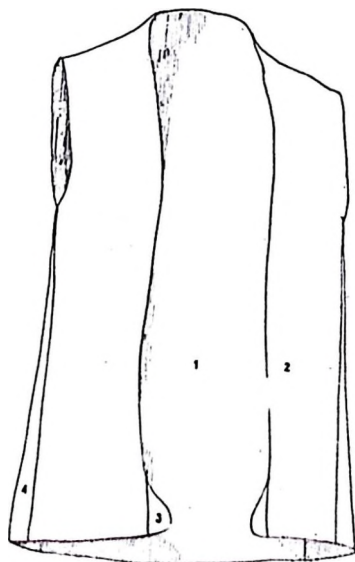
bijele boje, dok se ornamenti veza ne razlikuju od onih na ženskim košuljama. Muška košulja, za razliku od ženske, ima još na kolijeru i nisprsnicama bijele kite, koje služe za ukras. Kolijer je iza vrata ukrašen resama, koje predstavljaju, najvjerovatnije, početnu fazu iz-

rade čipke. Krajevi kolijera imaju po jednu kiticu, dok se ispod razreza nisprsnice pružaju dva reda kita *od tri stupca*. Sve pomenute *kitice*, kao i rese na kolijeru, izrađene su od pamučnog prediva, koje se zove »*bućma*«.

Gaće (Sl. 23.) se vežu pomoću učkura (*svitnjaka*), iznad kukova, po donjem dijelu košulje. Dijelovi gaća su: *obašiva* (kroz koju se uvlači *svitnjak*), *latica*, *lakmača* (razrezani dio latice), *klepčice*, *tur* i *nogavice*. Dužina gaća seže do ispod listova nogu.

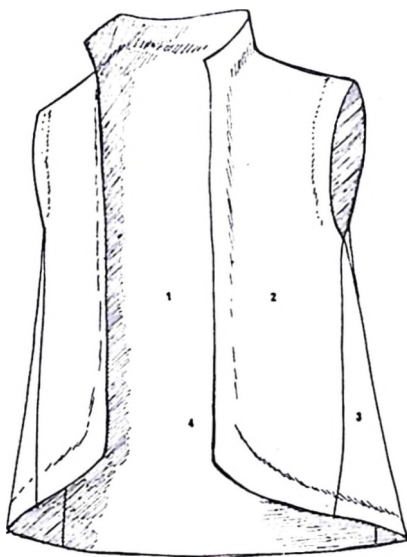
Sl. 23. — *Muške gaće*: 1. *obašiva*, 2. *lakmača*, 3. *svitnjak*, 4. *latica*, 5. *klepčice*, 6. *tur*, 7. *nogavice*.

Sl. 24. — *Ječerima*: 1. *poledina*, 2. *nisprsnice*, 3. *prvi klin*, 4. *drugi klin*.

Preko košulje se oblači *ječerima*⁵⁰ (Sl. 24.), koja je skrojena od modre čohē, slično jeleku, samo je od jeleka nešto duža. Njeni dijelovi su: *poledina*, *nisprsnice*, *prvi klini* i *drugi klini*. Raspored tih dijelova je isti kao i dijelova od kojih se sastoji jelek, samo drugi klini kod ječerime nemaju pravougaoni oblik, već se više približuju trouglu. Nisprsnice su joj ukrašene aplikacijama crvenog i žutog gajtana, a najčešći ornamenti gajtana su *kola*, *kukice* i *rauljice*. Po rubovima nisprsnica ječerime ponekad se »prišivaju« i *puce*⁵¹. S unutrašnje strane »prišivena« je postava od bijelog platna, a ponekad se i ne postavlja nikakva postava. Ječerima nema duge rukave.

*Džoka*⁵² (zubun) (Sl. 25.) se oblači preko ječerime, a dužina joj dopire do visine kukova. Takvu dužinu ima i ječerima, pa se zbog toga i ne vidi ispod džoke. Džoka je izrađena od valjanog ovrانjenog sukna, a sastoji se od *poledine*, *nisprsnica* i *klina*, koji se nalaze ispod pazuha. *Porub* joj je ukrašen apliciranjem crvenom čohom, a iza toga se redaju aplikacije: gajtana, crvene rešime, zatim zelene rešime, pa opet gajtana itd. Sve te aplikacije nalaze se i na rubovima rukava. Cijeli ukras aplikacija na džoki zove se jednim imenom *grada*^{52a}.

Sl. 25. — Muški zubun (»džoka«): 1. *poledina*, 2. *nisprsnice*, 3. *klini*, 4. *porub*.

Ispod ječerime košulja je opasana *pasom*, koji je otkan od vunnene tkanine, a ta tkanina je, pretežno, obojena janjskim crljenilom, dok joj je manji dio zadržao boju vune od koje je ispređena. Dužina

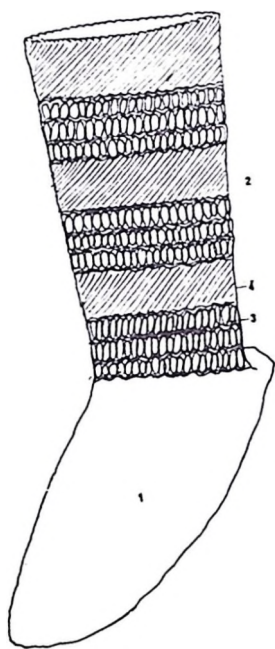
⁵⁰ A. Škaljić, nav. dj.: »dječerma, dječrma, ječerma, jječrma, gečerma f (tur.) vrsta prsluka dio starinske muške i ženske narodne nošnje...«

⁵¹ Vidi objašnjenje pod tačkom 14.

⁵² A. Škaljić, nav. dj.: »džoka f (pers.) 1. vrsta muške i ženske nošnje duga kao kaput, a kratka kao gunj, od grubog sukna, ima ih i bez rukava, 2. neizgledna, stara gornja haljina uopšte...«

^{52a} Relja Pećo u navedenom rukopisu iz 1934. god. navodi da je jedna »načinjena« džoka tada koštala oko 300 din. Bez nakita, jedno muško zborско odijelo 1000—1500 din., a žensko 2000 din.

pasa iznosi oko 1,4 m., a širina 15 cm. Zborski pás se ne razlikuje od svakodnevnog, izuzev što se ponekad za njega, s lijeve strane, »prišivaju« dva ili tri reda kita *od tri* stupca. Kite imaju boju janjskog crljenila, a izrađene su od iste tkanine od koje je otkan i pas. Krajevi kita podnizani su sitnim bijelim seljanima. Pas se pričvršćuje oko tijela *kukom*, koja je izrađena od žice. Sve do završetka prvog svjetskog rata oko pasa su nošeni i *beslajevi*, koji su izrađivani od žute kože i koji su se pozadi sapinjali. Za njih su bili vezani *tregeri*, koji su prebacivani preko ramena. Za beslajeve je pričvršćen peškir, koji je služio kao ukras, ali je ponekad upotrebljavan i u druge svrhe. Tako npr. za vrijeme »krađe« djevojke tim peškirom su joj zavezivana usta, kako ne bi svojim dozivanjem otkrila »krađu« i tako omela »kradljivce« da je prisilno odvedu iz njenog doma za onog momka kojeg ona ne voli.

Sl. 26. — Muška čarapa »šupljikača«: 1. terluk, 2. grlić, 3. šupljikovi, 4. polja.

Preko dugih gaća obučene su *šarvale šupljikače*, koje pri kraju nogavica imaju *rese*. Otkane su od vunene pređe, od koje se tkaju i ženski zubuni i muške džoke, ali, za razliku od tih tkanina, čije se sukno *valja*, sukna tkanina za šarvale se ne valja. Prije početka krojenja šarvala, sukno se mora ovrniti. Rijetki su slučajevi da se šarvale kroje od neovranjenog sukna. Način krojenja šarvala je isti kao i gaća. Dužina im se podudara sa dužinom gaća, samo su od njih nešto šire. Zavezuju se iznad kukova pomoću svitnjaka, isto onako kao i gaće. U ljetnim mjesecima momci su odlazili na zbor u gaćama, bez šarvala. Šarvale se ne oblače preko gaća ni prilikom obavljanja raznih poljskih i drugih poslova u toku ljetne sezone.

Na nogama su čarape *šupljikače* (Sl. 26.), na kojim se jasno razaznaju *polja* (kose crte) i *šupljikovi* (male rupice). Ispletene su od vunenog pletiva, a pletu ih uglavnom muškarci, rjeđe žene. (Nosile su se i čarape *s prugama*). *Šupljikače* su nošene ljeti, a one *s prugama* zimi.

I, na kraju, na čarape su obuveni opanci *oputnjaci*, koji se razlikuju od zborskih opanaka koje nose djevojke i mlade samo po tome, što su »navrnčani« i »prepleteni« oputom a ne kanafom.

b) *Svakodnevna narodna muška nošnja* (Sl. 27.). — Dok je momačka zborska narodna nošnja u Janju na početku druge polovine ovog vijeka sasvim iščezla iz upotrebe, dotle se svakodnevna narodna nošnja odraslih muškaraca uopšte, posebno onih starijih, dobro očuvala sve do danas. Iako je prodiranje gradske nošnje na selo jače pogodilo mušku narodnu nošnju od ženske, ipak je i muška svakodnevna narodna nošnja sačuvana u svojoj osnovi do današnjih dana. Seoska svakodnevna nošnja je i trajnija i komotnija za nošenje, prilikom

obavljanja poljskih i drugih težačkih poslova, od gradske, pa je u takvim prilikama još nose čak i momci, koji su, kako smo vidjeli, davno zamijenili svoju zbarsku narodnu nošnju gradskom.

Sl. 27. — Narodna svakodnevna muška nošnja (1968.).

Krojenje pojedinih aljinčadi svakodnevne muške nošnje potpuno se podudara sa krojenjem odgovarajućih aljinčadi zbarske nošnje. Međutim, svakodnevna muška nošnja veoma je siromašna ornamentikom, po čemu se jedino i razlikuje od zbarske nošnje.

Upoređujući mušku narodnu nošnju sa ženskom, odmah se može primijetiti da je muška nošnja jednostavnija, reklo bi se i grublja, pa čak i neurednija, od nošnje koja pripada ženama. Na njoj ni približno ne postoji onakva ornamentika, izvezena vezovima različitih boja, kakvu susrećemo kod ženske nošnje. Za razliku od žena, za muškarce je važnije da je njihova nošnja topla i trajna nego da je lijepa a hladna i podložna cijepanju, prilikom obavljanja poljskih poslova u njoj. Njima ne smeta ni pretjerano šarenilo i neukusna kombinacija pojedinih dijelova gradske odjeće sa onom domaćom, kakvo se danas susreće u muškoj svakodnevnoj nošnji na svakom koraku u ovom kraju.

Nepotrebno je zasebno prikazivati momačku svakodnevnu narodnu nošnju, a zasebno onu koju nose oženjeni i stariji muškarci, pošto su te nošnje skoro u cjelini iste. Na eventualne razlike između njih biće ukazano na odgovarajućim mjestima u ovom dijelu rada.

Prije drugog svjetskog rata muškarci su najčešće pokrivali glavu ili svilenom kapom, skrojenu od crvene čohe, ili šajkačom »srbi-jankom«, sa širokim dnom. Obje te kape kupovane su u gradu. Stariji

ljudi su nosili na glavi i kapu *golicu*, dosta sličnu fesu i po boji i po kroju, oko koje su zamotavali dugački crveni šal, kojim su u toku zime pokrivene i uši. Sve navedene vrste kapa mogu se i danas, iako veoma rijetko, naći u upotrebi u ovom kraju. Međutim, nakon završetka drugog svjetskog rata preovladalo je nošenje kape zvane kačket i kod momaka i kod starijih ljudi. U toku samog rata nošena je i janjeća kapa, skrojena od jagnjeće kože, ali su danas usamljeni slučajevi da je neko nosi. Nose je, uglavnom, neki čobani, koji preko zime borave na planini, starajući se o ishrani stoke.

Kapa ne služi samo da zaštiti glavu od hladnoće i drugih vanjskih nepogoda, već ima i drugu primjenu. Ona može poslužiti i kao posuda za nošenje voća i sl., za zahvatanje vode iz bunara ili izvora radi pića; za mjeru kojom se izražava količina nekog proizvoda, kao npr.: »On je nabrao punu kapu lješnika« itd. Na prelima se kapa upotrebljava za igranje *kapice* ili *koza*, čuvene čobanske igre u ovom kraju. Nju upotrebljavaju i djeca u svojim igrama, kao npr. u *žmirkanju*⁵³ i sl. Za vrijeme molitve, jela i sahranjivanja mrtavaca, muškarci ne drže kapu na glavi, a djevojke drže.

Košulja je skrojena od grubog konopljinog beza, kao i dugačke gaće, i nije bogata vezom. Nju teško potiskuje iz upotrebe košulja fabričke proizvodnje, jer je domaća košulja mnogo čvršća i manje se u njoj znoji prilikom obavljanja poljskih i drugih poslova u toplijem godišnjem periodu. Gaće se još teže zamjenjuju *kupovnim* kratkim gaćama nego košulja. To je zbog toga što u njima hodaju muškarci i obavljaju razne poslove, dok nastupe topliji dani u godini. I košulja i gaće služe kao posude za nošenje žita, krompira i raznih drugih plodova. Od njih se prave i privremene jastučnice, jer se kasnije ponovo oblače, a u nedostatku drugih pokrivača njima se pokrivaju i mala djeca u bešici.

Oblačenje čistog rublja obavlja se redovno svake subote ili nedjelje, ali se prije toga niko ne kupa, jer za to ne postoje, u najvećem broju janjskih sela, baš nikakvi uslovi. Po košulji se opasuje pas, a po pasu stariji muškarci opasuju i široki vojnički kaiš. Istina, danas se rjeđe nosi kaiš oko pasa, dok je to prije drugog svjetskog rata činio svaki muškarac koji je dolazio sa odsluženja vojnog roka. Taj su kaiš ovi muškarci donosili iz vojske i nosili ga do smrti. Kaiš i pas upotrebljavaju se još i za vezanje stoke, za nošenje bremena drva, koje se prethodno zaveže tim opasačima, zatim za izvođenje nekih igara i sl.

Preko košulje se oblači ječerima, koja je najčešće izvezena sličnim vezom kao i zbarska. Može da se nosi sama preko košulje, a da se po njoj ne oblači zubun i neko drugo aljinče, ukoliko se radi o toplijem godišnjem periodu.

⁵³ Prilikom igre »žmirkanje« jedan od učesnika te igre pokrije oči kapom, a onda traži po nekoj prostoriji ostale učesnike u toj igri. Kad nekog pronađe i dotakne ga svojim tijelom, onda taj preuzima njegovu ulogu u igri. Za sakrivanje očiju se upotrebljava kapa šajkača, koja se može »zavraćati.«

Preko ječerime se oblači džoka, koja nije onako »načinjena« »građom« kao zbarska momačka džoka, čiji smo prikaz već dali. Ponekad po džoki, koja se svakodnevno nosi, nema nikakve građe. Džoka, kao i ječerima, nema dugih rukava. Ona nije ni »postavljena« sa unutrašnje strane. Skrojena je od valjanog i ovranjenog sukna na isti način kao i zbarska džoka.

U toku zime, kao i za vrijeme kišovitih i hladnih dana uopšte, bez obzira o kojem se godišnjem dobu radilo, preko džoke se oblači *koparan* sa dugim rukavima, koji je samo malo duži od džoke, ali je znatno kraći od ženske aljine. Izrađen je od istog sukna i iste je boje kao i džoka. Na njemu nema nikakve ornamentike niti bilo kakvog veza. Njime se po potrebi pojedina kućna čeljad i pokrivaju, a posebno to čine čobani koji noćivaju kod torova, čuvajući stoku u toku ljeta i jeseni. U zimskim mjesecima se preko gaća oblače šarvale i čakšire, a u modi su sve doskora bile i »rajt'oze«^{53a}. Šarvale su izrađene, kako je ranije naglašeno, od sukna koje nije valjano, ali je ovranjeno, dok su čakšire izrađene od valjanog i, najčešće, neovranjanog sukna. Čakšire su slične po kroju šarvalama, samo su od njih nešto duže, a nogavice su im s donje strane razrezane za oko 10—15 cm. i *sapinju* se oko čarapa *kukama* od žice ili dugmadima. Vežu se po gaćama iznad kukova svitnjakom ili kaišom. Nogavice im na rubovima nemaju resa, koje susrećemo kod šarvala.

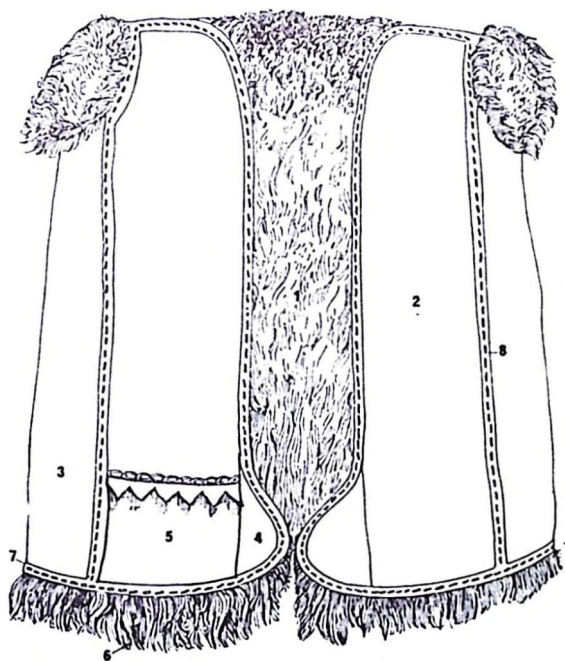
Obuća kod muškaraca dosta je izmijenjena u novije doba, u odnosu na onu obuću kakva se nosila prije drugog svjetskog rata u ovom kraju. Šupljikače čarape gotovo su sasvim izbačene iz upotrebe. Nose ih još samo neki starci uz ostale dijelove starinske nošnje. U najčešćoj su upotrebi vunene čarape koje se pletu na pet igala jednom žicom, i to tako da se grlić plete sa jednom žicom iza igle, a jednom žicom ispred igle, ili dvije žice iza igle i dvije žice ispred igle. Na taj način se duž grlića naizmjenično smjenjuju rebra i žljebovi. Muške čarape se ne boje posebnom bojom, već zadržavaju boju samog pletiva od kojeg su ispletene.

Još su, iako rijetko, u upotrebi starinske čarape *razrezače*, kod kojih je grlić cijelom svojom dužinom razrezan sa unutrašnje strane nogu, a *sapinje* se oko nogavica čakšira ili gaća pomoću *kuka* i *sponja*, napravljenih od žice. Postoje i kratke čarape *razrezače* koje se još zovu *kusice*. One se navlače zimi preko nekih dugačkih čarapa i oko njih se *sapinju* *kukama* i *sponjama* od žice. U opanke, koji se navlače na čarape, prethodno se stavljaju *obojci* napravljeni od neke stare suknene tkanine, kako bi čarape bile što bolje zaštićene od vlage i time stopalo više izolovano od hladne kože opanaka oputnjaka ili od još rashlađenije gume u gumenjaša na kaiš. Znači, pored glave, i noge se mnogo štite od hladnoće, jer se preko njih može »navući« prehlada, a u vezi s njom i razna druga oboljenja.

Veoma raširen i još nezamjenljiv dio muške odjeće u predjelu Janj jeste *kožun* (Sl. 28.). Nosi se i ljeti, i zimi, i na njivu, i na zbor, jer pre-

^{53a} M. Vujaklija: *Leksikon stranih reči i izraza*: rajthozne (n. Reithosen) pl. čakšire za jahanje.

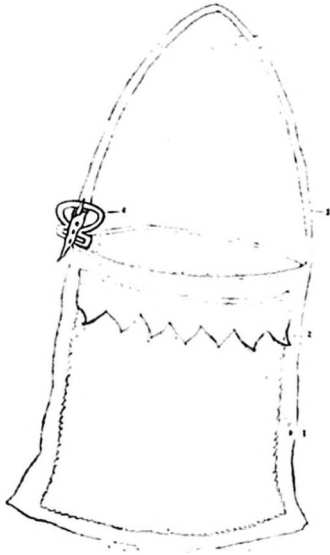
ma onoj narodnoj: »ne gleda bura bureka« — nije važno da li je neko aljinče lijepo, već je važnije je li ono toplo i trajno i može li zaštititi tijelo od velike hladnoće, naročito kad duva vjetar bura. Kožun kroje i šiju isključivo muškarci. Od jedne ovčije kože može se skrojiti jedan kožun za odraslog muškarca, dok se od jagnjeće kože može skrojiti kožun za dijete do 15 godina starosti. Sirova koža se najprije posoli i pospe kukuruznim brašnom, a onda se razapne na brvna u *osijeka* kuće brvnare ili na neko drugo mjesto da se dobro osuši.

Sl. 28. — Kožun: 1. *poledina*, 2. *nisprsnice*, 3. *veliki klin*, 4. *mali klin*, 5. *džep apliciran na nisprsnicu*. Od iste je kože kao i kožun, 6. *vuna*, 7. *obrubnica*, 8. *šav*.

Tek tako osušena koža pogodna je za krojenje kožuna. Kožun se sastoji iz *poledine*, *nisprsnica*, *velikih* i *malih klina*. Na donjem spo-ljašnjem dijelu desne nsprsnice »prišiven« je džep od kože. U njemu se nosi lula i kožna kesa ili metalna kutija sa duvanom. Kožun nema dugih rukava. *Porub* mu je opšiven *terkijom* ili *prijekom*. Dužina mu seže do sredine bedara. Pribor za krojenje i šivenje kožuna sačinjavaju nož »*sklopac*« (preklapa se), šilo i velika igla. Pojedini njegovi dijelovi zašivaju se *oputom*. Sa kože se sastruže vuna samo na onim dijelovima kožuna gdje se vrši šivenje.

Sl. 29. — Šarpelj: 1. šarpelj (torba), 2. aplicirani komad kože sa zubićima kao ukras, 3. kaiš, 4. gvozdac.

U sastavni dio muške odjeće spada i šarpelj (Sl. 29.). Danas ga, uglavnom, nose stariji muškarci, koji su više i zadržali starinsku janjsku nošnju, nego mladići. U predjelu Janj su u upotrebi dvije vrste šarpelja: *duboki šarpelj* bez poklopca i *šarpelj sklopac* sa poklopcem. Nosi se s lijeve strane tijela pomoću kaiša koji se prebacuje preko glave na desno rame. U njemu se nosi kašika, pribor za pušenje, nož »sklopac«, brusovi za oštrenje noževa i sjekira, šilo, oputa konac i druge *sitne stvari koje služe za svakodnevnu upotrebu*. U šarpelju se nosi i *ljubav*, kad se ide kumovima i prijateljima u goste; u njemu se i donosi ljubav od kumova, prijatelja ili, pak, rodbine, kod koje se bilo u posjeti.

Prema tome, svakodnevna janjska narodna nošnja još nije za muzej, ali joj ne predstoji blistava budućnost.

Svi dijelovi seoske janjske nošnje, kako ženske tako i muške, izrađuju se gotovo isključivo u okviru ženske kućne radinosti. Izuzetak čini izrada opanaka i šarpelja, pošto to spada u mušku kućnu radinost. Pletenje obuće i drugih odjevnih predmeta, zajednički je posao i žena i muškaraca.

Za krojenje i šivenje odjeće upotrebljavaju se makaze (*nožice*), šivaće igle i igle *veziljke*. Igle za šivenje su znatno veće od igala za vezenje.

Osnovne mjere kojima se služe žene i muškarci prilikom izrade odjeće jesu: *aršin*⁵⁴, *rastrgljaj*⁵⁵, *lakat*⁵⁶, *pedalj*⁵⁷, *članak od ruke* i *prst*.

Kosa, brkovi i brada. — Briga o ličnoj higijeni mnogo je manja kod muškaraca nego kod žena u ovom kraju. Ruke i lice peru redovno kad ustanu iz postelje, i to hladnom vodom i bez upotrebe sapuna, a kosu i ostale dijelove tijela ne peru gotovo nikako, izuzev ako se nekom pruži prilika da se u toku ljeta okupa u nekoj rijeci. Stariji ljudi peru ponekad naveče noge u drvenom *legnju*, i to onda kad

⁵⁴ A. Škaljić, nav. dj.: »aršin m (tur.) stara mjera za dužinu. Dunderski (građevinski) aršin je dug 75,8 cm., čaršijski 68 cm., a terzijski 65 cm. < turc. aršin »mjera za dužinu« kao i u nas. 1. »razdaljina« od vrhova ručnih prsta do ramena.« 2. »raskorak«. (U Janju je aršin razdaljina od vrhova ručnih prsta do vrha nosa (m. p.).

⁵⁵ *Rastrgljaj* je razdaljina između vrhova prsta raširenih ruku.

⁵⁶ *Lakat* je razmak od lakta ruke do dlana.

⁵⁷ *Pedalj* je razdaljina između vrhova raširenog kažiprsta ili srednjeg prsta i palca.

dođu kući umorni sa nekog puta ili sa nekog težačkog posla. Noge starijim muškarcima peru djevojka ili mlada. Međutim, one to nikad ne čine starijim ženama.

Brijanje se obavlja jedanput sedmično, a to najčešće biva nedjeljom ili nekim drugim *svećem*, kad se ne obavljaju poljski radovi. Neki muškarci se ponekad briju sami, naročito oni mlađi, dok se stariji ljudi, i to po nekoliko njih, sastaju u nekoj kući i briju jedan drugoga. Nasapunjanu bradu trljaju golom rukom da dlaka *omekša* kako bi je britva lakše sjekla. Briju se, dakle, *britvom* koju oštře o kaiš, a ako nema britve, onda se briju i običnim nožem. Do ženidbe i dolaska iz vojske briju i brkove. Ali, odmah nakon ženidbe ili odsluženja vojnog roka, ostavljaju brkove da slobodno rastu. Brkovi su ponos svakog muškarca i simbol njegove časti. Oni se njima i zaklinju kad žele nekog uvjeriti u ispravnost svoje tvrdnje: »Pljuni mi u brk ako ne bude istina što sam ti rek'o«. Njima se neće nikad krivo da zakunu, pa ma o čemu se važnom radilo za njih. Veliko je poniženje za svakog onog muškarca kad mu se kaže: »Stidi se šta činiš ti' svoji' brkova ispod nosa.«

Djeca i oženjeni muškarci pretežno šišaju kosu *do kože*. Djeci se ponekad ostavlja dio kose iznad čela neošišan, koji se zove *ćaćule*. Šišaju ih, uglavnom, njihovi roditelji, dok odrasli muškarci šišaju jedan drugoga. Momci ostavljaju kosu da slobodno raste, a sami jedan drugog podšišivaju. Kosa im nije baš tako uredna, jer je ne peru, ili to čine veoma rijetko i, moglo bi se reći — slučajno. Neki ostavljaju i *zolufe* ili »*bačmbarde*«.

Starci isto kao i oženjeni muškarci šišaju kosu *do kože*. Brkove ostavljaju da rastu slobodno, bez ograničenja, a bradu briju sedmično ili u petnaest dana jedanput. Ako su u *žalosti* onda se ne briju i po nekoliko sedmica.

Među starijim stanovnicima ovog predjela još je svježije sjećanje na ono doba kada su stariji ljudi masovno ostavljali pozadi glave perčin (*penčir*) ispletan od dugačke kose. Posljednji čovjek u Janju koji je imao takav perčin na glavi, bio je Maksim Todorić, iz sela Todorića. Umro je prije dvanaest godina, kad je već bio prekoračio stotu godinu života.

Nakit ili »kindurenje«. — Osim starijih, oženjenih ljudi, svi se stanovnici u predionoj cjelini Janj vole da »kindure«. Naravno, u tome najviše prednjače *cure* i momci. I jedni i drugi rado se kite cvijećem *boktunarom* i *miloduvom*, koje pričvršćuju za kape, zatim perjem od nekih ptica, kao što su *paunovo pero* (njime se kite djevojke), *krejino pero* (njime se češće kite momci) i sl. Pored već pomenutog nakita, uz nošnju kod djevojaka, djevojke, kao i momci, stavljaju još razno prstenje na prste ruku, koje zovu *fitice* ili *vitice*. To prstenje kupuju u radnjama, a u toku prošlog rata muškarci su ga sami izrađivali od čaura mitraljeskih metaka, koje su padale na zemlju iz neprijateljskih aviona, ili su ga »salijevali« od *kostera* (kositra), što se i danas ponekad čini.

*
* * *

- Iz svega izloženog o narodnoj nošnji u Janju, proizilazi sljedeće:
- da je starinska narodna nošnja u ovom kraju sve do danas dobro očuvana, ali više ženska nego muška;
 - da je ženska nošnja, kako zbarska tako i svakodnevna, bogatija ornamentikom od muške;
 - da su osnovne sirovine koje služe za proizvodnju pojedinih dijelova odjeće: konoplja, vuna, lan i koža i da se sva ta odjeća izrađuje u okviru kućne, domaće radinosti;
 - da se mnogo ne razlikuje zimska nošnja od ljetne, jer su i ljeta u ovom predjelu pro hladna, naročito ako su kišovita;
 - da se kod djevojaka i momaka razlikuje naročito *zbarska nošnja* od svakodnevne i da se pojedini dijelovi ženske nošnje, s obzirom na to u kojim se prilikama nose, dijele na: *veliku, srednju i malu* (npr. *veliki zubun, srednji zubun i mali zubun*);
 - da je ornamentika na odjeći gotovo isključivo geometrijske prirode;
 - da žene uopšte ne nose ispod košulje donje rublje;
 - da pojedine dijelove nošnje fabričke izrade brže prihvataju muškarci nego žene i da je osnovni uzrok tome što muškarci više kontaktiraju sa gradom od žena;
 - da gradska nošnja potiskuje domaću prvo, od obuće na nogama, a onda od kape na glavi;
 - da u nošnji, naročito muškoj, vlada veliko šarenilo;
 - da žene posvećuju veću pažnju ličnoj higijeni od muškaraca;
 - da svaki dio odjeće može da se upotrijebi i u druge svrhe, a ne samo za pokrivanje tijela i njegovu zaštitu od hladnoće;
 - da se lako raspoznaju udate žene od djevojaka po tome što glavu pokrivaju dugačkom bijelom bošćom, dok djevojke na glavi imaju crvenu vezenu kapu;
 - da vole da se kite («kinđure»), naročito momci i djevojke;
 - da se janjska narodna nošnja jasno razlikuje od narodne nošnje u susjednim predionim cjelinama i da kao takva ima i svoje posebno ime *janjska nošnja* ili *janjsko odijelo*; i na kraju:
 - da ona predstavlja zaseban varijetet dinarskog tipa nošnji, poznat pod nazivom — *janjski varijetet*.

OBJASNJENJE MANJE POZNATIH RIJEČI

a) pojmovi

- Aljina* — dio ženske gornje odjeće, od bijelog sukna s rukovima.
- Aljinčad* — pojedini dijelovi odjeće
- Aršin* — stara mjera za dužinu, mjeri oko 65 cm.
- Bačmabarde* — ostavljeni duži pramenovi kose između obraza i ušiju.
- Beslaj* — kožni pojas, dio muške nošnje.
- Bešika* — poseban ležaj za malu djecu, kolijevka.
- Bez* — vrsta platna od konoplje i lana.
- Biljak* — pokrivač tkan od vune, sličan čebetu.
- Bošča* — marama koju nose udate žene.
- Boščica* — platnena marama kojom se novorođenčetu povezuje glava.
- Brada* — muškarci je ne nose, briju je.
- Brkovi* — oznaka oženjenog muškarca.
- Bučuma* — kupovno pamučno predivo.
- Boktunar* — vrsta cvijeća.
- Carza* — pregača od crnog kupovnog platna.
- Cvancika* — stari srebrni novac.
- Crljeno žutilo* — tamno žuta boja.
- Čakšire* — dio muške nošnje, od tamnog sukna.
- Čarape* — domaće izrade, dio svake nošnje.
- Češljanje kose* — kod žena; — kod muškaraca; — kod djece.
- Članak* — stara mjera za dužinu, 2—3 cm.
- Čorape* — v. čarape.
- Čačule* — neošišani dio kose kod djece, ostavlja se iznad čela.
- Duka* — naziv najstarijeg tipa pregače u Janju.
- Đulić* — ornament na zubunu.
- Džoka* — muški dio odjeće, od sukna, nosi se preko ječerime.
- Fitice (ali i Vitice)* — prstenje koje nose i djevojke i žene.
- Gaće* — platnene, muški dio odjeće.
- Gendar* — ogrlica koju žene nose o vratu.
- Golica* — obična, neokićena djevojačka kapa.
- Građa* — naziv za sav ukras od aplikacija na zubunu.
- Higijena lična* — veća kod žena nego kod muškaraca.
- Ilke* — kositreteni ukrasi prišiveni na tkanice.
- Iveranje* — tehnika tkanja.
- Iverići* — daščice za tkanje, tkalačke daščice.
- Izresci* — aplikacije od čohe.
- Ječerima* — kratki muški gornji haljetak, bez rukava.
- Ječerimica* — dječija ječerma.
- Jelečić* — kratki gornji haljetak bez rukava, dječiji.
- Jelek* — kratki gornji dio odjeće, bez rukava, ženski.
- Kačket, kačket* — muška kapa, nosi se u novije vrijeme.
- Kanafa* — upredena uzica od konopljinog vlakna.
- Kapa* — ženska; — golica, muška kapa slična fesu; — svilena, muška, ukrašena crnom svilom.

Kapak — aplikacija u obliku kvadrata.
Kapice — društvena igra.
Kaputina — kapa koju udate žene nose pod maramom.
Keten — lan, sirovina za izradu odjeće.
Kite bijele — pamučne, ukrasi na prsima muških košulja.
Klepčice — dio muških gaća.
Klini, veliki i mali — dijelovi ženske i muške košulje.
Kolo — naziv za ornamenat u obliku romba.
Kolijer — okovratnik na košulji.
Konoplja — sirovina za izradu domaćeg platna.
Koparan — muški gornji dio odjeće, s rukovima.
Kosa, način češljanja —
Kornavo žutilo — tamno žuta boja.
Koster, kositer — kalaj.
Košulja — muška; — ženska.
Košuljica dječija —
Kov — sav metalni ukras na tkani.
Kovčanica — tehnika ukrašavanja.
Koza — društvena igra.
Koža — sirovina za izradu obuće; — za izradu odjeće.
Kožun — muški gornji dio odjeće, od ovčije kože.
Krađa djevojke — jedan od načina na koji se dolazi do djevojke.
Krivuljica (ili krivuljica) — vrsta ornamenta.
Krmez — crvena boja.
Krst — u ornamentici; — kao apotropejsko sredstvo, uročica u obliku krsta.
Kundure — narodni naziv za cipele.
Kusice — vrsta kratkih čarapa, razrezanih sa strane.

Lakat — stara mjera za dužinu.
Lakmača — razrez na gaćama.
Latica — umetak na gaćama.
»Ljubav« — sitni darovi koji se daju kao pažnja.

Marama — ženska nošnja na glavi, umjesto kape poslije udaje.
Marjankuša — vrsta pregača.

Miloduv — vrsta cvijeća
Mlada — udata žena do godine dana
Molitva — za zdravlje.
Mreža — ukras od platna na djevojačkom vratu.

Naperata kapa — okićena djevojačka kapa.
Narukvice — ispletene i ukrašene žene nose na zglavcima ruku kao dio svečane nošnje.
Nisprsnice — vez na prsima ženske košulje.
Nizrukavica — dio dječije nošnje.
Novinarka — naziv za novije pregače.
Nožice — makaze.

Obašva — dio gaća kroz koji se provlači svitnjak.
Obojci — komadi stare tkanine koji se podmeću u opanke.
Obuvača — dio opute kojim se opanak vezuje za nogu.
Okca — naziv za vrstu ornamenta.
Oković — okovan dukat u sredini đerdana.
Oputa — iskrojene uzice od ovčije kože.
Oputnjaci — opanci čije je lice ispleteno od opute.

Pas — muški tkan pojas.
Pavte — metalne kopče na tkanicama.
Pedalj — stara mjera za dužinu, oko 15 cm.
Pelene — komadi tkanine u koje se povija novorođenče.
Perčin, »penčir« — pletenica.
Perljanica — djevojačka kapa koja na začeonom dijelu ima paunovo pero.
Pero krejino — ukras na momačkoj kapi.
Piuzice — metalne pločice koje se prišivaju po djevojačkoj kapi.
Plivka — vrsta pregače, nazvana po Plivi odakle je došla u Janj.
Podbrnjik — traka koja drži kapu kaputinu na glavi žene.

Podniza — rub kape obšiven sitnim bopcima.

Podveze — uzice kojima se vezuju čarape.

Poglavačica — komad tkanine koji se djetetu stavlja preko glave.

Pokosnica — vrsta kape koju su nosile mlade žene.

Polja — ornament koji se sastoji iz kosih crtica.

Potkerati — nakititi.

Potkite — svileni ukrasi na ženskoj kapi, padaju do obrva.

Potkraj — dio zubuna od koljena nadole.

Povoj — traka kojom se obavija dijete povijeno u pelene, ispletena od crno-bijele vune.

Prebiranje — tehnika tkanja, zvana još i nizanje.

Pregače tkane; — male, svakodnevene; — srednje, malo svečanije; — velike, koje se nose samo o velikim praznicima.

Premetačica — dio dječije odjeće.

Prevezač — nazubljen komad crvene čohe, pokriva donji rub kape i viri ispod bošče kod udatih žena.

Pribeljka — vrsta pregače, nazvana po selu odakle je preuzeta.

Prijeka — tanki kožni kaiševi, služe za izradu opanaka.

Prijeplet — opletan rub opanka.

Priveze — kité na podvezama kojima se vezuju čarape.

Prostirač — prostire se po slami u bešici.

Prst — stara mjera za dužinu.

Prtena odjeća — odjeća tkana od konopljinih vlakana.

Prutci — način veza.

Puca — jajolika metalna ukrasna dugmad.

Pulija — kositrena uročica u obliku dugmeta.

Rastrgljaj — stara mjera za dužinu.

Rauljice — vrsta ornamenta.

Razrezače — čarape s razrezanim grlicem s unutrašnje strane noge.

Rebra — vrsta pregače.

Rese — na kragni muške košulje; — na nogavicama; — na nisprenicama.

Resima — čipka.

Rilička — pregača nazvana po selu odakle je preuzeta.

Roga — raskošno okićena djevojačka kapa.

Ruda — upredena vuna.

Rušiti se — biti u žalosti.

Rušna odjeća — izvraćena odjeća, kao znak žalosti.

Salijevanje strave — iracionalan način liječenja, bajanje.

Seljani — sitni bopci, ukrasni.

Seljan mliječnjak — krupan bijeli, nose ga žene koje doje da bi, po vjerovanju, imale dosta mlijeka, ali i djeca na kapi.

Sindžirići — metalni ukrasi na tkanicama.

Sklopac — kožna torba s poklopcem, dio muške nošnje.

Solupnici — nakit koji mladi pokriva lice do ušiju i pada do prsa.

Stan — dio platnene košulje, širine koliki je bio i stan na kome je to platno tkano.

Starka — djevojka koja pređe 25. godina, te više nema izgleda da će se udati.

Struka — ukras po rubovima zubuna, kao i po drugoj sukненоj odjeći.

Svitnjak — platnena uzica kojom se vezuju gaće.

Sukno — materijal domaće izrade, tkan od vune.

Šabaci — vrsta opanaka, porijeklom iz Šapca.

Sajkača — vrsta muške kape, preuzeta iz Srbije.

Sarpelj — duboka kožna torba bez poklopca, dio muške nošnje.

Šarvale šupljikače — muški dio odjeće.

Širit — ukrasni gajtan.

Špiode — igle pribadače.

Šupljikovi — rupice na odjeći.

Taljir — stari novac, kovan u Češkoj, služi kao nakit.

Taslaci — vrsta opanaka, od bijelog kanapa.

Terkija — uzani kožni kaiševi, služe za izradu opanaka.

Terluk — dio čarape koji pokriva stopalo.

Terluci — pleteni od vune, navlače se na stopalo do članka, oblače se preko čarapa.

Teški dani — po vjerovanju su uto-rak, petak i nedelja.

Tkanica — ženski tkani pojasevi.

Tražice — vrsta ukrasa po odjeći izvedenog svilom.

Troprstna slavska svijeća — slav-ska svijeća koja se sastoji iz tri kraka.

Učkur — v. Svitnjak.

Upljetnjak — okičen dodatak od vu-ne koji se upleće u kosu.

Uroci — uzrok plača i bolesti kod djece, po vjerovanju.

Uročice — apotropijska sredstva, prišivaju se djeci na odjeću.

Vodica — ornamenat u obliku po-loženog latiničnog slova S.

Vrčanica — preplet na opanku.

Vuna — sirovina za izradu odjeće i drugog tekstila.

Zašaknjače — vidi narukvice.

Zborska nošnja — praznična nošnja.

Zepe — pletene patike, zamjenjuju terluke.

Zolufi — ostavljena kosa između uha i obraza, kod muškaraca.

Zona — prokuvana voda s pepe-lom, služi za pranje kose.

Zubići — vrsta ornamenta.

Zubun — karakterističan ženski gornji dio odjeće, bez rukava.

Žalost — označava se i pokazuje odjećom.

b) geografski nazivi

Brdo — selo.

Čučkovina — planina.

Đulet — planina.

Gorica — planina.

Grabež — planina.

Imljani — predio na Vlašiću.

Janj — rijeka.

Janj — predio u zap. Bosni oko ri-jeke Janj.

Janjani — stanovnici predjela Janj.

Kriva Jelika — planina.

Krševi — planina.

Kupres — susjedna oblast (kraško polje).

Kuprešaci — stanovnici Kupreškog polja.

Ljuška — selo

Mesnica — planina

Perića Glav — planina

Plazarica Velika — planina

Pljeva gornja — rijeka

Posavina bosanska — predio pored rijeke Save.

Rastova kosa — planina

Skoplje — predio u susjedstvu Ja-nja

Skopljaci — stanovnici župe Skop-lje.

Šipovo — varošica,

Tisova kosa — planina,

Vakuf Donji — grad

Vitoroga — planina

Vrbas — rijeka

Župa — naselja u donjem toku ri-jeke Janj.

Župljani — stanovnici Župe.

VLADISLAV SKARIĆ

**RAZVOJ JEDNE SARAJEVSKE TRGOVAČKE PORODICE
U 19. VEKU**

PREDGOVOR

6. avgusta 1973. godine navršava se 30 godina otkako je izmučen bolešću preminuo Skarić Vladislav. U to teško ratno vreme nije mogao da bude ispraćen sa svim počastima koje je svojim životom i radom zaslužio. Pa i kasnije, posle oslobođenja, godišnjice njegove smrti su se ređale, u naukama kojima se bavio nezapažene, potisnute novim događajima i tokovima života.

Jedini manji nekrolog, ako se uopšte tako može tretirati, dat je posle oslobođenja 1946. godine u izveštaju sekretara Srpske akademije nauka o radu Akademije u 1943. godini, kada je i V. Skarić pomenut s nekoliko rečenica među ostalim naučnicima koje je SAN izgubila te godine¹. Prilikom proslave 75-togodišnjice Zemaljskog muzeja u Sarajevu, čiji je V. Skarić bio direktor i dugogodišnji saradnik, takođe je pomenut među naučnicima koji su svojim radom doprineli podizanju Zemaljskog muzeja na nivo koji uživa². Međutim, još nije sagledan njegov celokupni rad, nije objavljena kompletna bibliografija njegovih radova niti popis njegove rukopisne zaostavštine, u kojoj ima vrednih materijala (što se tiče npr. istorije Bosne, srednjevekovne, u tursko i novije doba).

Pregledajući rukopisnu zaostavštinu pok. V. Skarića, pohranjenu u biblioteci Zemaljskog muzeja, izdvojila sam manji rukopis o poznatoj sarajevskoj trgovačkoj porodici *Hadžiristića* i pripremila ga za objavljivanje u ediciji »Građa« Akademije nauka i umjetnosti BiH, da bi se bar na taj skroman način obeležila 30-togodišnjica njegove smrti.

¹ *Godišnjak Srpske akademije nauka*, knj. LI za god. 1941—1944. (Beograd 1946.), str. 239.

² *Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1938—1962*. (Sarajevo 1963.) str. 11—12.

Ovaj rad je u stvari bio jedan koncept, u koji je V. Skarić sa strane dodavao i ubacivao sve što je o istoriji te porodice saznao ili pronašao (natpisi sa grobova koje je na svojim šetnjama neumorno sakupljao i skicirao). Držeći se Skarićevog koncepta ja sam svu nadodatu građu uklopila u odeljke gde sam smatrala da joj je mesto i uz opis ličnosti na koje se odnosi, ne menjajući Skarićev stil i jezik, pa i ostavljajući neke arhaizme karakteristične za ono vreme kada je Skarić ovaj rad pisao.

U ovom radu o porodici Hadžiristića prikazan je razvoj te trgovačke porodice, od trgovine kožama još u Čajniču, čime su stekli znatni kapital, te s tim prešli u Sarajevo. S donetim i u Sarajevu stečenim kapitalom oni proširuju asortiman robe kojom trguju, te počinju da menjaju i način trgovine. Naime, akumulacijom kapitala oni, pored trgovine (ulaganja novca u robu kojom se trguje), počinju da se bave i berzanskim poslovima — pozajmljivanje novca, kupovina akcija i sl. Trgovačke veze i trgovina proširuju se i na Beč. Sve ovo ima uticaja i na način života u kući i na odnose u užoj i široj porodici. Menjanje načina života, dolazak u dodir sa drugom sredinom i drugim kulturnim uticajima omogućava i stvaranje novog profila potomaka porodice Hadžiristića. Naime, sa dobrom i sigurnom materijalnom podlogom pripadnici druge i treće generacije već se školuju u inostranstvu, i jedan od njih, Konstantin Hadžiristić predstavlja izuzetnu kulturnu ličnost u svojoj sredini, čiji rad prekida veoma rana smrt. Radi obilja podataka o trgovini i načinu života u jednoj tipičnoj trgovačkoj porodici 19. veka, smatram da ovim radom, iako malim i neznatnim u odnosu na ostali opus V. Skarića, ipak može da se obeleži tridesetogodišnjica njegove smrti.

R. FABIJANIC

* * *

Porijeklom su iz Čajniča. Najstariji za koga se zna bio je Vuk, ćurčija po zanatu, nastanjen u čajničkoj mahali Varoši. Sin njegov Toko (Todor) nastavio je očev zanat i stanovao u očevoj kući. Oženio se Višnjom, koja mu je rodila i odgojila tri sina i tri kćeri. Toliko ih je i odraslo i ostalo iza očeve smrti. A Toko nije dočekao starosti. Smrt mu je došla iznenada; utopio se u čajničkoj rijeci godine 1782. Najstariji sin Risto rodio se oko 1761¹, Tanasije nešto docnije, a Simo još nije bio punoljetan kada mu je otac umro. Od kćeri je pri očevoj smrti bila punoljetna samo Marija, a Gospava i Petra su bile nedorasle.

¹ Godine 1852. Ristin sin Pero u jednom pismu veli da je njegov otac trgovao i tekao 60 godina. Hadži Risto je umro 1836. U mladosti on svakako nije mogao početi privređivati prije svoje 15 godine. Računajući unatrag, Risto se mogao roditi oko 1761. Od rođenja do početka privređivanja (neka je prošlo, R. F.) 15 godina, i 60 godina privređivanja, proteklo je 75. Umro je 1836. Kada se 75 godina života odbije od smrtnog datuma, izlazi da se Risto rodio 1761. Kada mu je otac Toko umro, Risto je imao 21 godinu, te je u sudskom aktu o podjeli Tokina nasljedstva tačno nazvan punoljetnim.

Iza oca su ostala u Čajniču dva dućana, kuća i njiva u Orlovici.

Pošto je sud popisao i procijenio svu ostavštinu, nepokretnu i pokretnu, naplatio Tokinu veresiju, platio dugove i sudske troškove, čisti ostatak iznosio je 72.076 akči. Po sudskoj podjeli udovica Višnja dobila je $\frac{1}{8}$. Od ostatka iza njene osmine sinovi su dobili po $\frac{2}{9}$, a kćeri po $\frac{1}{9}$.

Stariji sinovi, Risto i Tano odselili su u Sarajevo. Kada je to bilo, ne znam. U Sarajevu su radili i zarađivali u zajednici. Oni su, kako mi je davno saopštio Ristin unuk, pok. Risto Hadži-Ristić, isprva trgovali najviše tabačinom (valjda i zvjerkom). Tabačina je onoga vremena bila jedan od najvažnijih i najjačih industrijskih artiklova u Gornjoj Drini, odnosno čajničko-fočanskom kraju (Pljevlja, Čajniče, Rudo i Jelec), u Sarajevu, srednjoj Bosni (Visoko i Zenica) i u Hercegovini (Mostar i Borajna).

Risto i Tano oženili su se prije 1800. godine, a čini mi se da su prije te godine postali i hadžije. Ristina žena Anka ne znam čija je kći bila. Hadži-Tanina Anđa bila je iz kujundžijske porodice Gabela. Sa svojom ženom imao je Hadži Risto, koliko znam, samo kćer Gospavu. Mati i kći umrle su od kuge 1814. godine. Anđa Hadži-Tanina rodila je sina Josifa. Brzo iza toga, u proljeće godine 1801. umro je Hadži Tano. Braća su stanovala odvojeno, Hadži Risto na Varoši, blizu crkve, Hadži Tano u mahali Gazi-Husrevbega, koja je nastavak Varoši na zapadnoj strani.

Pošto je Hadži Tano umro, trgovina je ostala na samom Hadži-Risti i on je vodio za svoj račun, iako je naslijeđeni dio Hadži-Tanine udovice i sina Josifa ostao u radnji i Hadži Risto plaćao na njega interes ili trgovački dobitak. Hadži Risto je, čini se, imao namjeru da sinovca Josifa uputi u posao, pa ga je koji put u pratnji koga momka slao na trgovačko putovanje. No to je prestalo kada su, neobaviješteni i podgovoreni od drugih Josif i mati mu Anđa sudu tužili Hadži-Ristu da im ne daje jedan dio dohotka od nekih tobož zajedničkih nepokretnosti. Hadži Risto je dokazao da su nepokretnosti njegova svojina, pa je stvar riješena u njegovu korist. Ali je Hadži Risto zbog parnice imao nekih većih troškova. Josif je bio tužilac 1819, a Anđa 1821. Sigurno zlovoljan zbog prouzročenih troškova, Hadži Risto je na jednom sudskom aktu napisao s leđa: »Temesuć od Anđe, kako nema što iskati, a ona meni da plati na onom svijetu 1.200 groša«.

Ostavši udovac Hadži Risto se oženio po drugi put 1816. Marom, kćeri Hadži-Koje Cvišića. (1816. Mara, druga žena Hadži-Ristina dala je salandar, dakle udala se te godine.) Prvi sin iz ovoga braka Ilija, rodio se 30. oktobra 1819, drugi sin Petrikije 1822, kćer Savka 1825. (živjela je 18 godina i umrla 27. oktobra 1843.). Sin Jovo rodio se u proljeće 1831, živio 12 godina i umro 4. aprila 1843, i sin Vaso (rodio se, R. F.) 1832.

Hadži Risto je svoju trgovinu proširio. Pored tabačine i zvjerke kupovao je i izvezio još i vosak, a u Sarajevu prodavao u dućanu raznovrsnu uvezenu robu (kolonijal, manufakturu, gvoždariju). Trgovanje Hadži-Ristino bilo je oprezno. On se upuštao u mnogo raznovrsnih poslova, ne ulažući ni u jedan mnogo kapitala. Znao je on

dobro da je dobitak neizvjestan, pa da mu neki posao može donijeti veći dobitak, drugi manji, a u nekom da može biti i gubitka. Zato je tekao sporo, ali bez rizika, pa je stalno napredovao i ostavio je iza sebe veliko imanje i bio najbogatiji čovjek među hrišćanskim trgovcima.

On je, čini mi se, ako ne prije a ono u prvom ili drugom deceniju u 19. vijeku imao dućan u najglavnijem dijelu hrišćanske čaršije, u Čurčiluku. To bi mogao biti uzrok što je promijenio i mjesto svoga stanovanja: s Varoši je preselio u Donju mahalalu u okolini Tašlihana, gdje je kupio jedno kućište u današnjoj Hadžiristića ulici², pa je popravio.

Hadži Risto je umro 13. decembra 1836. Ožaljen je bio od mnogo svijeta, a u porodici najviše od sina prvijenca Hadži-Ilije³.

Iza njega ostalo je prilično imanje u nepokretnostima, u pokućstvu i u robi, a u gotovu novcu vrlo malo, kako to docnije pominje jedan njegov sin. Hadži Risto je bio pobožan čovjek. Rado je prilagao crkvama i manastirima i pohađao ih. Dvaput je išao na Jerusalem, da se pokloni Grobu Hristovu. Prvi put na izmaku 18. vijeka, a drugi put kada mu je odrastao sin Ilija, zajedno s njim. U Svetu Goru je svraćao dvaput. Tako je Hadži Risto bio na Jerusalemu i 1834, a 1837, poslao je čitulju živih: Tanasije, Marija (mati) Petrikije, Jovan, Savka, Vasilije, Aleksa; i čitulju mrtvih: Risto, Mara. Pomagao je sirotinju. Mnogo puta je plaćao sarajevskoj crkvi takse da se privremeno ili vječno spomenu na liturđiji on i članovi njegove porodice.

Na samrti je ostavio mnogo sitnijih priloga znatnijim manastirima. Na 10—15 manastira u Sv. Gori 500 groša, u Jerusalem 200 groša, i još u Studenicu, Zavalu, Pivu i Trebinje. Po 50 groša za sirotinju u Čajniču, Pljevljima i Prijepolju.

Njegova privrženost k vjeri išla je tako daleko, da su on i drugi jedan Sarajlija, Stjepan H. Đorđijević godine 1810. o svom trošku štampali u Budimu *Slavopjenije prepodobnim svjašćenomučenikom i mu-*

² Preseljenje se dogodilo u vrlo teško vrijeme, poslije propasti Karadorđeve Srbije. U jednoj bilješci u teferu od veresije opisao je Hadži Risto svojom rukom ovako: »...Skopljak Sulejman paša... godine ... što je bila skupoća (oka) brašna kukuruzna para 55 do 60. Tovar ploče kamena para 25, tovar drva 22 do 25, 1 jaje para 5. Ko je mogao dijelio je, ko nemogo mučio se, pake prosio je. Nekoga vremena (mo)lio je, pošlje prosio. Hadži Risto tadaž kuću kupio je i steko i ponačinjo je što je mogo. Uzimo je 100 klina bešaka (tj. 100 komada klina u težini od 5 oka) po 50 (para), majstori po 2 groša na dan. Tovar drva para 20, to je 3 tovara za oku mliva. Meda oka para 80. Tadaž bješe 1 jaje 5 para, kablica mlijeka para 35, maslo 5,5 groša junga. I harači skočiše po 4 groša jedan.«

³ Godine 1845. položeno je u Hadži-Ristin grob mrtvo tijelo Hadži-Ilijino. Je li to slučaj ili je pred svoju smrt tako naredio Hadži Ilija? Na nadgrobnom kamenu natpis Hadži-Ristin urezan je na licu zapadne strane, a Hadži-Ilijin je stavljen na gornju stranu grobnog kamena, koja je okrenuta nebu. I inače iz raznih zabilježaka mi je poznata velika ljubav i privrženost Hadži-Ilije ocu i očevoj uspomeni.

členikom, iže vo Svjatjej Gori Atonskej bogougodno poživšim. Djelo je sa grčkog jezika preveo na slovenski Dalmatinac Luka, jeromonah i eklesijarh hilendarski.

Iza očeve smrti Hadži-Ristini su sinovi nastavili očev posao onako kako ga je najstariji sin Ilija naučio od oca. U jednom pismu iz godine 1837. on u jednom konkretnom slučaju takav način opravdava ovako: »Ja od Čeče jelečku robu nisam htio iskati, pa poslije svezanih ruku biti, pa ne imati šta drugo kupiti, a mučno se zapetljivati. A ne valja sve u jednu robu uložiti, ili u jednu stvar, veće u mnogo stvari. Neka roba (prodavaće se) po glavnc, neka na zajam, neka na malu hasnu, neka na veliku hasnu, pa će biti fajde. A uložiti sve u jednu robu, da Bog sačuva! Može se izgubiti, pa volim i ne dobiti nego izgubiti.«

U kućnim poslovima nije bilo promjene. Njih je i dalje vodila Hadži-Ristina udovica Mara, koja je bila pametna, vrijedna i šutljiva žena, koju su djeca poštovala i slušala je. U martu 1838. pošao Hadži Ilija na put pa popisao sve poslove koje u njegovu odsustvu iz Sarajeva treba Pero svršiti. Jedan od tih poslova je: »kalčine, sve koje su za koga neka mati iskrpa.« Promjena je nastala kada se Hadži Ilija iza očeve smrti oženio. Uzeo je Soku (zvana je Kôka Hadži-Ilinica), kćer trgovca Tanasića iz Tešnja. U braku je ona rodila troje djece. U martu 1842. Ristu, pa Dašu i 1845. Konstantina. Djeca začeta od oca koji je bio naklonjen sušici, pa od nje i umro, nosila su u sebi klicu bolesti, kojoj su docnijih godina dvoje i podlegli, Daša i Konstantin. Risto je ostao zdrav cijelog života, pa je dočekao veliku starost⁴.

Kako je Hadži-Ristina radnja ostala na premladim sinovima — Hadži-Iliji je bilo 17 godina, a Peri samo 14 — glavni dio posla je pao na Hadži-Iliju. Istina, najteži posao, trgovačka putovanja radi kupovine zvjerkice i tabačine vršili su momci, koji su u tom poslu dobijali proviziju, te su imali svog ličnog interesa da robu kupe što jevtinije. Ali kako je Hadži Ilija bio slabe konstitucije i Pero je morao dobro da zapne, da pomogne bratu.

Pero je ponajviše sjedio u Brodu, gdje je zajedno sa bivšim njihovim momkom Aleksom Mihajilovićem primao i otpremao robu i vodio brigu o đumručanju. Dok je bio zdrav i u snazi odlazio je u Brod i Hadži Ilija. Zato se u Sarajevu govorilo »Hadžiristića jedan sve sjedi u Njemačkoj«.

Stara firma Hadži-Ristina promjenila se u firmu »Sinovi Hadži-Riste«. Momci, koji su služili u staroj radnji ostali su i kod sinova,

⁴ U porodici Hadžiristića bilo je više slučajeva sušice. Od nje su umrli Hadži Tano i njegov sin Hadži Josif, jedan u proljeće a drugi u jesen, dakle onih doba u godini kada tuberkulozni obično mru. Od iste bolesti su pomrli Hadži-Ristina kćer Savka (supruga Koste Hadžipetrovića, umrla 27. oktobra 1843, poživje 18 ljeta), Hadži-Ilijin sin Konstantin, sestra mu Daša i Vase Hadžiristića sin Tano. Sam Vaso Hadžiristić jedno vrijeme je 1853. imao otečene žljezde na vratu pa se mislilo da su to škrofule. Ali se to razišlo i izliječilo.

kao Hadži Petar Marković, Mićo Karamartin, Risto Jovanović i Gavriilo Lazarević. A pomagali su od slučaja do slučaja i oni bivši momci, koji su postali samostalni kao Aleksa Mihajilović, Đorđo Kljajić i Risto Aleksić.

Kada je Hadži Ilija morao putovati, dolazio je iz Broda Pero da nadgleda dućan i da svršava poslove, koji bi ostali nesvršeni dok se Hadži Ilija ne vrati. Te bi poslove Hadži Ilija popisao i ostavio ih Peri.

No Hadži Ilija je kopnio i slabio. Od proljeća 1846. njemu je pozlilo, pa je malo izlazio u čaršiju. Liječio ga je sarajevski ljekar Jevrejčin Isak Salom, koji je medicinu izučio u Padovi. Kako je bolest uzimala maha, Hadži Ilija je sa svojom majkom otišao da promjeni vazduh u selo Miljeviće kod Sarajeva. No to je bilo već dockan. Kada se primakao kraj, javljeno je Peri u Brod da dođe. Ali teško da ga je Pero zatekao živa. Hadži Ilija je ispustio dušu 21. jula 1845, u 26. godini života. Žalost je bila velika za mladim životom i za preostalim sirotama, ženom i nejakom djecom, iako su ostali u bogatoj kući, potpuno osigurane budućnosti.

Pokojnikova brata Peru pritisle su sada teške brige. Još od očeve smrti vuklo se neriješeno pitanje oko prenosa ostavine na našljednike i oko prenosnih taksa. A uz to se, čini mi se, na Hadžiristiće bio ispizmio kodžobaša Mićo Saranda. Jedna od kodžobašinskih dužnosti bila je da finansijskoj vlasti dade tačan prikaz imanja koje je ostalo našljednicima iza pokojnika, da bi finansijska vlast mogla odmjeriti koliko se ima naplatiti prenosne takse, što je imaju državi platiti našljednici. Još prije svoje smrti žalio se Hadži Ilija na velike zahtjeve bejtul-mala (fiska) iza Hadži-Ristine smrti i zbog toga je krivio kodžobašu Sarandu. U ovoj prilici, kao i u drugim sličnim, svijet je prigovarao Sarandi zbog velikih prenosnih taksa, ali ja ne znam jesu li prigovori bili opravdani, da li je on više išao na ruku bejtulmalu, nego našljednicima, ili je bio pravičan. Ali je poznato da mu je svijet mnogo prigovarao i krivio ga. Zbog toga je iz Sarandina vremena ostala uzrečica: »Pokri pitu, da ne vidi Saranda«⁵. Iz Hadži-Ilijinih pisama se vidi da je protiv Sarande rađeno da on ne bude više kodžobaša. I doista njega je 1837. godine opozicija nadjačala, pa nije nanovo postavljen za kodžobašu, iako su njegovi protivnici bili proganjani, vjerovatno njegovim nagovorom i objedama.

Nešto slično, tj. pretjerano odmjeranje prenosnih taksa, očekivalo se da će se ponoviti i pošto je umro Hadži Ilija. Jedan prijatelj Hadžiristića kuće, bivši njihov momak Aleksa Mihajilović u pismu kojim je kandolirao Peri Hadži-Ilijinu smrt, veli i ovo: »Jedno (što) si brata izgubio, drugo (što) te turska gospoda raspinja ko Krista i jošte istražuju pokojnog Hadžije (Hadži-Riste) prijepis; koje baš na-

⁵ Turskoga vremena jela, koja su bila voluminozna, nisu se pekla kod kuće, nego su nošena na ekmeščinicu, da ih ekmeščija peče. Tako se moglo znati u mahali koliko se puta nosi da se peku pite, o kojima se mislilo da su neka vrsta jela koja jede bogatiji svijet, pa zato ne treba da ih vidi kodžobaša, koji ima uticaja kada se razrezuju porezi i odmjeravaju prenosne takse.

kanili hoće da otimaju zorom (silom) stvari svršene, ko što je i dosad bilo. Ljudi su mrlji, prijatelji su se nalazili i kod gospode svršavali. I nije bilo raspinjanja ko što se sada radi.« Kako se stvar svršila, nije mi poznato.

U tom je Manojlo Jevtanović godine 1848. svome sinu Peri otvorio u Beču komisijarsku radnju. Nastala je tada prepiska između Pere, Jevtanovića i Hadžiristića, koji su bili bliski srodnici, sinovi dviju sestara. Gore spomenute i nespomenute šikane svakako su Peri Hadžiristiću zagorčavale život u Sarajevu i mračile mu ga, a pisma rođaka Pere iz Beča izazivala u Peri Hadžiristića želju da i on živi u slobodi. U dućanu u Sarajevu bio je Hadži-Ilijin šura Tano Tanasić⁶ i pouzdani momci, pa je dućanski posao imao biti na kome. U tome je i Perin mlađi brat Vaso svršio u Zemunu školu, u kojoj je bio od 1847. pa ne znam dokle. Vaso se 1851. nalazio u dućanu, a tada mu je bilo 19 godina. Zbog toga je Pero te godine mogao poći u Beč i tamo ostati od aprila do oktobra 1851. Valjda je u Beču našao kakav posao, pa se i nastanio u namjeri da i ostane ako posao bude išao. A to se moglo učiniti jer su u sarajevskom dućanu bila tri pouzdana poslenika. On se u drugoj polovini 1853. odlučio da se u Beču bavi isključivo komisijarstvom čim nastane 1854, a na ljeto iste godine da se u Beču protokoliše. No to on ne učini ili nije mogao učiniti tada, nego istom 1856. godine. U sporazumu sa bratom Vasom firma je protokolisana pod imenom *Sinovi H. Riste, Pero H. Ristić i Vaso H. Ristić*.

Od smrti Hadži-Ilijine do protokolacije bečke firme poslovi Hadžiristića kuće su napredovali blagodareći solidnosti i opreznosti Perinoj, srećnom izboru momaka i pomoćnika i zato što su Hadžiristići s njima humano i prijateljski postupali, te su bili zahvalni i odani svojim gazdama⁷. U mjesecu junu 1849. sarajevski dućan je pazario više od 36.000 groša. Godine 1853. našao je Pero da Hadžiristići imaju u robi 35.000 forinti, a godišnji promet da iznosi 36—40.000 forinti. Go-

⁶ U dućanu je od Hadži-Ilijine smrti bio njegov šura Tano Tanasić iz Pešte. Kao brat Hadži-Ilijine udovice nije mu se mnogo gledalo na posao koji radi, pa je valjda i činio što šta, što mu je Vaso gledao kroz prste, ali se Peri nije dopadalo. Od godine 1855. Pero preporučuje da se Tano otpusti, a da se nađe drugi momak. Svakako iz obzira prema njegovoj sestri, Hadži-Ilijinoj udovi, još se neko vrijeme sa otkazom otezalo. Peri je prekipilo zato što je Tano zanemarivao dućanski posao, i više se brinuo za neke svoje poslove. U posljednji kraj on je radio samo svoj posao, te je i Vaso bio primoran da mu bez izgleda na dalje oproštaje, otkaže sa rokom do zadnjeg dana avgusta 1858. Nadajući se na kraju krajeva tome, Tano se pripremio i otvorio svoj dućan u jesen 1858. Uz Mesojeđe 1858. on se oženio Dašom Budimlić, a Vaso mu je bio vjenčani kum. Još se jedanput koncem 1858. osvrće Pero na njegovo vladanje u Hadžiristića dućanu, pa ga uzima kao primjer kako ne treba popustljiv momcima, kao što su bili prema Tani: »Kod nas je Bogom dano da svaki mlađi pobjesni, A vidjevši (veli Pero Vasi) da će i taj novi momak biti (takav) do godinu da veću platu ište.«

⁷ U jednom pismu od 1858. Risto Aleksić se hvali da se vaspitao i odrastao u Hadžiristića kući.

dine 1856. zarada sarajevskog dućana bila je 5374 forinti, od kojih je potrošeno u kući 2820. Ono što je preteklo učinilo se Peri da je malo, jer je iznosilo 16—17% na kapital od 32.000 forinti.

Napredak u poslu je bio posljedica Hadžirističkog metoda trgovanja: ne angažovati velike sume u mali broj poslova, nego učestvovati sa malim sumama u više raznovrsnih poslova. Zato je Pero do 1856. prošrio krug poslova, te se teklo: u sarajevskom dućanu na zvjerci, vuni, na policama i na komisijskom posredovanju u tuđim narudžbinama. U godini 1857. Pero je u sporazumu sa carigradskim bankarskim kućama Krikoci i Braća Sterija počeo da se bavi i sarafskim poslovima: on carigardskim bankarima da šalje groše, a oni da ih mijenjaju za dukate. I to da se radi na veliko. Odmah u početku angažovao je 350.000 sa odlukom da se ide do 500.000 groša. Ovoga vremena saraflukom se bavilo mnogo u Sarajevu. Šta više, u takve poslove je ulazio godine 1856—1857. i sam sarajevski vladika.

Odmah u početku svoga boravka u Beču i dok se još nije protokolisao, Pero se odlučio da od Porte zatraži trgovački berat. Najviše s toga razloga, da steče pravo na plaćanje jevtinijih đumruka. Ali bi mu berat zajamčio i druge povoljštine. »Kad bih imao berat«, veli Pero, »onda ne bi me vukli po kapiji (sud, nadležstva), niti kod vladike. I paša kada me zove, ako hoću, mogu reći, ne mogu doći«. Bečki bankar Dumba je obećao pomoći mu svojim ugledom i uplivom. »Istina da košta (berat) mnogo novaca i treba svjedočanstvo, ali to bi mu Dumba svršio.« Za pomoć oko berata, obratio se Pero i bankaru Krikociju u Carigradu, da pribavi berat. U maju 1851. očekivao je Pero da će mu berat doći za dva mjeseca.

Dok se Pero bavio tim planovima u Beču stiže mu u proljeće 1852. rđav glas iz Sarajeva. U noći uoči 13. (25.) maja pojavi se u Sarajevu vatra, koja se raširi na najveći dio čaršije i na najbliže mahale u kojima je stanovao hrišćanski svijet. Izgorjela je i Hadžiristića kuća u Latinluku i dućan u Ćurčiluku. Zato što se vatra pojavila i na Mustajpašinu mejdanu kod Šećerćehajine ćuprije, udaljenije kuće i dućani imale su vremena skloniti kućne stvari i robu iz dućana da ne izgori. Tako su i Hadžiristići prošli sa malo štete. Između Pere i Vase nastala je živa prepiska o građenju kuće. Braća su se dogovorila da kuću ne grade onakvu, kakva je bila do požara, nego prostraniju. Zato je trebalo kupiti koje kućište u neposrednom susjedstvu. U sporazumu sa svojom majkom braća kupiše susjedno kućište Pante Petrovića Ćebedžije, koje je imalo dugačko lice na glavnoj ulici prema Tašlihanu, i kućište udovice nekoga hrišćanina Džinića na ćošku ul. Kralja Petra, danas JNA, i male ulice, koja se sada zove Hadžiristića. Pero je isprva pomišljao da se na njihovu kućištu i na kupljenim kućištima sagrađe dvije dobre kuće i magaze. Ali se to ipak nije učinilo nego su se i mati i sinovi sporazumjeli da se gradi velika kuća na kat na sva tri kućišta. Kuća bi išla duboko u uličicu, skoro do polovine. Za kućom je imala biti prostrana avlija, a ispod nje kuhinja, štale i sobe za poslugu. Na sredini lica prema Tašlihanu je mjesto sobe imao biti dućan, čvrsto građen i siguran od vatre. Građenje je počelo u ljeto 1853. a dovršeno je 1858. U prizemlju su bile 4 sobe,

na katu 5 (jedna nad dućanom). Po želji Perinoj, na katu su sobe povezane vratima da se može ići iz jedne u drugu; dvije krajnje sobe na katu da se namjeste evropski; u jednoj od njih da budu 2 kreveta, pribor za umivanje i 1 orman; u drugoj da bude 6 manjih stolica i 2 velike, 1 kanabe i sanduk za srebro; sve ostale sobe neka se namjeste bosanski. U jesen 1858. stigao je evropski namještaj u Sarajevo: 18 stolica i kanabe.

Kada je udario solidan temelj svom radu u Beču Pero je 1855. odlučio da se ženi. No, prvi pokušaj mu nije uspio. Zagledao je bio jednu Srpkinja djevojku iz Pešte. Godinu iza toga našao je drugu priliku. Opet djevojku Srpkinja, Katarinu iz Subotice. Vjenčao se u junu 1856.

Za svoga sinovca, Ristu Hadži-Ilijinog starao se Pero očinski. Dijete je u Sarajevu učilo starovremensku osnovnu školu, te sredinom 1852. izučilo i psaltir. Kako je tada već bila reformisana nastava, Risto je nastavio učenje u višim reformisanim razredima. Godine 1856. odveo ga je stric Vaso u Beč Peri. Prvo vrijeme Risto je imao da uči njemački jezik. Onda ga je stric Pero, pošto se oženio, dao u jedan bečki institut, koji je valjda bio neka priprava za više stručno trgovačko obrazovanje. Iz instituta je Risto dolazio stricu i strini kad god je mogao, a to je bilo svakog četvrtka i nedjelje i svakog praznika. Pero je imao namjeru da ga koncem školske godine 1856/7. pošalje na stručno obrazovanje u Lipisku, ali se poslije predomislio, pa ga je ostavio u Beču do proljeća 1858, kada ga je poslao u Sarajevo. (Malo prije 13. maja 1858. Pero je doveo Ristu u Peštu, a 12. maja odveo ga je Niko Skoro u Sarajevo. Nekoliko dana prije 3. juna Risto je stigao u Sarajevo.) Kada se u jesen povratio u Beč, upisao ga je (Pero) u neku privatnu trgovačku školu.

Godina 1857. bila je za trgovinu kritična. Kriza se osjećala u Americi, u Londonu i Lipiskoj. Nastala su bankrotstva, banke ne kreditiraju, poslovi stali. Nestalo povjerenje. Pero ima žira za 200.000 forinti. Zato je odlučio da se prođe žiriranja. Ali, u septembru veli da će posao, ako srećno iziđe iz žira, biti vrlo koristan, i ako i sve drugo padne. Ali je ipak na žirima izgubio skoro 16.000 forinti. 25. novembra 1858. Hadžiristići imaju u Sarajevu $\frac{2}{3}$ kapitala, a u Beču $\frac{1}{3}$.

U Beču je Pero imao intimnijih veza s ruskim protom Rajevskim. Pomoć ruska pravoslavnim crkvama u Bosni i Hercegovini išla je preko Rajevskog, a on se vrlo često obraćao za informacije na Peru i preko njega slao crkvama crkvene knjige i odežde, novac za gradnju crkava. To je sve Pero proturao u Bosnu preko pouzdanih ljudi.

Intenzivan rad na mnogo strana morao je iscrpsti Peru. Zato se 1857. nosio mišlju da se rastereti. Pomišljao je najprije da kupi kakav veliki čitluk u Posavini sa mnogo kmetâ na svoje i Vasino ime, pa da se potegne od svih drugih poslova, jer veli on o sebi, da nije više lak i brz. Mora da je od toga odustao zbog agrarnih buna. Onda je došao na misao da skloni brata Vasu, da sarajevski dućan ustupi šuri Hadži-Ilije Tani Tanasiću, a Vaso zajedno sa Hadži-Ilijinim sinom Ristom da se preseli u Beč i da stupi u Perinu radnju. No, ni to se nije ostvarilo, sigurno što Vaso nije mogao da se odvoji

od Sarajeva. To ne bi bilo pravo ni njegovoj majci, koja je već izranije željela da se Vaso ženi, ali ne sa strane nego iz Sarajeva. A i Vaso je pomišljao na to. On je još 1856. u Pešti vidio jednu djevojku iz Pešte, koja mu se dopala. Bila je u rodu s Perinim činovnikom Kostom Popovićem, pa je Vaso pisao Kosti o tome. Ako se djevojka ne uda, veli Vaso, on bi je proasio poslije 3—4 godine, kada mu bude vrijeme za ženidbu.

Između Pere i Vase počele su se od 1857. javljati neke nesuglasice. Rekao bih da je tome bio uzrok što Pero nije bio zdrav kao ranije, a uz to je po svojoj prirodi bio autoritativan, pa je Vasi rado nametao svoje savjete u trgovačkim poslovima. Naročito se nije slagao s Vasom da se ulaže mnogo novaca u kupovanje nepokretnosti. Čini mi se da je sklonost za kupovanje nepokretnosti bila zajednička osobina Hadžiristića. Kupovao ih je i njegov otac Hadži Risto. U Čajniču ih je pokupovao nekoliko manjih, pa i u Sarajevu (2 magaze u Tašlihanu, 1 veliki han na Kiseljaku i 1 kmeta. Pa i poslije velike vatre 1879. 3 kuće u Sarajevu). Godine 1801. kupio je u Prištini jedan dućan, koji je poslije 16 godina poklonio sinovima Iliji i Peri. Ali je Hadži-Risto neke objekte i prodavao. Tako je 1823. jednu kuću u Latinluku u Sarajevu prodao sarajevskom trgovcu Vidanu Koprivici. Kakav je u tome bio Hadži Ilija, ne znam. Pero je bar prvih godina, pošto se preselio u Beč, imao volju da se kupuju turske zemlje sa kmetima. Poslije se prema tom poslu ohladio, čak mu je bio i protivan, ali Vasu volja za kupovanjem nije prošla nikada. On sam kupio je zemlju na Manjacima kod Sarajeva, na Kiseljaku jedan han, jednog kmeta i nekoliko njiva. Više puta je kupovao kmetovske zemlje u Posavini, a u Bosanskom i Slavonskom Brodu nekoliko kuća. Pero se sada nije mogao dosta da nakaje što je potrošio mnogo novaca na njihovu veliku novu kuću u Sarajevu, jer, veli, ako se budu dijelili, svaki će više voljeti novce nego kuću, zato što ona ne donosi prihod.

Od velike trgovačke krize u godinama 1857. i 1858. iz koje su doduše izašli sa malo štete (marta 1860. račun o cjelokupnom kapitalu kuće Hadžiristića iznosi 138.330 forinti. U njemu su dijelovi Perin i Vasin kapital, naslijeđeni dijelovi Hadži-Ilijinih sinova (Riste, Koste, Daše i Hadžiristinice), Pero je postao zabrinut za budućnost. Osjećajući na sebi popuštanje snage i zdravlja Pero već 1857. pomišlja da bi dobro bilo da se kupi jedan čitluk sa 70 kuća kmeta u Posavini, koji se nudi na prodaju, pa da se prenese na njegovo i Vasino ime. A Pero da se povuče iz trgovine, jer veli, nije više lak i brz.

Godine 1858. kada je bio nešto ljut, Pero predloži Vasi da se dijele, ali se ipak brzo pokajao i izvinio se Vasi. No Perin strah za budućnost nije popuštao, nego je naprotiv iz godine u godinu jačao. Pero je zbog toga postao nepouzdan i neodlučan u kakav bi se posao smio upustiti. Naročito se bojao polica i akcija. Vidi se da je Pero slabih nerava, pa je postao ogorčen i malodušan. Vaso ga umiruje tim, navodeći mu da teško vrijeme za trgovce traje već 15 godina. No Pero ne misli tako, već veli da je u drugih bolje, samo Hadžiristićima ide kako ne treba. »Gdje se god čovjek okrene«, kaže Pero, šteta«. Ova godina (1862.) baš je ugursuzli!»

Na česte Perine prigovore i prebacivanja i Vaso gubi strpljenje, pa traži uzrok nezadovoljstva i kod Pere, te u nekoliko prilika veli: »Ja iznemogoh dišputujući se (s Perom). Njemu je svak kriv, a on jedini pametan i on je jedini čuva. Drugi niko ne čuva i ne radi. Pero svaki dan džangriza. Danas naredi da se nešto učini, a sutra da se ne uradi. On nije svakad dobre volje, pa kada se što hoće, valja gledati kada je dobre volje. Što koja godina, Pero je sve neuredniji. Htio bi da živi kao Dumba (bečki bankar) i da ima kao Dumba. Ali, kada je Dumba imao toliko, koliko Pero, trošio je 1.000 forinti na godinu. A Pero hoće da troši 10.000. Zato ne može da napravi kapital!« Vaso nalazi da je tome donekle kriva i Perina žena Katarina, koja ne umije voditi kuću i trošiti skromnije. Pero opet veli, za Vasu, da precjenjuje svoje trgovačko znanje i sposobnosti.

Videći da Vaso često radi po svojoj glavi šta hoće, ne držeći se njegovih (Perinih) savjeta, naročito u pogledu kupovanja kmetâ, Pero koji put sam predlaže da se dijele. Isprva Vaso na to ne pristaje, ali je i on poslije za to. I to odlučnije od Pere. Na to se Pero trgne, pa traži izgovore kao npr. da zajednica treba da ostane zato, što Vaso poslije podjele ne bi htio da se brine za Ristu i Konstantina, Hadži-Ilijine sinove. Te Pero zato Vasu i kori, da je neblagodar na staranju pokojnog Hadži-Ilije, koji je u Vasinoj mladosti vodio brigu o Vasi.

Kada je misao o diobi godine 1863. prevladala kod Vase, veli Pero sa resignacijom: »Bog neka je u pomoći i meni i vama (Vasi i Hadži-Ilijinim sinovima)... Sada je lako i njima (djeci) i tebi, ali za mene koji ću živiti ovdje (u Beču) biće teško. Ali, kako Bog dade«. Pristavši na diobu, Pero požuruje da se dijele i to odmah, a najdalje do maja 1864.

No sada Vaso pada u jarost pa u nekom komisionarskom poslu izbjegava Perino posredstvo i daje ga tuđinima. To Peru boli jer mu takav postupak ubija njegov komisionarski ugled pred svijetom, kad ga brat Vaso izbjegava. Vaso se čak toliko zaboravlja, da daje izjave iz kojih se može naslućivati da (on) Vaso sumnja u Perino trgovačko poštenje. Ponašanje Vasino je tako samovoljno, da se ne može reći da je učtivo a još manje da je bratsko. Vaso je napravio još jedan nelijep ispad premda 1864. ni sam još nije vjerovao čvrsto da će doći do diobe. On je 1. januara razaslao mušterijama Hadžiristića kuće ovakav cirkular:

»Od skoroga vremena rastavili smo se sa našijem bratom gospodinom Perom u Beču u svemu. Sad s njim zajedno nismo u radu. Dok budemo gotovi u ovom poslu javićemo svima prijateljima. Za sad ide nam firma kako i išla, ko da smo zajedno. Mi samo ćemo potpisivati, ko što je potpisivano bez promjene.«

Pa ipak i poslije ovoga u martu Vaso pokušava da odgodi dijeljenje, ali Pero nije za to. Ali ni Vaso nije otišao u Beč radi diobe prije 16. oktobra. Ovoga puta dioba je izvršena, ne pošteno, nego kako Vaso u pismu od 8. XII 1864. veli đuture, a na diobi je, kako 30. XII Pero napominje, on prošao gore.

Stara firma, u kojoj su Vaso i sinovi Hadži-Ilijini, pod imenom *Sinovi Hadži-Riste* ostaje za sarajevsku firmu, a bečka radnja uzima firmu *Pero Hadžiristić*.

Iako su među braćom godinama bili zategnuti odnosi i radilo se o diobi, a može biti baš zbog toga, stara Hadži-Ristinica se godine 1862. odlučila da i pod svoje stare dane (moglo joj je tada biti oko 50 godina) ode u Beč da posjeti Peru i njegovu porodicu i da ostanu kod njih koji mjesec. Ona i unuk joj Konstantin krenuli su u maju. Svratili se na nekoliko dana u Tešanj, pa preko Broda, Moravica, Novog Sada krenuli dalje i bili u Beču 6. juna. Tu su zatekle staru gotove evropske haljine u koje se preobukla. Ona je što u Badenu što u Beču provela ljetu i jesen, pa se u oktobru krenula u Sarajevo i stigla u Sarajevo pred kraj toga mjeseca.

Ovih mjeseci Vaso se odlučio da se ženi i da uzme Jovanku, kćer Nike Krsmanovića iz Beograda. 29. VIII je to kazao Peri i materi, koja je još bila u Beču kod Pere. Mati mu je, razumije se, čestitala, ali joj se na licu vidjelo da joj izbor djevojke nije po volji. Ona je za nezadovoljstvo imala razloga. Jedan je bio što će joj se zbog te bračne veze pokvariti druga jedna njena želja, da njena unuka, pok. Hadži-Ilije kćer Daša pođe za Jovu Savića. Za Jovinom starijim bratom bila je starija kćer Nine Krsmanovića, Mara. Ako mlađa sestra Jovanka pođe za Vasu onda Vasina bratična Daša zbog bliske rodbinske veze ne može poći za Jovu Savića. A osim toga staroj Hadži-Ristinici nije Vasina ženidba iz drugog mjesta takođe bila po volji. Ona bi voljela da se on oženi iz Sarajeva, npr. djevojkom iz Jelića ili Fočića kuće.

19. XI Pero javlja Vasi da će sutra (20. XI) pisati Krsmanoviću, a prsten i 20 velikih dukata da će poslati prekosjutra.

25. XI javio se Pero Vasi da je u Nike Krsmanovića u ime svoje matere i u svoje ime zaprosio ruku njegove kćeri Jovanke za svoga brata Vasu.

Na Perinu proševinu izvinjava se 13. XII Nino Krsmanović što nije odgovorio prije. Istom je sada došao iz Pešte. Prima prosidbu i daje svoju kćer Jovanku Vasi.

8. I 1863. Mih. Tasovac iz Slavenskog broda javlja Vasi u Sarajevo da je imao pismo od Nine Krsmanovića, koji odobrava da se Vasini svatovi pošalju oko 25. I u Brčko, gdje se nalazi isprošena djevojka. 15. I Vaso odgovara da će 19. I poslati svatove u Brod. A prije nego što je ovo pismo stiglo na adresu, piše brat Nine Krsmanovića Risto iz Rajeva Sela da će svoju bratičnu Jovanku dovesti u Brod 23. I. Vasi u Sarajevo pišu 25. I iz Broda da su Vasini svatovi došli u četvrtak u Bosanski Brod, pa su u petak prešli u Slavonski Brod. U Krsmanovića svatovima su Krsmanovi Risto i Jovo i stara gospođa Hecenc (kako li?). Danas (25. I) preći će na tursku stranu i putovati kod Koste Kostića a onda će na Velike Ševarlije, Golubine, Zenicu i uoči petka će doći na Kiseljak. Očekuju da će ih dočekati iz Sarajeva drugi Vasini svatovi, u kojima će biti Vasina snaha Koka Hadži-Ilijnica i kum Mita Jovanović Mandeganja.

To je tako, valjda, sve izvršeno i Vaso se vjenčao na Sretenje 2/14. februara 1863. U svatove nije došao mladin otac Nino Krsmanović, pa se u pismu od 7. februara izvinjava. Žao mu je što nije mogao biti u svatovima sa svojom ženom Jelkom (ovo mu je druga žena, a mladina maćeha). Iz pisma se vidi da je Nino sa ovom ženom iz Brčkog otišao prije 5 godina, a kćer mu Jovanka ostala je kod strica Riste u Brčkom. Otac i maćeha nisu je vidjeli od onog doba. Nisu došli u svatove stoga, što je maćeha bila teško bolesna.

Pošto su se Pero i Vaso rastavili, radio je svaki samostalno svoj posao. Pero svakako svoje komisionarske poslove, a Vaso u svom sarajevskom dućanu, koji je dobro išao, i u Brodu ponajviše u jesenskoj sezoni, kada nastane kupovanje suhих šljiva i njihova izvoza. Zato je morao taj dio godine stanovati u Brodu. Uz to je izdijelio svoja imanja i bavio se ponešto i saraflukom. Dok je Vaso sjedio u Brodu, vodio je poslove u Sarajevu Risto Hadži-Ristić. Braća nisu prekinula međusobne bratske odnose. Ali se vidi iz korespondencije, koja nije onako mnogobrojna kao prije, da ti odnosi nisu onakvi kakvi su bili prije. Pero je, čini mi se, pokazivao više interesovanja za Vasu i njegove poslove, nego Vaso za Perine. Ovaj se (Pero) uz to interesovao i za stanje i prilike u drugim sarajevskih trgovaca.

Pod jesen se 1866. javila sporadično kolera u Beču, Pešti i Trjestu, a u Turskoj u Carigradu i Solunu, pa u Brodu malo i za kratko. Vaso je u Brodu čuo da ima ponešto kolere i u Sarajevu. Zato pismeno poručuje svojim u Sarajevo da dođu k njemu u Brod, jer tu nema više kolere. Veli da šalje kočijaša koji će povesti u Brod Joku, Jelku, Konstantina, Koku ili tetu Joku. A ako hoće, mogu i svi poći u Brod. Daje im savjet kako da se hrane, da se ne zaraze. Ali, mogu ići i u Tešanj, jer ni tamo nema bolesti.

No oni ga nisu poslušali. Vasina Joka, Jelka i Konstantin otišli su u Brod, a Risto Hadži-ristić u Visoko. Oni što su otišli u Brod dobro su se snašli, samo je maloj Jelki bilo malo neobično, pa je pitala zašto iz Sarajeva ne pošalju avliju, divananu i lozu.

Kolera je, međutim, u Sarajevu prestala prije kraja. Koji su izbjegli u Visoko, vratili su se odmah, a oni u Brodu su ostali još, jer je i Vaso morao biti tamo zbog šljiva.

Dioba Peri nije mnogo koristila zdravlju, a trzavice, briga i ljutnja do diobe svakako su mu bile vrlo štetne. On je svakako pobolijevao, pa se pobolijevanje i dalje nastavi. U oktobru 1866. dok su oni iz Sarajeva bili u bježanju, nije neko vrijeme izlazio iz sobe zbog bolesti. Uz to mu je u maju 1867. umro tast.

Boravak Riste Hadžiristića u Visokom za vrijeme kolere doveo ga je u bliži dodir sa Jelkom, kćeri Manojla Jeftanovića, jer su se i Jeftanovići od kolere uklonili u Visoko. Viso(č)ki emigranti su ga viđali često kako se vrzc oko Jeftanovića stana. I stvar je sazrela, pa i ako nije još došlo i do javne prosidbe, učinjeni su pripremnici koraci za nju. Zato što je prva žena Manojla Jeftanovića bila sestra Mare Hadžiristinice, babe Riste Hadžiristića, kuća Manojla Jeftanovića bila je u srodstvu sa Hadžiristićima. Istina, Manojlova kći Jelka je bila kći druge Manojlove žene Anđe Srškićeve, ali se ipak morao tražiti

dispenz za brak Riste sa Manojlovom Jelkom. U mjesecu junu 1867. zatražen je taj dispenz od sarajevske mitropolije i carigradske patrijaršije. Do svršetka 1867. i do početka 1868. dospio je dispenz, pa je 5. januara 1868. Risto Hadžiristić javio stricu Vasi: »U nedjelju, ako Bog da, namjeravam prsten poslati u Jeftanovića, pak na Sv. Savu (ovo je i Jeftanovića i Hadžiristića krsno ime) ili u nedjelju po Sv. Savi vjenčati se.«

Pere Hadžiristića zdravlje se pogoršavalo. 18. jula 1869. javlja on Vasi da se ne osjeća dobro. Sazvaće, veli, konsilijum, pa će ići u banje. Evo već 2 godine kako pokašljuje. U avgustu je bio u Beču jedan sarajevski trgovac, pa kada se vratio u Sarajevo, kazao je Vasi da je Pero dosta slaba zdravlja. Po istoj, valjda, vijesti, Vaso je saznao da se Perina žena žali na sarajevske Hadžiristiće, što ne paze dovoljno na Peru. Pišući u jednom pismu o ovome Vaso pismo piše sa suzama. Boji se za Perin život. Ali se nije ubojao. 4. oktobra 1869. Risto Hadžiristić javlja stricu Vasi u Brod da ih (sve u Sarajevu) je kao grom iz vedra neba pogodila vijest o Perinoj smrti. Stara mākā (Perina mati) ne tješi se, tuži i plače za Perom. Perina žena zvala je Ristu i on će ići u Beč, a potreban je isto i Vaso, da obadvojica urede poslove Perine radnje. I pokojni Pero je u testamentu odredio da Vaso uredi njegovu radnju.

Došavši u Beč, Risto Hadžiristić se upušta sa tutorima Perinim u pregovore. Perina udovica je željela da se nastavi posao pok. Pera, pa nudila Ristu da on kao ortak stupi u radnju. Tutori su naravno išli za tim, da ortakluk bude za Perine našljednike što korisniji. Ali je i Risto bio na oprezu, da kao ortak sačuva svoje interese. Oni su stavljali Risti svoje predloge, a on im je stavio svoje predloge, koji se nisu slagali sa tutorskim. Pregovori su se otegli do kraja 1869. godine, a do sporazuma nije došlo, pa se Risto vratio u Sarajevo. Ali su se pregovori docnije, usmeno ili pismeno, nastavili i završili sa rezultatom da Risto Hadžiristić stupi sa našljednicima pok. Pere Hadžiristića u ortakluk i da vodi ovu novu radnju.

Posljedica toga bila je, da su Risto i Konstantin Hadžiristić prekinuli ortakluk sa svojim stricem Vasom. 13. marta 1870. oni štampanim cirkularom objavljuju mušterijama da sinovi pok. Hadži-Ilije Hadžiristića, Risto i Konstantin istupaju iz sarajevske radnje, koja će i dalje postojati pod starom firmom *Sinovi Hadži-Riste*.

Kao logična posljedica ovoga raskidanja ortakluka izvršena je i u svem imanju podjela. Sinovi Hadži-Ilijini dobili su polovinu od zajedničke velike kuće u Sarajevu, gdje su do sada stanovali, dobili su 1/3 od pokućstva. 1 magaz u Tašlihanu, 1 kuću u Sarajevu na Varoši. Stric Vaso im ima ostaviti u gotovu 1.000 dukata odmah, a daljih 3.338 dukata da im isplati poslije. U ovome je sadržan i dio Ristine i Konstantinove sestre Daše, žene Jove Savića⁸. Sa pristankom

⁸ Godine 1865. udala se Daša Hadži-Ilijina za Jovu Savića, a u svojoj 18 godini. 14. jula 1865. sarajevska kuća se nateže da Daši Savić isplati njen miraz. 1. marta 1869. Pero iz Beča čestita Jovi Saviću sina. 14. juna 1869. Daša Jove Savića ide u Beč da se liječi. Pero veli: »Ja bi za dobro našo da Savo ništa ne pita. Znam da su Cigani. Da joj (Daši) ne prebace.«

strica Vase, ostaju i dalje u kućnoj zajednici sa Vasom i njegovom materom i ostalom Vasinom čeljadi do jula, mati Hadži-Ilijinih sinova Koka, Konstantin, Ristina žena Jelka sa svoje dvoje djece. Stric Vaso od njih neće tražiti nikakve otštete. A ostanu li u kućnoj zajednici i dalje, pogodiće se šta imaju davati Vasi za to.

Valjda kao sigurnost za budućnost Vaso je htio da zna na čemu bi bio, ako bi kadgod u budućnosti nastalo kritično vrijeme, da zatrebadne tuđe pomoći, on je još u januaru zatražio od svoga tasta Nike Krsmanovića zajam od 1.000 dukata. Odgovor je bio negativan. Tast mu se pismomo od 21. januara izvinio da mu nije moguće dati zatraženi zajam, zato što je uložio mnogi novac u robu, koja još nije prodana. Vaso mu je na to 1. februara neuvijeno odgovorio da mu zatraženi novac nije iskao zbog nužde, nego je htio da se uvjeri bi li mogao u tasta naći pomoći kada bi mu doista došlo do nužde. Tastu zahvaljuje na savjetima i dodaje da je u pokojnom bratu Peri izgubio najglavnijeg prijatelja, kome se mogao pohvaliti i potužiti.

Risto Hadžiristić je 15. marta ove godine (1870.) otputovao u Beč, da preuzme ortački posao tamo, čije je vodstvo uzeo 8/20. marta.

Kao da iskušenjima i brigama nikad neće biti kraja. U aprilu se razbolio Konstantin, koji je iza odlaska svoga brata Riste ostao kod kuće u Sarajevu. Toga vremena je vladalo u Sarajevu neko jače oboljenje plućnih organa, epidemičnog karaktera. Od njega je obolio i Konstantin Hadžiristić, te je to javljeno u Beč bratu mu Risti. Znajući ga kao vrlo nježna i slaba, Risto se vrlo zabrinu za brata. U brizi za bratom Risto 26. aprila moli Vasu da Konstantinovim prijateljima Joci Rajakoviću, Jovanu Skariću, Risti Besari i Đorđu Hadžilazareviću preporuči da Konstantina češće posjećuju i da kod njega budu veseli i zabavljaju ga. Neka gledaju da mu izbiju iz glave misao o smrti. (Čini se da je Konstantin od smrti pok. Pere, slušajući o simptomima njegove bolesti i o njegovoj smrti, prenio i na se misao da će i njegova bolest svršiti smrću.) Malo prije 5. juna Vaso je Risti telegrafisao nešto o Konstantinu. Sigurno ništa utješljivo. Risto je na to javio da će se savjetovati sa jednim bečkim ljekarom. Risto sam misli da bi dobro bilo da Konstantin sa svojom majkom i sa Ristinom Jelkom dođe u Beč. Međutim, dok je to pismo Vaso primio, Konstantin je sa majkom otputovao u Split. 12. juna javlja se Konstantin iz Splita Risti da je stigao u Split. Na to je Risto u nedjelju 19. juna otputovao u Split, da sam vidi Konstantina, pa ga je sklonio da preko Trsta dođe u Beč. Ljekar, koji je u Trstu pregledao Konstantina, preporučio je da ide u Glajhenberg. Risto javlja u Sarajevo da mu je trščanski ljekar rekao, ako ikako još može biti lijeka, to će učiniti Glajhenberg i njegova voda. Ljekar u Glajhenbergu uvjeravao je da se bolesnik može još malo oporaviti, ali jesen neće preživjeti. Konstantin je vidio šta je s njim, pa je bivao sve neveseliji. Risto je morao poslom otići u Beč, pa je ljekara molio da mu telegrafski javi ako bolesniku bude (gore). Konstantin je u Glajhenbrugu pio tri put na dan jednu uncu vode i tri unce surutke, Risto je to smatrao samo kao utjehu za bolesnika.

18. jula Risto je otišao opet u Glajhenberg i javio u Sarajevo da je Konstantin u najgorem stanju. Lijeka nema. Da u Glajhenbergu umre nezgodno je, pa će ako budu mogli, odmah putovati u Beč. U Beč je telegrafisao da se u privatnoj bolnici uzmu dvije sobe. 22. jula održan je konzilijum, koji je konstatovao da pomoći nema, jer je lijeva strana pluća skoro sva propala, a od nekoliko dana pobolijeva i desna strana. Mokraćna pokazuje da su i bubrezi bolesni. Ali je Konstantin u postelji relativno krepak, kako inače nisu takvi bolesnici. Katastrofa može nastupiti svaki čas. Doktori sarajevski postavili su pogrešnu dijagnozu, pa su ga liječili kao da je skrofulozan ili sifilističan. To je stara budalaština sarajevskog ljekara Sumbula, koji je uvrtio u glavu da su svi Hadžiristići skrofulozni.

Još je 29. jula bolesnik bio živ, ali kako je Risto javio u Sarajevo, vrlo slab, a isti dan je u Sarajevo otposlana iz Beča najcrnja vijest: »U 3 1/2 sata poslije pola noći, pozdravljajući rod i prijatelje Konstantin se preselio u vječnost. Bog mu daj carstvo nebesko.« 31. jula iz Sarajeva je Vaso Risti kondolirao, nadodavši da je kod kuće u Sarajevu velika žalost. Naročito da je ožalošćena stara Hadžiristinica.

Zato se ona, u svojoj sedamdesetoj godini odlučila da ide u Beč, pa je ona 31. jula zajedno sa Ristinom ženom Jelkom i sa njeno dvoje djece krenula na taj daleki put na ukop.

Pokojni Kosta Hadžiristić, iako rođen i odgojen u trgovačkoj kući, nije imao volje za trgovinu. To su zarana opazili i njegovi stričevi, pa ga nisu ni školovali za trgovačku struku, kao što su njegovog brata Ristu. Kosta je učio samo ono, što se moglo učiti u Sarajevu, osnovnu školu i niži stepen realne trgovačke škole. A to je zbog češćeg pobolijevanja učio (od) 1852.—1862. Dalje obrazovanje postigao je samoučki, čitanjem. Prilično velika zbirka knjiga u Hadžiristića porodici, koja se skupljala kroz decenije, umnožila se najviše za Kostina kratkog života.

Njegova vremena mladi srpski naraštaj, probuđen i osvješten nacionalno u Vojvodini i u Srbiji, našao je svojih drugova i u Bosni, naročito u Sarajevu.

Nastavnik srpske škole Teofil Petranović i još po neki učitelji, okupljali su oko sebe mlade sinove sarajevskih Srba, trgovaca. U tom kolu se mnogo isticao Kosta Hadžiristić. Nekoliko njih življih latili su se agitovanja u srpskom duhu.

Pisac Kostine kratke biografije u predgovoru njegovih *Srpskih narodnih pjesama, pokupljenih po Bosni*, veli i ovo: »Pokojnikova najveća želja bješe oslobođenje, tj. dvostruko oslobođenje, oslobođenje od neznanja i tirjanstva... Svakoga onoga, koji ove misli potpuno dijelio nije i koji nije htio raditi na dvostrukom oslobođenju, pokojnik je smatrao za neprijatelja... Bio je najveći neprijatelj posljednjih bosanskih vladika i njihovih pristalica. Upravo, bio je ne samo vođ mlade i naprednjačke stranke nego i njen tvorac u Bosni, dajući u tom poslu spoljašnje prvenstvo kom drugom, bio je neprijatelj slavoljubivosti. To je i na smrti posvjedočio željom, da se siromaški pogrebe... Inače je život pokojnikov bio vrlo umjeren...«

Književni njegov rad sastojao se najviše u prikupljanju i publikovanju narodnih umotvorina. *Pjesme* je publikovao u »Danici« 1866. i Matici 1869; *pripovijetke* u »Danici« 1869. i Matici 1869; *poslovice* i *zagonetke* opet u Matici 1869. U »Danici« 1866. izišla su dva opisa običaja: »*Običaji sarajevski*« i »*Običaji bosanski*«. Mora da su mu vrijedni po sadržaju sastavi, koji su ostali u rukopisu: »*Bosanski događajnik*« i »*Iz bosanske prošlosti*«. Iza njegove smrti poslani su arhivu Srpskog učenog društva u Beogradu.

Nekoliko mjeseci pred smrt Kosta je sa bratom Ristom napravio ugovor 15/27. marta 1870. Iz njihova ugovora vadim ove tačke:

”1) Naše dosadanje imanje potpuno je jednako, kako u novcu, tako u pokućstvu i nepokretnosti.

4) Bože sahrani smrti, i jednom i drugom slobodno je u testamentu svojim imanjem raspolagati, i u tom slučaju ima se uzeti imanje po posljednjem prijepisu pred smrt i to, što bi se ostavilo zakonitim našljednicima, bilo sve ili jedna čast, ima onaj od nas zaostavši do jednu godinu od dana smrti u novcu bez interesa isplatiti. Drugo pak, što bi se ostavilo na drugu cijelj, a ne zakonitim našljednicima, to da od nas zaostavši ima od dana smrti do šest godina isplatiti ili kroz 12 godina u 12 godišnjih rata, izuzimajući 200—300 dukata, s kojim može odmah raspolagati.«

Ovom ugovoru dodan je popis njihova zajedničkog imanja, koji glasi:

»15. marta naše imanje sastoji se:

1/3 pokućstva sa stricem Vasom.

1/2 polovina kuće velike,

1 kuća na Varoši,

1 dućan u Ćurčiluku,

1 magaza u Tašlihanu,

Pripadajući nam dio u Čajniču i u jednoj šestini dućan sa Ristom Foćom;

U tekućem kapitalu, u gotovu novcu i obveznicama

strica Vase	zdravih dukata	4.338
-------------	----------------	-------

sestri našoj dugujemo		838
-----------------------	--	-----

Naš čisti kapital, brez da ikome išta dugujemo, dukata		3.500
--	--	-------

Jošte imam o pri stricu Vasi u naše matere dukata		52«
---	--	-----

Nadajući se skoroj smrti Kosta je 19/31. jula 1870. u Glajhenbergu, gdje je bio na liječenju, sastavio testament. On je diktovao, a brat mu Risto pisao je. Testament glasi:

»Slučajno, da ovu bolest ne bih preživio, to neka se moja posljednja volja znade.

Moj brat neka je izvršitelj ovog testamenta i neka se moje pokretno imanje razdjeli kroz vrijeme, koje brat za shodno nađe na slijedeći način:

1. osminu Srbskom učenom društvu na izdavanje najboljih srbskih knjiga, naročito bosanskih.

2. Jednu osminu sarajevskoj školi.

3. Jednu osminu, da se podijeli na podjednake časti tešanjskoj, čajničkoj, prištinskoj, trebinjskoj, prizrenskoj, prilpskoj, novopazarskoj školi i mom pogrebu.

4. Jednu osminu na sveučilište u Beogradu.

5. Jednu osminu na gimnaziju srbsku u Prizrenu.

6. Jednu osminu Matici srbskoj.
7. Na popravku i izdavanju mojih putopisa i bosanskih djela (da popravi urednik »Danice«) također jednu osminu.
8. Jednu osminu na osnivanje Srbskog učenog društva u Sarajevu.
9. Nepokretno imanje moje ostavljam mojoj materi na uživanje, a po vremenu njene smrti mom bratu.
10. Moj pogreb neka bude vrlo siromašan. Ako bih u Beču umro, da je samo na groblju (opelo, R. F.), i od treće tačke, da se od 300 forinti više ne potrošiti ne smije. U Sarajevu u crkvi da slovo ne bude, jerbo slova nikakva neću.

U Glajhenbergu 19. jula 1870.«

Kosta testamenat nije potpisao odmah, nego docnije kada je došao u Beč. Dan prije smrti, 28. jula, u prisustvu ruskog prote u Beču Rajevskog, koji je fungirao kao svjedok, stavio je Kosta svoj potpis na testamenat.

OBJASNJENJE MANJE POZNATIH RIJEČI

- Bêjtul-mal* — m (ar.) državna blagajna, erar. A. *Škaljić*: Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku (Sarajevo 1965), str. 133.
- Bêrat-ata* m (ar.) 1. carski dekret (ukaz, povelja), kojom se dodjeljuju zvanja, odlikovanja, privilegije ili kakva dobra... A. *Škaljić*: Nav. djelo, str. 137.
- Dispenz* (dispenciacija, lat. dispensatio) akt kojim neki organ, na osnovu zakonskog ovlašćenja, odustaje ili oslobađa od redovno propisanih uvjeta, npr. kad se u službu prima osoba koja još nema ili je već premašila propisane godine života za primanje u službu. Enciklopedija leksikografskog zavoda Jugoslavije, sv. 2 (Zagreb 1956), str. 335.
- Kâlčine* — f pl. f. (tal.) dokoljenice od abe, suknene bijele dokoljenice, koje se nose u čizmama. A. *Škaljić*: Nav. djelo, str. 386.
- Ködžobaša* — m (tur.) 1. prvak, starješina. 2. seoski knez. A. *Škaljić*: Nav. djelo, str. 411.
- Kondolirati* — (lat. condolere) sažaljevati, učestvovati u čijoj žalosti, izjaviti saučešće. M. *Vujaklija*: Leksikon stranih reči i izraza (Beograd 1954.) str. 454.
- Salândâr, salândar* — dar kaluderima, da mole molitve; donum pro officio mortuorum. — Grčko *r* prešlo je u *l* (disimilacija). U Vukovu Rječniku: das Almosen an die Kalugier auf 40 — — Tage Todtengebete, zwischen Ostern Himmelfahrt, inferiarum genus. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, sv. 61 (Zagreb 1954.)
- Sarâfluk* — m (ar. — tur.), sârâf, — afa m (ar.) mjenjač novca, zlatar koji se bavi kupoprodajom strane valute i zlatnog novca. A. *Škaljić*: Nav. djelo, str. 550.
- Temèsuk, temèsuc* — m (ar.) potvrda, isprava, pismeno. A. *Škaljić*: Nav. djelo, str. 609.

POPIS IMENA I NAZIVA

Aleksić, Risto — momak u kući Hadžiristića, kasnije samostalni trgovac.

Beč

Besara, Risto

Borajna — u Grudama.

Bosanski Brod

Brčko

Budim

Cvišić, Hadži Kojo — sarajevski trgovac s početka 19. vijeka.

Čajniče

Čurčiluk — dio sarajevske čaršije

»*Danica*« — časopis

Darivanje crkva

Dioba Hadžiristića

Dumba — bečki bankar sredine 19. vijeka.

Džinić — hrišćanin, Sarajlija u 19. vijeku.

Gabela — porodica kujundžija iz Sarajeva, sredina 19. vijeka

Gazi-Husrevbegova mahala — dio Sarajeva.

Glajhenberg (Gleichenberg) — u Austriji.

Gornja Drina

Golubinja — kod Žepča

Hadžiristić Anđa — žena Hadži-Tanasija-Tane;

Hadžiristić Anka — žena Hadži-Riste, umrla od kuge 1814;

Hadžiristić Daša — kći Hadži-Ilije i Soke, rođena oko 1843;

Hadžiristić Ilija — sin Hadži-Ristin i Marin, rođ. 1819., umro 1845;

Hadžiristić Josif, sin Hadži-Tanin, i Anđin, rođ. 1800. umro 1822;

Hadžiristić Jovanka, žena Vase Hadžiristića, udala se 1863;

Hadžiristić Jovo, sin Hadži-Riste i Mare, rođ. 1831. umro 1843;

Hadžiristić Katarina, žena Hadži-Perina, udala se 1856;

Hadžiristić Konstantin, sin Hadži-Ilije i Soke, rođ. 1845. umro 1870;

Hadžiristić Mara, druga žena Hadži-Ristina, udala se 1816. god;

Hadžiristić Petrikije, Pero, sin Hadži-Riste i Mare, rođ. 1822. umro 1869;

Hadžiristić Risto, srednji sin Todorov i Višnjin, rođ. 1761. a umro 1836;

Hadžiristić Risto, sin Hadži-Ilijin i Sokin, rođ. 1842. god;

Hadžiristić Savka, kći Hadži-Riste i Mare, rođ. 1825. a umrla 1843;

Hadžiristić Soka, zvana Koka, žena Hadži-Ilije, udala se 1840;

Hadžiristić Tanasije, Tano, sin Todorov i Višnje, umro 1801;

Hadžiristić Todor, zvani Toko, sin Vuka Hadžiristića, utopio se u Čajničkoj rijeci 1782. godine;

Hadžiristić Vaso, sin Hadži-Ristin i Marin, rođ. 1832;

Hadžiristić Višnja, žena Todorov Hadžiristića, umrla početkom 19. vijeka.

Hadžiristić Vuk, najstariji poznati predak Hadžiristića.

Hercegovina

Jelić — kod Goražda.

Jerusalim

Jevtanović Manojlo — sarajevski trgovac iz sredine 19. vijeka.

Jovanović Mita — Mandeganja — trgovac iz sredine 19. vijeka.

Jovanović Risto — momak kod Hadžiristića.

Karamartin Mičo — momak kod Hadžiristića

Kljajić Đorđo — momak kod Hadžiristića, kasnije samostalni trgovac.

Kiseljak

Kolera — harala 1866. godine po Bosni, Carigradu, Pešti i Trstu.

Koprivica Vidan — sarajevski trgovac, pominje se 1823.

Kostić Kosta — trgovac u Bos. Brodu

Krikoci — bankarska kuća u Carigradu, sredinom 19. vijeka.

Krsmanović Niko — trgovac iz Beograda.

Latinluk — sarajevska mahala

Lazarević Hadži Đorđe — prijatelj Konstantina Hadžiristića.

Lazarević Gavriilo — momak kod Hadžiristića

Marković, Hadži Petar — momak kod Hadžiristića

Manjaci — kod Sarajeva

Miljevići — kod Sarajeva

Mostar

Novi Sad

Pešta

Petranović Teofil — učitelj u Sarajevu

Petrović Panta — čebedžija, pominje se u Sarajevu 1852.

Pljevlje — u Sandžaku

Posavina

Priština

Rajaković Jovan — prijatelj Konstantina Hadžiristića

Rajevski — ruski prota u Beču sredinom 19. vijeka.

Rudo

Salom Isak — poznati sarajevski ljekar iz 19. vijeka.

Sarajevo

Saranda Mičo — kodžabaša sarajevski polovinom 19. vijeka.

Sava sv. — pravoslavni svetac

Savić Jovo — muž Daše Hadžiristić

Skarić Jovan — prijatelj Konstantina Hadžiristića

Skoro Niko — sarajevski trgovac
Slavonski Brod

Solun

Split

Srbija

Srpsko učeno društvo

Sretenje — hrišćanski pravoslavni praznik, 2/14. februara

Sterije — braća bankari u Carigradu u 19. vijeku

Studenica — manastir u Srbiji

Subotica

Sveta Gora — grupa pravoslavni
manastira na Atosu u Grčkoj

Tabačina — koža, sirovina kojom su trgovali Hadžiristići

Tanasić Tano, — sarajevski trgovac, u srodstvu s Hadžiristićima

Tanasići — trgovačka porodica u Tešnju

Tašlihan — dio sarajevske čaršije

Tešanja

Trebinje

Trst

Varoš — mahala u Sarajevu

Velike Ševarlije

Visoko

Vojvodina

Vosak — trgovački artikal

Zavala — pravoslavni manastir u Hercegovini

Zemun

Zenica.

MILENA RADETA

ORANJE I ORAČE SPRAVE U LIVANJSKOM POLJU

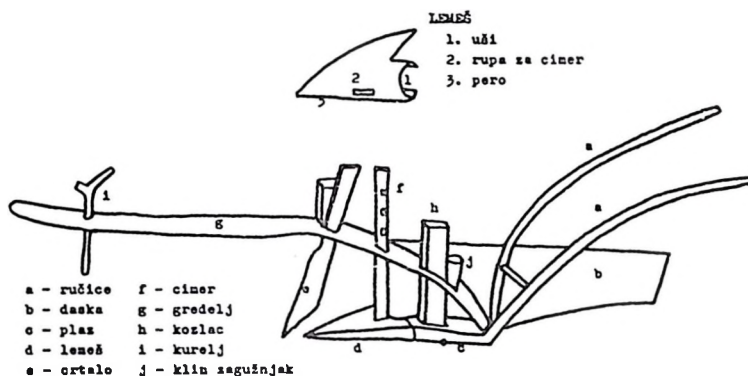
Dugo vremena u Livanjskom polju oralo se samo drvenim plugom. Međutim, poslije 1930-te godine (po kazivanju više seljaka) počeli su da prodiru željezni plugovi. Oni nisu svugdje jednakom brzinom prodirali, a tomu su uzrok ekonomsko-materijalna baza, vrsta zemljišta, i najviše nepovjerenje u novu vrstu plugova. No, kako bilo da bilo, moralo je doći i došlo je do zamjene drvenih plugova gvozdenim. Tako ima ljudi u pojedinim selima (Guberu, Grborezima, Komoranima i dr.) koji se i ne sjećaju upotrebe drvenih plugova. Danas se drvenjaš može naći u planinskim selima kod kakve starije porodice, gdje gospodar ne želi da ostavi i mijenja dotadanje oruđe. Odlazeći u sela, mogla sam vidjeti kompletan neizmijenjeni drveni plug u: Prispu, Rujanima, Vidošima, Žaroviću; a nešto više izmijenjen u: Biloj, Lipi, Prologu i Srđevićima.

Iako su ova sela udaljena jedna od drugih po 15—20 km, svugdje su potpuno isti tip i građa pluga. Stoga sam se ja najviše zadržala na jednom kompletnom drvenom plugu, kao predstavniku. U selu Prisap, 20 km udaljenom od Livna kod Bralo Alekse našla sam čitavu oraču »spremu«, opisala je i nacrtala neke dijelove.

Drveni plug. — Sačuvao ga je i danas ga upotrebljava stari Aleksa, koji kaže: »Nema kruva ispod željeza«. Razmišljajući o tome zaključila sam da zaista zemlji, u navedenim planinskim selima, najbolje odgovara drvenjaš — kako zovu drveni plug. Tu je kamenito, plitko i nepodesno tlo, te željezni plug prebije ili izbací mnogo kamena na površinu prilikom oranja i na taj način smanjuje i onako male obradive površine.

Glavni dijelovi drvenjaša su: stan, kolica i jaram. Stan — plug u užem smislu — sastoji se od: ručica, plaza, lemiša, crtala, cimera, gredelja, kozlaca, zagužnjaka, kurelja i daske.

Ručice služe za upravljanje plugom. One su sa plazom od jednog komada drveta i zovu se plaz-ručice. *Plaz* je produženje donjeg dijela ručica i plazi po zemlji. Na plaz je nataknuo asimetrično, na desnu stranu iskrenuto oštro željezo koje se zove *lemiš*. Lemiš je raznih veličina, prema veličini plugova i prema vrsti zemlje. Za teške zemlje

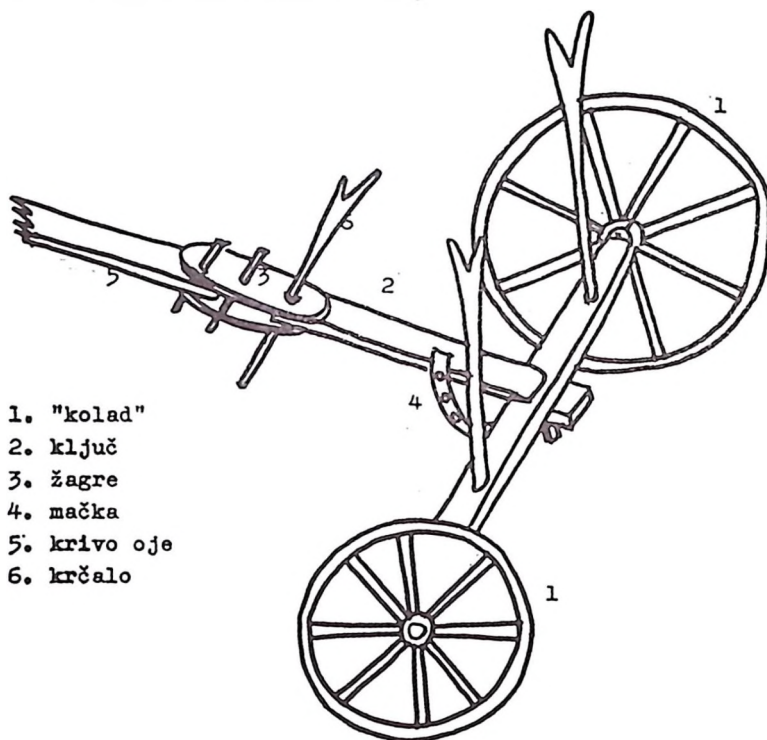

»DRVENI PLUG« — STAN

je dulji (njive u Polju), a za lakše širi i kraći. Sastoji se od pera, rupe za cimer i ušiju. Kada se »istroši«, nosi se kovaču da se »nado-kalemi«. Ako je duže pero, oranje je dublje, i obrnuto. Kao kičma služi *gredelj*. To je deblje četvrtasto drvo naglo povijeno i usađeno na sastavu ručica i plaza. Na njega su učvršćeni svi drugi dijelovi pluga. Gredelj sa plazom spaja *kozlac*: to je drvena, gore šira, daščica. On može služiti i za regulisanje dubine brazde. Ako je manji brazda je plića, i obrnuto. Njega pričvršćuje klin *zagušnjak*. Gredelj sa lemešom spaja cimer. *Cimer* je željezna šipka sa rupicama koje služe za regulisanje dubine brazde. Malo dalje od cimera visi jak željezni nož, koji se zove *crtalo*. On vertikalno, ispred lemiša siječe zemlju. Njegov gornji uži, ali deblji dio zove se *drška*, a dolje se produžuje u oštricu. Za gredelj je učvršćen klinom *zacrtnjakom*. Na vrhu gredelja nalaze se 3—4 rupice u koje se stavlja rašljasto drvo — *kurelj* koji utječe na dubinu brazde. Važan dio pluga je i *daska*, duga skoro 1 metar, koja služi za »kitenje« brazde uz brazdu, ali na to utječe i vrsta tla. Daska ima oblik pravougaonika na jednoj strani malo proširenog, a vanjska strana joj je ravna.

Ovaj plug-stan je u stalnoj vezi sa kolicima. *Kolica* su sastavljena od osovine, točkova, podupirača, ključa-rudića i mačke. Na osovinu se nastavlja pluzni gredelj. Osovina je napravljena od drveta, dok je kod izmijenjenih drvenjaša od željeza. Na uže dijelove osovine — »sovine«, »oksove« — nasađena su dva točka. Desni koji ide brazdom veći je od lijevog koji ide »strnjikom« — nepooranom njivom. Oni su takođe od drveta, tj. trupina i palci, dok je »gobelja« — obruč — željezna. Na sredini osovine usađen je ključ-rudić. To je pljosnata daska sa kukom na gornjoj strani o koju se zapinje gužva oračica. Na ključ se žagrama nadovezuje krivo oje. Ako se ore konjima, onda veliki vagir. Za regulisanje širine brazde služi *mačka*. To je drveni

luk koji izlazi iz osovine, a klinom se pričvršćava za ključ. Na njoj se nalaze 3—4 rupe za regulisanje. Ako se stavi klin u prvu rupu od ključa, onda je brazda šira, i obratno.

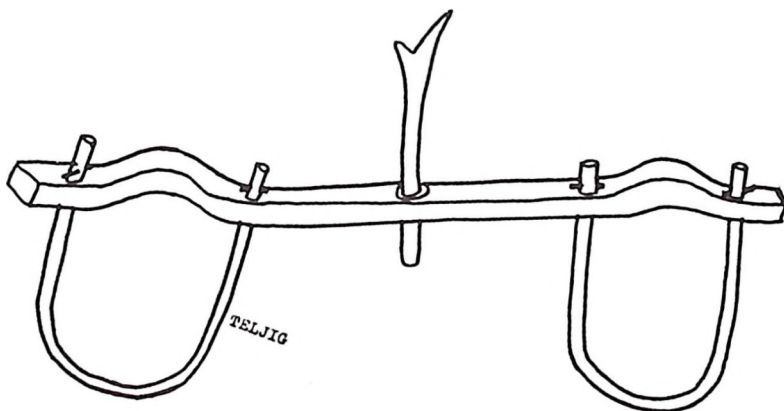

- 1. "kolad"
- 2. ključ
- 3. žagre
- 4. mačka
- 5. krivo oje
- 6. krčalo

»KOLICA«

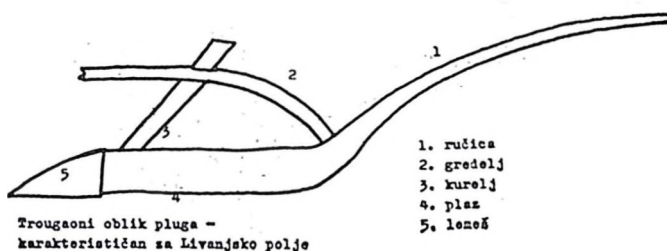
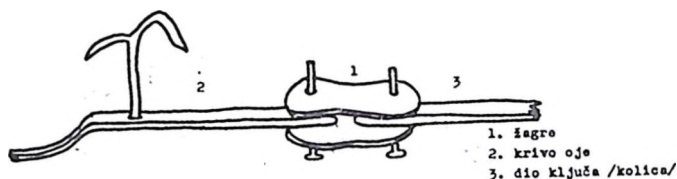

U osovinu je sa lijeve strane usađeno deblje drvo sa rašljom na vrhu i zove se *podupirač*. Njim *gonič-kočijaš*, u slučaju potrebe otiskuje plug. Može biti još jedan takav *podupirač* sa desne strane. To se zovu *sošice*. One služe za stavljanje brane prilikom tjeranja na njivu.

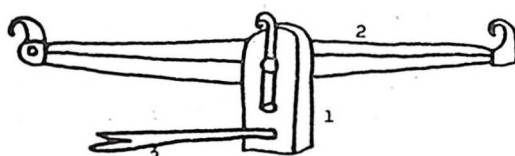
»JARAM«

Za upregu je potrebno imati i žagre, oje, krčalo, i zavoranj. Žagre su dvije usporedne daščice na tri mjesta probušene. One povezuju ključ sa krivim ojem. Povezuju se klinovima sa strane, a klin

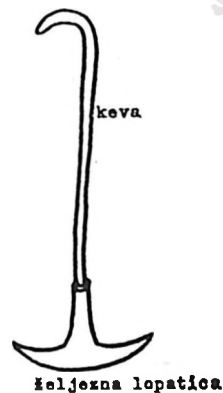

»KRIVO OJE«

u sredini povezuje daščice žagra: to je obično deblje drvo i zove se *krčalo*. Ono služi za »krčalenje« tj. davanje smijera stoci, ako iziđe iz brazde. Na ključ se nadovezuje tzv. *krivo oje*, koje je veoma karakteristično za ovaj kraj. To je deblje drvo pri vrhu uvijeno. Na njega se pričvršćuje jaram u koji se uprežu volovi. Jaram i oje spaja

1. žagre
2. drvena jarmica /za gvozdeni plug/
3. krčalo

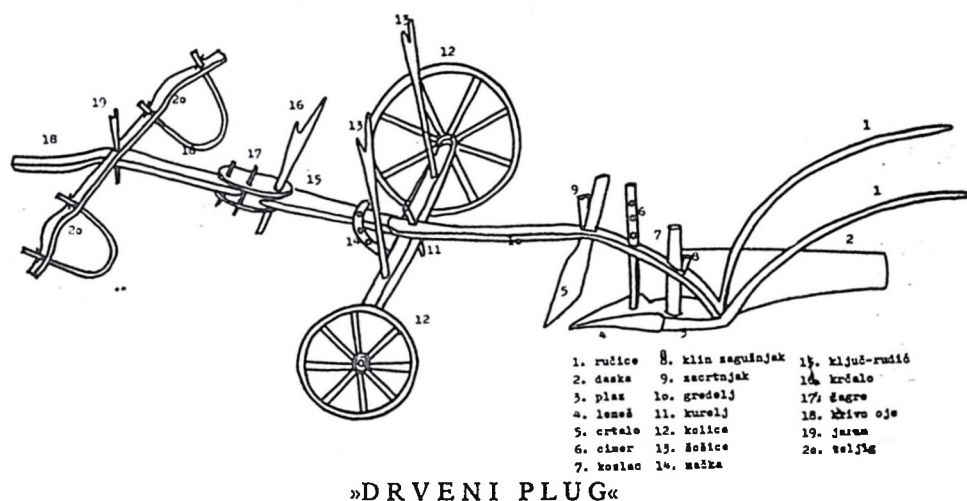

»JARMICA« »OTIK«

zavoranj koji je rašljast. Zemlju sa lemiša, crtala i drugog čisti otik. Otik je mala željezna lopatica na drvenom štapu, koji je na vrhu savijen u *kevu*.

Opisani plug se do danas zadržao i upotrebljava se najviše za oranje »pod ječam« u planinskim njivama. Međutim, gvozdeni plug

je više zastupljen, a neki seljaci plate i oranje traktorom. U traktor malo vjeruju te je, izuzev na poljoprivrednim i zadružnim dobrima, slabo zastupljen.

U ovom kraju ima Srba, Hrvata i Muslimana, ali kod svih su iste sprave. Tvornički plug oni pregrađuju kod kovača, tako da ga ne upotrebljavaju onakvog kakvog ga kupe. Stavljaju mu drvenu dasku, izoštravaju crtalo i lemiš. Čak ispravljaju gredelj. Tako ga prilagođavaju vrsti tla. Za dublje zemlje-crnice najbolji je stari njemački »sok« — »sokovi«, a za pliće, malo pješćane zemlje naši plugovi tvornice »Zmaj«. Uz ove nalaze se, ponegdje, i drveni, koji služe za suhe i mekane njive u brdu. Zanimljivo je da i željezni plug ima sve dijelove kao i drveni i da ovi služe u istu svrhu.

Oranje — Kao zaprega upotrebljavaju se konji, volovi i volovi sa konjem. Dobro se gleda na čovjeka koji ima sve »svoje radilo« (kola, plug i konje). Sva godišnja doba su propraćena određenom vrstom oranja.

Da bi na vrijeme obradili zemlju, obično se udružuju po dva domaćinstva u tzv. »suvez«. Oni sastave svoje sprave i čitavu, tako da je nazovom, oraću prtljagu te zajednički »svojski« obrađuju njivu po njivu. Hrane se kod onoga, kod koga oru toga dana. Negdje može i više njih da »usuvezi« — to su siromašniji.

U svakom selu postoji domaćin koji počinje prvi orati. Na primjer: u Zabrišću Bralo-Džin, u Guberu Radete, u Zastinju Jahjafendići itd. Takvi ljudi zovu se *čipčije*. U ranu jesen, ili proljeće, oni trče da prvi povuku brazdu. Ne bi to propustili nipošto, pa makar

se radilo i o propasti usjevâ. Na njih se ugledaju ostali koji vjeruju u njihovu vještinu i znanje o vremenu sjetve. Oni su najbogatiji i najugledniji ljudi. Rade obično bez »suveza«, jer imaju dovoljno čeljadi (radnika) i svega što je potrebno.

*

Oranje može biti *oranje na sklad* i *oranje na razbac brazda*. Kod oranja na sklad brazda se povlači najprije na sredini njive. Druga sa njom pravi kao krov od kuće, treća pada na prvu, četvrta na drugu itd. Tako poslije oranja ostane malo uzvišeni dio na sredini — sklad. Poslije oranja na sklad ore se na razbac brazda. Prva se povlači na jednom kraju njive, druga na drugom kraju, sa izbacivanjem zemlje vani, treća ide preko prve, četvrta preko druge itd. Dok na kraju na sredini njive ne ostane jarak. Kad je njiva poorana, koso se povlači po par brazda koje služe za oticanje suvišne vode u vrijeme kiša.

Postoji razlika kod oranja u polju i u brdu. U polju je uzdužno oranje — jednostavno, dok je u brdu poprečno, tj. okomito na padinu, da bi se izbjeglo veliko spiranje zemlje u vrijeme nepogoda, a lakše je i orati, odnosno stoci vući.

Različita su oranja u razna doba godine za razne usjeve i razna tla. Postoje oranja za pšenicu, ječam, kukuruz, krumpir tzv. obađenje. Za pšenicu se počinje orati od Miholjdana do Nikoljdana. Orati treba što dublje, uske i lijepo složene brazde. Pšenica se ne sije na podvodno tlo, zbog vode, najbolje je posijati je na krompirište ili obrađenu njivu. Za ječam treba, takođe, dobro obraditi tlo. Ore se od Mitrovdana do Đurđevdana. Ne mora biti duboko, ali po mogućnosti uzobađeno. Njiva se, ako nema prepreka, ore bez uzglavka, a ako ima onda sa dva što manja uzglavka na dva kraja njive: to je zemljište koje služi za okretanje pluga prilikom oranja. Kad se njiva poore, onda se sije žito. Veoma vješt čovjek (a »za muku« i svatko, pa čak i žena, što je vrlo rijedak slučaj, i to kod srpskih porodica gdje nema muškarača jer su nastradali u ratu) stavi na lijevo rame »bisage« — tkano i šiveno sukno za sjetvu sa 30—40 kg. žita, i počinje sa istoka pa dalje idući jednolično i ravnomjerno ga razbacuje desnom rukom žito, pazeći da bude ni rijetko ni gusto. Kad se posije žito, ono se branom ili drljačom pokriva. Mnogo se upotrebljava brana, jer na mekanim i daskom lijepo složenim brazdama bolje žito pokriva. Drljača se upotrebljava i da bi grumenje razbila.

Oranje za krumpir je takođe različito. Zemlja uzobađena ore se još jednom. Kad se povuče prva brazda, u nju se sade krompiri. Dubina brazde zavisi od tla. Krompire sade u sredinu brazde na željenom rastojanju. Osim kočijaša i držača pluga treba još 3—4 lica za brže sađenje. Sadi se u drugu brazdu. To je isto i kod kukuruza. Poslije posađenih krompira i kukuruza povlači se dugim *podom*, na koji sjednu djeca ili kočijaš i njime se ravna, pokriva usjev. Pod se konopcima uveže i upregnu se konji, te se tako izravna njiva. Ovakav način je vrlo kasno počeo da se primjenjuje, a u nekim selima je takva sjetva nevjerovatna. To se počelo primjenjivati poslije oslobo-

denja. To je najviše uslovio veliki nedostatak radne snage (naročito kod Srba Radeta koji su prvi i počeli to primjenjivati), te radi lakše obrade, a i same plodnosti na nekim njivama. U mnogim selima krompiri i kukuruzi se sade »na motiku«: uzore se njiva i onda više lica kopa retke i sadi. To je vrlo sporo i primitivno, ali daje veći prinos. I potrošnja gnojiva se izbjegava, jer se gnoji u redak gdje se stavlja krompir.

Obadenje ili prljenje. Obadi se u svako doba, kad god se stigne. Tu ne treba paziti na kvalitet oranja. Brazde su plitke i široke. Ovo služi za uništavanje žilavosti, »pirike« i za razmekšavanje tvrdog travom obraslog tla.

Za oranje su potrebna dva čovjeka: »gončin« i držač pluga. Držač je obično razvijenije i snažnije lice, dok gončin može biti i neko dijete. »Radilo« na njivu može biti dotjerano na kolima, ako je njiva dalje, i na plugu, sa podmetnutim drvenim kocem za vučenje po zemlji, ako je bliže. Na njivu se osim oračih sprava ponese i sjeme, predviđeno za »dan oranja«. Ore se od zore do mraka. Tada se ne zna za odmor. Ujutru odu na posao na njivu i ne vraćaju se do noći. U 10 sati nose im ručak — najljepše jelo na njivu, u 13 sati nosi se užina, a kad kući dođu večeraju. Ručak nosi obično djevojka, mláda ili djeca od 12 godina. Ruča se na njivi bez pranja ruku.

Pošto je oranje veoma važno, to su se u vezi s njim razvili razni vjerski obredi i vjerovanja. Ranije, a u većini sela i danas, kad povlače prvu ili jesenju ili proljetnu brazdu, vrše neke obrede kao: ujutru rano dignu se orači i mája — domaćica. Spremanje je na veliko i kad je sve pripremljeno i upregnuti volovi, odnosno konji, izlazi maja i nosi svete soli rastopljene u vodi. Svi prisutni skinu kape i za majom govore »Virovanje« i hodaju oko »radila«. Maja ide naprijed i posipa svetom vodom. Tako obiđu tri puta i što ostane svete vode to ona da volovima ili konjima da popiju. Na kola sjedaju orači, maja ih blagosilja: »Bog vam bio na pomoći, neka bude sa'aerom i dabogda vam rodilo«. Kad dođu na njivu, idu na onaj kraj koji je okrenut prema istoku i odatle počinju orati. I tu se krste i starješina, uzimajući »štáp« udara konje ili volove i kaže: »Haj s'ajerom«, »Bilo ga dovoljno i za mene i za vas«. Mnogo se pazi na dan početka oranja. Ponedjeljkom i petkom Srbi i Hrvati ne počinju, jer tada ne valja. To su dani nesrećni. Najbolje je subotom i četvrtkom. Obično kažu: »'ajmo okrenuti jednom, pa ćemo u ponedjeljak nastaviti«. Bez domaćina se ne počima orati, jer on treba da dá svoj blagoslov. Gdje nema domaćina tu muško dijete ima glavnu ulogu. Na točkove pluga stavljaju žute, zelene i »crljene« (crvene) pređe svile, vjerujući da će žito biti zeleno, crljeno (porudilo) i žuto. To se stavlja i na kandžiju, komoć kao i volovski rog. Kod Srba i Muslimana je slično, samo što Srbi iznose umjesto »svete soli« ikonu sveca svoje krsne slave i žita u rešetu. Maja tri puta posipa žitom i moli se, za njom i ostali. Ostatak žita da konjima da jedu. Muslimani, takođe spominju svoje svece i klanjaju im. Kao što Srbin ne može a da ne spominje često krsnu slavu, Hrvat »Isusovo«, tako i Muslimani ne mogu bez »Bismilahi rah-

mani rahim«. Sada se obično kaže »Bože pomози« i sl. U crkvu često daju za zdravlje blaga (stoke) i sjetve. To pop ili fratar čita, »glasi« pred skupom naroda da se usliši blagodat. U vrijeme suše skupljaju se i mole boga za kišu. To rade obično na groblju ili gdje pop dođe. Ako padne kiša, zahvaljuju bogu, svim svecima i popu koji se bori za njihovo dobro. Odlaze u crkvu i plaćaju da se čitaju molitve za dobru žetvu. Kad je nevrjeme, satima se mole da ne padne krupa, iznose razne predmete iz kuće: mašu, sadžak i mašice.

Ako onome ko nema svog »radila« ore pošteni seljak on se trudi da što bolje obradi, jer se plaši »kazne božije«, da mu stoka ne ugi-ne ili njegovi usjevi ne sagore, pa kad polazi od kuće kome će orati kaže »Kako ja tebi, orao, nako meni bog dao«. Mnogo vole da ih sunce nađe već na njivi.

Ovakvom načinu oranja i plugu, velike sličnosti ima u Glamoču i Duvnu. Razlike su u nazivima pojedinih dijelova pluga, običajima i odsustvu krivog oja. U Glamoču, npr. još postoji posebna vrsta drvene drljače. Dolje su obični ekseri, a gore drvo. Ona je pogodna za njihovu zemlju, koja je plića i žilavija. Dok su drveni plugovi u drugim mjes-tima četvorougaoni, dotle su u Livanjskom, Glamočkom i Duvanjskom polju trougaoni. Pošto nisam bila u Glamoču kao ni u Duvnu, to ne mogu praviti dalje komparacije.

OBJASNJENJE MANJE POZNATIH RIJEČI

Bila — selo u Livanjskom polju.

Bisage — torbe u kojima se nosi sjeme na njivu.

Brana — poljoprivredna sprava.

Brazda prva — vjerovanja koja prate povlačenje prve brazde.

Cimer — dio drvenog pluga (spaja gredelj s lemišom).

Crtalo — dio drvenog pluga.

Čipčija — čovjek koji prvi započinje oranje.

Daska — dio drvenog pluga.

Drljača — poljoprivredna sprava (razbija grumenje zemlje).

Drvenjaš — naziv za drveni plug.

Drveni plug

Duvno — glavno mjesto u Duvanjskom polju.

Đurdevdan (6. maja. kod pravoslav-nih) — završava se oranje za ječam.

Glamoč — glavno mjesto u Glamočkom polju.

Gobelja — spoljni obruč od točka.

Gončin — čovjek koji goni volove ili konje prilikom oranja.

Grborezi — selo u Livanjskom polju.

Gredelj — dio drvenog pluga, na koji su učvršćeni ostali dijelovi.

Guber — selo u Livanjskom polju.
Gužva oračica — dio kolica.

Jaram — sastavni dio drvenog pluga.

Keva — savijeni kraj drvenog štapa.

Ključ-rudić — dio kolica na sredini osovine.

Kolica — dio drvenog pluga.

Komorani — selo u Livanjskom polju.

Kozlac — dio drvenog pluga, reguliše dubinu brazde.

Krčalo — drvo koje daje smijer stoci upregnutoj u jaram.

Krivo oje — v. Oje.

Kurelj — dio drvenog pluga, koji utiče na dubinu brazde.

Lemiš — dio drvenog pluga.

Lipa — selo u Livanjskom polju.

Livno

Mačka — dio kolica, služi za regulisanje brazde.

Miholjdan (12. oktobra, kod pravoslavni) — počinje se s oranjem za pšenicu.

Mitrovdan (8. novembra, kod pravoslavni) — počinje se s oranjem za ječam.

Molitva — za blago, stoku; — za kišu u doba suše; — za dobru žetvu; — da ne padne krupa; — za zdravlje.

Nikoljdan (19. decembra kod pravoslavni) — završava se oranje za pšenicu.

Obadenje — sitnjenje i razmekšavanje zemlje.

Oje — na njega se pričvršćuje jaram, kad se ore volovima.

Oranje

Oranje na sklad — način slaganja brazda.

Oranje na razbac — način oranja.
Osovina — dio kolica na koji se natiču točkovi.

Otik — željezna lopatica za čišćenje zemlje s pluga.

Pirika — korov po njivi.

Plaz — dio drvenog pluga.

Plug drveni

Plug gvozdeni

Pod — daska kojom se povlači po zemlji poslije sjetve da se pokrije usjev.

Podupirač — dio kolica.

Prisap — selo u Livanjskom polju.

Prljenje — v. obadenje.

Prolog — selo u Livanjskom polju.

Radilo — oprema koja je potrebna za oranje.

Ručice — dio drvenog pluga.

Rujani — selo u Livanjskom polju.

Sađenje »na motiku« — način sađenja.

Sijanje

Sok — vrsta starog njemačkog pluga.

Sošice — podupirači.

Sovine (aksovi) — uži krajevi osovine, na koje se uglavljaju točkovi.

»Sprema« orača — orače sprave.

Srbi

Srđevići — selo u Livanjskom polju.

Stan — sam plug, bez kolica i jarma.

Strnjika — nepoorana njiva.

Suvez — udruživanje potrebnih oruđa i stoke za oranje.

Traktor

Trupina — dio točka.

Uzglavak — kraj njive na kome se okreće plug.

Veliki vagir — služi za uprezanje konja pri oranju.

Vidoši — selo u Livanjskom polju.

Zabrišće — selo u Livanjskom polju.

Zacrtnjak — klin koji učvršćuje crtalo za gredelj.

Zagužnjak — klin.

Zagre — dio kolica.

Zirović — selo u Livanjskom polju.

JANKO BALORDA

OBIČAJI OKO SMRTI I POGREBA U OKOLINI VISOKOG

PREDGOVOR

Narodni heroj Janko Balorda rođen je 1917. godine u selu Odžaku kod Visokog. Kao član SKOJ-a hapšen je i u zatvoru u Tuzli proveo je godinu i po dana. Posle izdržavanja zatvora, ponovo upisuje sedmi razred gimnazije i maturira u Visokom. I pored izrazitog smisla i želje za studijama humanističkih nauka, upisuje se na Poljoprivredno-šumarski fakultet, jer drugog u to vreme u Sarajevu nije bilo. Odmah posle okupacije zemlje odlazi u partizane. Četnici su ga uhvatili kod Pjenovca 1942. godine, i zvjerski ubili avgusta iste godine na Visojevici iznad Srednjeg.

Taj od rane mladosti izražen interes za humanističke nauke (počeo je da piše već u višim razredima gimnazije) razvijao se i dalje. Pored svoje profesionalne orijentacije i vrlo aktivnog ideološkog i političkog rada, pokazivao je veliko interesovanje i za kulturnu prošlost Bosne i Hercegovine. Još kao gimnazijalac počeo je bio da sakuplja građu o narodnim običajima, koje je bio dosta sakupio. Kao đak osmog razreda gimnazije napisao je ovaj iscrpan opis običaja oko smrti i pogreba kod Srba iz ovog kraja, a maturski rad mu je bio o istoriji umetnosti u Bosni (čuva se u Zavičajnom muzeju u Visokom). Čitao je i pisao mnogo. Bio je saradnik »Politike« i »Jugoslovenske pošte«. Od dva-tri sanduka knjiga i rukopisa koje je bio zakopao, našao se samo jedan, a njegovu kompletnu biblioteku spalile su ustaše. Tako je uništeno mnogo materijala kojim je mogao bolje da se osvetli lik ovog tragično i prerano preminulog narodnog heroja.

Ovaj rad, nađen u onom jednom sanduku, sačuvan je u dva primerka. Original, pisan rukom autora (Sl. 1) nalazi se u Zavičajnom muzeju u Visokom. Prepis mašinom, koji je načinio sam autor, posedovao je Vaso Radić iz Sarajeva. On ga je ustupio dr Milenku S. Filipoviću, koji ga je bio predvideo za objavljivanje u ovoj publikaciji, kao izvanredan prilog koji će stručnjacima pružiti obilje vrednih podataka.

R. FABIJANIĆ

Običaj kurumu ustvariti se vidi. Običaj je uskuštrou
u najljepše i najbolje odijelo. Druo čuvaju svoje vjehčane
kajih ta ugod. Obično se spremi još za živote što je potrebno:
čauha, uca čuara na kopit, konov itd. U voh Mšicima,
proš korupjerki, porod klatu običaj, koji se saoro u
prenu poklariju s ovim gore zpisanim, postoji običaj
da se u ustvačevu čuahu zadnje obično tru, da se
ustvačev ne povinurisi. Mlade i djevojke ovite u ovim
nakitnu koji su ovu ustila za živote. Nije copavni na
gradnji se dij na rit škida.

Tako običen ustvačev i glave podbratim obradečemu
(da mu usta ne bi bila strosovna) položi se na ponjavu,
srenut kao i prij licu prima izonur.

Še što je bilo oko ustvačeva i na ustvaču: odijelo,
poteljna i otulo opere se, prostre na ogradu i ostavi
da se suši sedam dana. Od odijela i poteljne
upotrebljava se ono što je čitavo, a ono što je poče-
pavne i upotrebljivo dani se ustvaču: mušavim i
sigurima.

Ustvački kovčeg, tibat) mavi obično uohi ustvači
odijela ili zov odijela, uca p. imh pri mu. Mjora za
čandur uohu se u čičavim. prstenu, i to: dužina
širina i dužina. Dulje se uohi, strneću i pricupje, a
s donji strnu kovčega pricupje u uohi uha drvoća
kopi sličie zo uohu. Običie glave ustvačevu za čandur
se pridaje drveni knt. — Uohi knt mavi čandur
obično uohi uohu nagrade, jer vjeruje se je
recep' uohi. Čamije za drvoću nagrade uohi
ili čandur, najčešće uohu. Tadaće i uohi do
kopa grob, odustnu uohi knt uohi i koji uohi
fleče, zatim uohi uohi knt ustvača, koji je gotovica
jela itd. U drugim uohu i u Mšicima uohi se uohi
nagradet, dočičavim koji se sastoji iz: klatu, gaba,

Za očuvanje mnogih običaja, naročito posmrtnih, za njihovo širenje i popularisanje, unošenje od strane drugih, naročitu ulogu su igrali i igraju sveštenici. U visočkom srezu značajno je djelovanje u tom pravcu Pahomija Nikolajevića, poznatog nacionalnog i crkvenog radnika sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga vijeka. On je davao paganskim i prethrišćanskim običajima obilježje hrišćanstva i pravoslavlja. Razumije se po sebi da je djelovao u prvom redu na žene. Uopšte, žene su te koje najviše i najduže čuvaju običaje, presađuju ih i prenose iz jednog mjesta u drugo. Često puta tako je moćan uticaj samo jedne žene da cijelo selo prihvati običaje njenog rodnog sela. Tako su se običaji izmiješali, domaći sa stranim, hrišćanski sa paganskim, ulivali se i pretakali međusobno. Stoga je skoro nemogućno naći običaje koji su domaći, samonikli i nenametnuti.

Kada se osjeti da će neko u kući umrijeti, nabavlja se sve što je potrebno, osim ako nije već prije nabavljeno. Gleda se na svaki način da se mrtvac dostojno opremi i isprati iz kuće. Smatra se za najveću sramotu ako mrtvačeva oprema, doček u kući i sprovod nisu na dostojnoj visini, jer »zašto se živi i radi, nego da se dostojno umre«. Razumije se da to sve zavisi od imovinskog stanja i materijalne mogućnosti porodice ili zadruga iz koje je mrtvac. Za tu posmrtnu opremu ne žali se ni truda ni novca: ako ovog posljednjeg nema, pozajmi se ili se nešto proda iz kuće. U toj posmrtnoj opremi i njenom bogatstvu ogleda se donekle i unutrašnje stanje porodice ili zadruga. Ako je mrtvac rđavo opremljen, smatra se da mu se porodica ili zadruga nije htjela ili nije mogla dovoljno odužiti. Takvi slučajevi, gdje se bogata zadruga nije htjela dostojno odužiti pokojniku, nailaze na opštu osudu svih. Bogata oprema mrtvaca i lijep doček pozvanih zadrže se u sjećanju duže nego i najbolja svadba.

Samrtniku dolaze rođaci, srodnici i poznanici, komšije i prijatelji da se s njime »alale« (oprote). Posjetioci obično donose »milost« (darove) i ponude: bocu rakije, narandže, šećer, voće, pile ili kokoš itd., bez razlike da li je bolesnik bogat ili siromašan. Običaj je i red da svako malo posjedi i da se porazgovori s bolesnikom. Samrtnika tješe na sve moguće načine, »razgovaraju« ga i nazdravljaju uz rakiju: »Pomozi bože, obeseli bože, da bog da bolesniku lastinak i da miso na radost okrene! Fala ti domaćine!...«

Prije nego što samrtnik umre, briju ga i šišaju oni koje on odredi. Žene ne nariču dok je samrtnik još živ, jer neće time da ga ožaloste. U svemu, svako nastoji da samrtnika, koliko je to moguće, oraspoloži i razveseli.

Hrišćanski običaj da samrtnik zove sveštenika da ga ispovjedi i pričesti vrši se vrlo rijetko, zapravo izuzetno.

Kad samrtnik izdiše, stavi mu se zapaljena voštanica u desnu ruku. Ako je samrtnik težak bolesnik i ne može lako da umre, među mu grudu zemlje na grudi; ta gruda se opet ostavi na isto mjesto odakle je uzeta, a u nekim selima se baci. Za vrijeme umiranja svako nastoji da se skloni ispred samrtnikova pogleda, jer se vjeruje da će onaj koga samrtnik obuhvati pogledom, brzo umrijeti. Kad samrtnik prestane zijevati, znak je da je umro, i zaklapaju mu očne kapke.

Ako se oči potpuno sklope, kaže se da je »lijepo«; ako je jedno oko otvoreno, znak je da će neko u kući umrijeti za četrdeset dana. Ako je lijevo oko otvoreno, znači žensko čeljade; a ako je desno, muško.

Žene, mlade i djevojke podbrade se crnim ubradačima čim neko umre. U znak žalosti još raspletu kose niz leđa, izvrate na sebi neke dijelove odijela: ječermu, ćurdiju itd. Tako isto i muškarci izvrate na sebi gunjevicu, džemadan, fermen itd.

Mrtvac se polaže na prostrtu ponjavu, nogama, odnosno licem okrenut prema ikonama.

Čim samrtnik izdahne istjeraju sve mačke iz kuće i zatvore u kakvu prostoriju. Mrtvac se dobro čuva da mačka ne pređe preko njega da se ne bi povampirio.

Zatim skidaju odijelo sa mrtvaca. Košulju ne skidaju nego je obično razderu, i to od vrata prema dolje. To se čini valjda zato što je teško i nezgodno skidati košulju s mrtvaca. Onda se mrtvac kupa. Muškarci kupaju muške, a žene ženske osobe, i to samo daljnja rodbina, ukućani nikako. Najčešći je slučaj da samrtnik još dok je pri čistoj svijesti odredi sam ko će ga brižati, kupati, kako će ga obući, ko će mu mrtvački sanduk napraviti, ko raku iskopati itd. Mrtvaca ne kupaju mladi muškarci i mlade žene — vjeruje se da ne bi kasnije bili sposobni za rađanje djece. Malu djecu kupaju takođe žene. Voda kojom se mrtvac kupa treba da bude mlaka. Ova voda se grije »nabaška«, na posebnom ognjištu i vatra se nanovo naloži, obično pred kućom. Za kupanje se uzme čitav sapun, a onaj komad što ostane iza kupanja ostavi se na kućni rog i čuva za »iladža«. Ako se nekome kakva guta, čir ili slično pajavi »na zdravo«, tj. ne zna mu se direktni uzrok i lijek, tim sapunom se onda »zavarči« tj. bolesno mjesto se okruži, prekriži, bocne u sredini i rekne: »Stu, vrati!« da bi se bolest vratila. Onaj koji kupa mrtvaca ne smije pritiskivati niti jako trljati, nego treba polako da »miluje« i to prema dolje, prema prstima i noktima ruku i nogu, zato da je manje mrtvaca. Za vrijeme kupanja ne smije se voda niti išta drugo prenositi preko mrtvaca. Vodom koja je preostala iza kupanja ugasi se vatra na kojoj se ta voda grijala. U nekim selima ta se voda daje kućnoj čeljadi da piju da se ne bi uplašili. Sud kojim se služilo pri kupanju, baci se.

Kad umre domaćin ili domaćica, njihova se kapa ostavlja za kućni rog. Kroz prste se proturi malo soli i daje stoci, da ne bi i stoka za mrtvacem »poletila«.

Poslije kupanja mrtvac se oblači. Oblači se po mogućnosti u najljepše i najbolje odijelo. Žene čuvaju svoje vjenčane haljine za ukop. Obično se spremi još za života što je potrebno: košulja, gaće, čarape na poplet, pokrov itd. U selu Nišićima, srez sarajevski, pored ostalih običaja koji se skoro u svemu poklapaju s ovim gore opisanim, postoji običaj da se u mrtvačevu čarapu zadjene glogov trn, da se mrtvac ne povampiri. Umrle mlade i djevojke okite se onim nakitom koji su one nosile za života. Prije kopanja na groblju se taj nakit skida.

Tako obučen mrtvac i glave podbrađene ubradačem (da mu usta ne bi bila otvorena), položi se na ponjavu, okrenut kao i prije licem ikonama.

Sve što je bilo oko mrtvaca i na mrtvacu: odijelo, posteljina i ostalo, opere se, prostre na ogradu i ostavi da se suši sedam dana. Od odijela i posteljine upotrebljava se ono što je čitavo, a ono što je pocijepano i neupotrebljivo daje se sirotinji, prosjacima i Ciganima.

Mrtvački kovčeg, »tabut«, pravi obično neki vještiji seljak ili zanatlija ako ga ima. Mjera za sanduk uzima se ljeskovim prutem, i to dužina, širina i dubina. Daske se malo ostružu i prikuju, a s donje strane kovčega prikuju se još dva drveta koja služe za nošenje. Poviše glave mrtvačeve za sanduk se pribije drveni krst. Onaj koji pravi sanduk obično ne traži nikakve nagrade, jer vjeruje da je »sevap« učinio. Kasnije ga domaćica nagradi košuljom ili gaćama, najčešće maramom. Takođe i onoga ko kopa grob, odnosno onoga koji prvi zakopa i koji sklopi ploče, zatim onoga koji je kupao mrtvaca, ko je gotovio jela i druge. U drugim selima i u Nišićima svi se oni nagrade »boščalukom«, koji se sastoji od košulje, gaća, svitnjaka i marame. Kad se mrtvac položi u sanduk, prekrije se platnom koje se zove pokrov. Pokrov se uzima od cijela platna. Ne reže se, nego se prebaci pa na jednom kraju gdje se želi cijepati tukne malo kamenom i pocijepa. Ostatak platna daje se sirotinji.

Kod starijih osoba kovčeg se kiti osvećenim bosiokom koji se pažljivo čuva za ikonostasom. Mlađima, osobito djevojkama i momcima »tabut« se kiti cvijećem. Ako je proljeće zelenilom, cvijećem i bosiokom, a ako je zima samo bosiokom. Bliža svojta i rodbina donose po jabuku ili naranču i vezenu čevrmu i time okiti mrtvaca i njegov kovčeg. Jabuke i naranče se meću oko glave do lica mrtvačeva. Prije zakopavanja mrtvaca ti se darovi povade i njima se okiti grob. Kasnije sirotinjska djeca i prosjaci uzimaju te darove s grobova.

Preko bijelog pokrova metne se drugi, crveni pokrov koji je svojina porodice ili zadruge. Ovaj pokrov je napravljen od čohe i skida se s mrtvaca prije spuštanja u raku. Ako nema takvog čohanog pokrova, prebaci se preko mrtvaca crven rubac, »krmezli« šal, pojas (kod ženskinja crvena anterija ili ubradač) i slično. Taj običaj je svugdje isti i svi ga se strogo pridržavaju. Postoji vjerovanje da crvena boja čuva žito od leda. U visočkoj crkvenoj parohiji taj zajednički porodični ili zadružni pokrov zamijenjen je crvenim pokrovom, koji se iz crkve pozajmljuje zajedno sa đačkim haljinama.

Običaj na koji se vrlo često nailazi jest da se mrtvacu koji je umro od tuberkuloze meće boca vina na grudi i da se poslije četrdeset dana vadi i daje da pije to vino onome koji je obolio od tuberkuloze. Ako je samrtnik umro uveče ili poslije podne, kopa se sutradan, tako da se mrtvac zadrži u kući oko dvadesetičetiri sata. Ako je samrtnik umro noću ili ujutro, ili uopšte prije podne sahranjuje se istog dana. Sahrana je obično od 3—5 sati popodne. Na sprovod dolaze pozvani i nepozvani, muškarci i ženske, mladež rijetko, izuzev rodbine, djevojke samo ako su najbliža rodbina, inače nikako.

Mrtvac je i dalje u istom položaju, okrenut prema ikonama, sa svijećom više glave. Takav položaj je i prilikom nošenja na groblje. Taj položaj označuje kao da mrtvac ide nogama, samo u ležećem položaju, gledajući očima put naprijed.

Na dan sahrane dolaze pozvani. Oni se zovu »mučenici« za razliku od slavskih zvanica koje se zovu gosti. Ako je sriomah umro, ovi »mučenici« donose svako po nešto: brašna, masla, rakije i drugog. Kad dolaze »mučenici«, ženskinje sjedi oko mrtvaca i nariče. Kako koja grupa dolazi narikače »kukaju« prema onima koji dolaze, spominju ih i dozivaju mrtvaca da vidi kako ga oni nisu zaboravili i dolaze mu na pogreb. Tekst ovih tužaljki nije određen. Obično su to deseteračke pjesme s refrenom »kuku meni« ili »joj meni« i sl. Ljepota takve jedne tužaljke mnogo zavisi (kao uostalom i ljepota svake pjesme) od stepena nadahnuća u tom momentu i od glasa same narikače. U momentu kada narikača počinje da nariče, spontano joj dolaze riječi i ona ih interpretira otegnuto, žalobitnim glasom koji po svojoj boji liči glasu guslara slijepca. Umjetnička vrijednost takve jedne pjesme (ukoliko o njoj uopšte može biti govora) zavisi od iskrenosti, istinske žalosti i tuge za pokojnikom, od stepena nadahnuća, a sve to opet zavisi od prirodne nadarenosti narikače i od sposobnosti za interpretaciju. Jake pjesme koje rasplaču sve prisutne, pjesme žalostivne »da bi i u kamenu srce prepuklo«, prepričavaju se i spominju dugo vremena prilikom sličnih događaja. Žene ne vole mnogo da govore o načinu kukanja (niti se to gdje uči), time se sjete nekog svog dragog pokojnika i plaču. One kažu da »riječi same dolaze na usta«, tako da se kasnije vrlo teško mogu sjetiti teksta svoje tužaljke — kao da su bile pale u neki umjetnički stvaralački trans. Prirodno je da se najbolje izvode tužaljke za umrlim koji je bio vrlo blizak, za nekim čiji se nestanak ne može prežaliti, onda kada bol zaustavi suze i daje svoj puni izliv u kukanju i pjesmi. Kada narikača padne u takav bol i zanos, kad se »baildiše« (onesvijesti) od bola, otrgnu je od mrtvaca i pokušavaju da je umire i učutkaju. Evo nekoliko primjera tužaljki. Narikača nariče za majkom:

Jaaj meni, moja dobra majko,
Jaaj meni, nikad prežaljena,
Jaaj meni, i nezaboravljena!
Kad ti vidim tvoju vječnu kuću
Đe ćeš meni vijek vjekovati:
Kakvi su ti dvori bez prozora ...
Jaaj majko, moja dobra majko ... itd;

za sestrom:

Kuku meni, sinjoj kukavici,
Kuku meni, te izgubih seju,
Kuku meni, moja mila sejo,
Kuku meni, pođeš li na nebo,
Kuku meni, pozdravi nam majku,
Kuku meni, našu rodteljku,
Kuku meni, upitaj je, sejo,
Kuku meni, kako joj je tamo?
Kuku meni, fali li joj nešto?
Kuku sejo, poslušaj nam majku,

Kuku sejo, tamo ko i amo.
Kuku sejo, da te se nagledam,
Kuku sejo da te se napjevam,
Kuku sejo, kajde prevrnute...

Kako se vidi, kod nekih pjesama prvi dio stiha se stalno ponavlja (anafora) i ostaje uvijek isti: »kuku meni« ili »jaoj meni«. Neke pjesme su obične deseteračke sa uobičajenim prigodnim refrenom. Nije određen oblik ovih pjesama, on se mijenja prema nahodaenju same narikače. Ne nariču samo ženske. Nariču i muškarci iako vrlo rijetko, za svojim porodom ili braćom, majkom i sl. Takav ispraćaj mrtvacu zadrži se u dugoj uspomeni kao pravi, iskreni bol i znak žalosti. Ali i pretjerano kukanje nailazi na osudu. Vjeruje se da je narikača u tom slučaju kriva za sve buduće nesretne slučajeve, jer ih je ona »iskukala«.

»Mučenici« (posjetioci) najprije se pomole bogu više glave mrtvačeve, poljube ga (u čelo, u pokrov ili u kapu), zatim se »pitaju« (pozdravljaju) s ostalima. Ne ljube se ni ljudi ni žene kao inače nego se rukuju i upitaju za zdravlje, da bi se označilo da nisu došli na veselje, nego na žalost. Zatim sjedaju za sofru. Prema broju sofri računa se, kao i uvijek, veličina posjete. Na pitanje koliko je bilo posjetilaca, kaže se broj sofri. Obično su tri, četiri a nekada i više, prema tome koliko ko ima rodbine, koliki mu je ugled itd. Ako se mrsi, na sofru se meće sir i hljeb ili suho meso, ako se posti — luk i hljeb. To je meze. Popiju se do tri čaše. Služi jedan od rodbine, izvan ukućana. Nazdravlja se ovako: »Ovo ćemo za rajski pokoj duša predstavuša, bog da prosti pokojnika (ime), duša mu prebivala i prepočivala će svete i pravedne duše prebivaju i prepočivaju, sa Isakom, sa Avramom i sa svetim carem Lazarom. Bog da prosti pokojnika (kuma, prijatelja) i vječna mu radost i blažen pokoj!«

Ukućani ne sjedaju za sofrec, nego dočekuju goste, namještaju ih i paze da kome šta ne fali da se ne bi ko narugao.

O ručku se ponovo postave sofrec. Daske sinija okreću se niz pod, inače uvijek poprijeko, unakrst. Ruke se ne peru ni prije ni poslije jela kao obično. Na jednom mjestu sofru se ostavlja »otvorena« za jedno čeljade. Po mišljenju seljaka to se radi zato da su mrtvacu otvorena rajska vrata. Međutim, to je mrtvačevo mjesto. Sjedne se s jednom nogom naprijed ispruženom ispod sofrec, a drugom podviženom, za razliku od sjedenja na krsnoj slavi gdje su noge uporedo. Taj običaj je skoro potpuno izumro, izuzev u nekim zaseocima. Sve se to radi za mrtvačevu dušu.

Žene i djevojke donose jela, i to samo po jedan sahan. Na sinijama mora biti neparan, »liki« broj sahana. Nekada je bio običaj da se iznose samo po tri sahana od svakog jela. Ako jelo nije dovoljno slano ne smije se soliti, da se ne bi bolest od koje je samrtnik umro širila. Svako treba da jede, jer je to za pokoj duše umrloga. Rakija se nekada služila samo jednom čašom (za razliku od krsne slave gdje svaki gost ima po čašu), međutim, taj je običaj nestao.

Poslije ručka dolazi sveštenik koji čini opijelo. Na sveštenikove riječi odgovaraju djeca-đaci, kojih je troje ili petero. To su većinom

seoska djeca koja idu u školu. Ona su obučena u crkvena đaćka odijela, koja se uzmu na zajam od crkve. Ako nema u selu djece koja idu u školu, sveštenik dovede siromašnu djecu iz grada. Kad se mrtvac iznese iz kuće, sveštenik očita molitvu kućnoj čeljadi da se ne plaši. Pred sveštenikom su tada na stolu sahan soli, čaša vode, zvono (ako je umro domaćin) i razna sjemena od žita. U Nišićima nije običaj da se donosi zvono: so se onda daje govedima, a voda se prolje u cvijeće.

Mrtvacu iznosi iz kuće najbliža rodbina. Sprovod kreće ovako: crkveni barjak (plavi ili crveni) o koji se sveže marama nosi neko od mlađih iz porodice, izvan ukućana. Za barjakom idu tri đaka, jedan nosi krst, a druga dva po čirak sa zapaljenim svijećama. Na svakom čiraku zavezano je po jedno frcule, crveno ili šareno. Iza đaka ide sveštenik, a iza sveštenika neko od rodbine, koji nosi nadgrobni krst. Iza ovoga ide mrtvački kovčeg, nošen od mnogobrojne rodbine.

Poslije pokopa đaci skidaju odijelo. Domaćin ih daruje novčano. Rupci i marama, koji su bili na čiracima i krstu daju se na dar onima koji su ih nosili.

Kad umre dijete prije navršene jedne godine, majka ne ide za njim na pogreb. Pokrov za dijete se ne uzima od čitavog »beza« kao za odrasle, nego se izvadi »klin« iz očeve košulje. Na dječiji pokrov majka izmuze nekoliko kapi svoga mlijeka. Oko djeteta sve se haljine ispruže, i pazi se da šta ne bi bilo presavijeno. Ako majka ne bi za dugo vremena rađala djecu, otkopava se dječiji grob. Dijete koje nije kršteno ne kopa se u groblje, nego u bašti pod kakvom voćkom. Djetetu se ne pravi kovčeg, nego se nosi na »tahtici« (dasci). Raka se kopa sa strane, nakoso, tamo se dijete stavi »pod obalu« (u rupu), poklopi se onom daščicom na kojoj se donijelo do groblja i onda se pokrije zemljom. Djetetu se daje samo sedmodnevni pomen, »sedmica«.

Čim se mrtvac iznese iz kuće, pomete se cijela kuća. Metla kojom se melo i češalj kojim su mrtvacu češljali bace se na onu stranu na koju je mrtvac odnesen. Na ono mjesto gdje je mrtvac ležao u kući metne se sahan pšenična brašna i fildžan vode. To treba da prenoći jednu noć. Ujutru se gleda da li je mrtvačeva »dušica« pila vodu i jela brašno. Čvrsto se vjeruje da se može naći trag ptičijih stopa na brašnu i da je manja količina vode. Smatra se velikom grehotom to ne učiniti. Poslije se voda prospje na ognjište »da se ne gazi«, a brašno se da »fukari«. U nekim selima je običaj da se mjesto vode meće zejtin u fildžan. Zejtin se poslije sipa u kandilo.

Ako je groblje daleko, sprovod se odmara. Nosci se mijenjaju za vrijeme cijelog puta. Ako je groblje na brdu, pri strani, onda se prave nosila: uzmu se dva podvora ili dvije stožine, omotaju se »špagom« (užetom) i na to se položi mrtvac.

Zatim se mrtvac, poslije završenoga opijela nad otvorenim grobom, spušta na konopcima u raku. Običaj da se prije spuštanja baca novac u raku potpuno je izumro. Kovčeg se poklopi kamenim pločama, koje se takođe nalaze i sa strana.

Na mrtvačev grob svako treba da baci lopatom malo zemlje. Lopata se ne dodaje iz ruke u ruku, nego se baca na zemlju i uzima se s nje.

Više groba se zabode okićeni drveni krst. (Nekada se nije metao krst posebno napravljen, nego se na kamenu više groba bilježio znak krsta.) Ovaj nadgrobni krst kiti se rupcima, čevrmama i jaglucima, koji su prebucani napola. Ovi rupci su crvene boje. Djevojkama se često kiti krst njihovim odrezanim kosama.

Na groblje se donose hrana i rakija. To je podušje na groblju. Donosi se neparan broj svakog jela. Pogače (i to bez kvasa) se ne nose čitave nego se odlomi jedan komad i ostavi kod kuće, radi berićeta u kući. Ako se posti nosi se luk, ako se mrsi sir, meso itd., većinom suha hrana. Na izlazu iz groblja prostrte su bošče, na koje se postavlja ta hrana. Nekoliko ljudi stoječke poslužuju rakijom. Svako treba da popije bar čašu rakije, da se založi za pokoj duše i da kaže: »Bog da prosti mrtve a poživi žive!«

Kad se sve svrši, ljubi se krst na grobu, prebaci grumen zemlje preko sebe i kaže: »Laka mu (joj) zemlja!« U nekim selima je običaj da se niko ne vraća istim putem. Prije ulaska u kuću operu se ruke, uzme žiška s maše i prebaci preko sebe.

Nakon sedam dana od smrti daje se »sedmica« na groblju. Sedmodnevni pomen daje se obično oko podne. Sastane se rodbina pokojnika i pomole se na groblju sa zapaljenim svijećama, koje se onda sastave, uvrnu i metnu na krst. Prije jela se dijeli koljivo. Hljeb je bez kvasa kao i na pogrebu, inače na ostalim pomenima je s kvasom. Hrana je suha: pita, ćevap i sir, ako se mrsi, ako se posti: pita, ćevap i luk, odnosno papula.

Prilikom prosijavanja brašna za pogreb i za daću brašno se prosije na »često« sito pa onda na rijetko, da bi bilo manje mrtvaca.

Žena pomoćnica koja je pomagala pri kuvanju i gotovljenju jela na dan sahrane, pomaže i na svim ostalim daćama.

Na sedmici kao i na dan pogreba na groblju se ne jede jelo kašikama, nego prstima.

Osim sedmice čini se četrdesetdnevni pomen, »četeresnica«. O ovom pomenu, kad kašike lupnu o siniju prilikom donošenja, vjeruje se da tada mrtvacu pukne koža na čelu (smatra se da je mrtvac sve dotle čitav).

Svi ovi pomeni (četeresnica, polugodišnjica i godišnjica) daju se kod kuće mrtvačeve.

U kući u kojoj je umro neko, ne valja ništa bojiti za godinu dana, ako se ne oboji za sedam dana. Tako isto ne valja ni kvočku nasadivati za cijelu godinu dana.

Vidni znaci žaljenja za mrtvim jesu ovi. Muškarci se ne briju za četrdeset dana, ako je pokojnik iz porodice, mladi nose nešto izvraćeno na sebi: džemedan, gunjevicu i sl. Žene vežu crno (nekada je bio običaj da se nosi bijelo) pola godine ili godinu, zavisi je li

bliža ili dalja rodbina. I one nose izvraćen neki dio odjeće. Slično se »ruše« (žale) momci i djevojke mada manje. U tom pogledu grad je izvršio veliki utjecaj na njih.

Mnogi od gore opisanih narodnih običaja je izumro ili je u stadiju izumiranja. U svakom slučaju, većina, ako ne svi od ovih običaja i potpuno će iščeznuti u dogledno vrijeme. To je još jedan dokaz više za snažno djelovanje varoši na strukturu sela i njegovu duhovnu orijentaciju. To djelovanje grada na selo postaje svakim danom sve intenzivnije, oštrije i jače i sve kobnije po dugovjekovnu patrijarhalnu ravnotežu sela. Fakat je neumoljiv i neumitan da selo danas nije ono što je bilo.

Ograničio sam se na skupljanje i bilježenje pogrebnih običaja a ne i na tumačenje i naučno objašnjenje postanka, svrhe, porijekla itd. To zahtijeva mnogo truda i naučne spremne što premašuje moje skromne snage. Ipak, biću sasvim zadovoljan i smatruću da je ovaj moj skromni prilog postigao svoj cilj ako bude mogao poslužiti nauci.

OBJASNJENJE MANJE POZNATIH RIJEČI

Bacanje zemlje preko sebe, v. zemlja.

Bosiljak (*Ocimum basilicum* L.), njime se kiti kovčeg s pokojnikom.

Boščaluk — dar u odjevnim predmetima ukopnicima i ostalim pomagačima oko pogreba.

Brašno pšenično — ostvalja se na mjestu gdje je pokojnik ležao.

»*Četeresnica*« — četrdesetodnevni pomen.

Čuvanje pokojnika — običaj.

Darovanje — sveštenika i »đaka«; — ukopnika.

Darovi — na grob; — pokojniku.

Domaćin — njegova smrt i običaji koji je prate.

Duša umrlog — vjeruje se da dolazi u kuću.

Glogov trn — zabija se u čarapu pokojniku da se ne povampiru.

Groblje

Gruda zemlje — stavlja se na grudi samrtniku da lakše izdahne.

Ispovijed samrtnika — hrišćanski običaj.

Jelo — iznosi se na groblje u neparnom broju. pokojnika.

Kupanje pokojnika — običaj.

Kićenje — nadgrobnog krsta; —

»*Liki*« broj — neparan broj.

»Milost« — darovi i ponude koji se donose samrtniku.

Mlijeko majčino — nakaplje majka na pokrov umrlog djeteta.

Mučenici — ljudi koji su pozvani na sahranu (za razliku od zvanica na slavu i svadbu).

Nikolajević Pahomije — sveštenik i nacionalni radnik u visočkom kraju u 19. vijeku.

Naricanje — za pokojnikom, običaj.

Narikače — žene koje tuže, nariču, nad pokojnikom.

Nazdravljanje — prilikom sahrane, tri puta, običaj.

Ognjište — na njega se izlije voda koja je stajala na mjestu gdje je pokojnik ležao.

Opremanje pokojnika

Otkopavanje dječijeg groba — ako majka više ne rađa.

Pokrov — bijelo platno kojim se prekriva pokojnik; — od crvene čohu, koje se prebacuje preko bijelog, platnenog; — djetetu od »klina« očeve košulje.

Pogača, kultni hljeb bez kvasa — o pogrebu ; — o sedmici; — o drugim pomenima.

Rakija — donosi se kao »milost«.

Rupci crveni — njima se kiti krst.

Sahrana

Samrtnik — opraštanje s njim.

Sapun — kojim je kupan pokojnik, kao lijek.

Sedmica — sedmodnevni pomen.

So — protura se kroz prste umrlog domaćina; — stoji pred sveštenikom dok čita opijelo (kasnije se daje govedima).

Sofra — pojam za sto na koji su iznijeta jela.

Sprovod, sahrana

Svijeća — daje se samrtniku u ruku; — stoji više pokojnikove glave.

Svijeće — nose se upaljene prilikom pogreba.

Tabut — mrtvački kovčeg.

Tahtica — daska na kojoj se umrlo dijete nosi do groba.

Tužaljke — improvizovani stihovi kojima se žali pokojnik.

Ubradač crni — spoljni znak žalosti kod žena.

Vino — koje je 40 dana bilo u grobu, lijek protiv tuberkuloze.

Voda — ostavlja se na mjestu gdje je pokojnik ležao; — pred sveštenikom za vrijeme opijela.

Voda kojom je kupan pokojnik — ne prenosi se preko pokojnika; — po vjerovanju dobra je protiv straha; — njom se gasi vatra na kojoj je ona grijana.

Voštanica — daje se samrtniku u ruku.

Zemlje, grumen — baca se preko sebe poslije pogreba.

Znaci žaljenja — kod žena; — kod muškaraca.

Žaljenje — za pokojnikom.

SAVO SAVIĆ

ETNOGRAFSKA GRAĐA IZ DONJEG BIRČA
(Za štampu priredila LJILJANA BELJKASIĆ-HADŽIDEDIĆ)

PREDGOVOR

Birač je šire područje oko varoši Vlasenice, a dijeli se na Gornji i Donji Birač. Gornji Birač uglavnom obuhvata područje oko srednjeg toka rijeke Jadrta, a Donji Birač obuhvata područje oko srednjeg dijela rijeke Drinjače.

U Gornjem Birču stanovnici su Srbi i Muslimani, dok je u Donjem Birču stanovništvo etnički jedinstveno. Tu žive samo Srbi, izuzimajući samo jednu malu oazu — jedno malo selo rumunskih Cigana zv. Karavlaħa (ili kako ih u ovom kraju zovu još i »Kalavrasi«) koji su se tu inače naselili iz Spreče. To je selo Dragasevac, pored stare ceste između Vlasenice i Šekovića.

Selo Šekovići koje se nalazi smješteno na plodnom proširenju pored rijeke Drinjače smatra se na neki način centrom Donjeg Birča. Okolna sela smještena su pretežno po visokim dolinskim stranama rijeke Drinjače. Selo Šekovići predstavlja i administrativni centar ovog područja.

Stanovništvo Donjeg Birča po svom porijeklu većinom je iz Hercegovine, a djelimično i iz Crne Gore. Mali je broj onih porodica koje ne znaju svoje porijeklo. Naseljavanje je trajalo u etapama, i koliko se može utvrditi, počelo je prije 150—200 godina. O tome postoji još uvijek veoma živa tradicija u mnogim porodicama.

Govoreći tako o porijeklu svojih porodica, mnogi seljaci iz ovog kraja znaju čak približno i prije koliko generacija su doseljeni. Mnogi znaju čak i iz kog kraja, iz koga sela, zbog čega su se njihovi preci selili iz starog zavičaja, a neki znaju i ranije prezime donešeno iz starog kraja (mnogi su zamijenili prezime nazivajući se po imenu doseljenog pretka). U novom kraju neki su čak promijenili i krsnu slavu, uz koju se svetkuje i pređašnja. Uopšte, u ovom kraju tradicija se veoma čuva i njeguje.

Pišući o porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti i govoreći o doseljavanju hercegovačkog stanovništva u ove krajeve, dr Risto Jeremić, između ostalog, piše da se to stanovništvo naseljavalo u etapama i da je Birač bio njihova najduža etapa (dr Risto Jeremić: *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd 1922, str. 151).

O Birču uopšte, pa i o Donjem Birču do sada je malo pisano, posebno o životu i običajima naroda u ovom kraju. O svemu tome govori nam samo nekoliko manjih članaka specijalno posvećenih Donjem Birču, dok se u nekim člancima Donji Birač samo pominje. (Vidi na str. 141 »Literaturu«.)

S obzirom na to da do sada nije bilo većih radova koji bi govorili o životu i običajima naroda u Birču, svakako da će objavljivanje ove građe biti koristan prilog za upoznavanje narodnog života, običaja, pa i mentaliteta ljudi iz Donjeg Birča.

Stanovništvo Donjeg Birča i pored uzajamnih veza sa svojim susjedima čini grupu jedinstvenu po svojim osobenostima. Veze sa okolnim stanovništvom bile su najčešće ekonomskog karaktera, a bilo je također i ženidbenih veza. Te veze održavale su se sa stanovnicima Gornjeg Birča, Spreče »Planine« (područje oko Han Pijeska, Knežine — na planini Javoru) i Semberije. U Semberiju su preko Zvornika pretežno išli »u žito«, u »planinu« su najviše muškarci iz Birča odlazili kao sezonski šumski radnici, a ženidbene veze najčešće su bile sa stanovnicima Gornjeg Birča i Spreče. Ipak, do najviše susreta dolazilo je prilikom održavanja crkvenih sabora oko manastira Papraće (u Spreči) i kod crkve (ranije manastira) Lomnice, ili, kako je narod zove »Lovnice«, u blizini sela Šekovića.

Uopšte, crkva Lomnica ili Lovnica, bila je značajan centar u ovom dijelu Istočne Bosne. Svi važniji narodni skupovi održavali su se u blizini te crkve, koja se nalazi na jednom proširenju, duboko uvučena između brda u kanjonu rječice Lovnice. Do drugog svjetskog rata uz crkvu je bio i stari manastirski konak koji je za vrijeme rata izgorio (poslije oslobođenja je rekonstruisan na istom mjestu, i u njemu je mali muzej NOB), kao i natkrivene trpeze, koje su se koristile pri velikim skupovima. Najveći skupovi kod crkve održavali su se na Đurđevdan (6. maja) kada su kod crkve dolazili i postavljali svoje sofre domaćini koji slave tu slavu (a bilo ih je dosta u ovom kraju) i o Velikoj Gospojini (28. avgusta). Posebno na skupove na Đurđevdan i na Veliku Gospojinu, dolazili su ne samo stanovnici Donjeg i Gornjeg Birča nego i iz Planine, Spreče, okoline Zvornika i Kladnja.

S obzirom na činjenicu da je ovaj kraj, poznat za vrijeme II svjetskog rata kao ustanički kraj, bio izložen mnogim promjenama, kako za vrijeme rata, tako i poslije rata, smatrala sam da bi bilo korisno da se počne sakupljati građa o narodnom životu i o običajima koji su naglo počeli da se gube pod uticajem novih društvenih zbivanja. Na tu ideju došla sam kao student etnologije čitajući monografije iz raznih krajeva naše zemlje. Osim toga, za Birač sam bila vezana od djetinjstva (iako nisam tamo živjela, ali moj otac bio je iz Birča) jer sam slušala priče o ljudima iz toga kraja, o njihovom životu i

običajima. Težeći da ostvarim tu svoju zamisao obratila sam se za savjet i pomoć jednom od najboljih poznavalaca narodnog života u Birču, danas već pokojnom Savi Saviću, svešteniku rodom iz Donjeg Birča, koji je skoro cijeli svoj život proveo kao paroh crkve Lovnice. On ne samo da je bio odličan poznavalac prilika u tom kraju nego je mnogo volio ljude iz toga kraja, pokazivao izuzetno razumijevanje za sve njihove probleme, tako da zaista ne bi bilo moguće naći pogodniju ličnost koja bi bolje poznavala narodni život u Donjem Birču.

Moja prvobitna zamisao bila je da u toku naših susreta i razgovora bilježim sve podatke koji bi se odnosili na život stanovništva u Donjem Birču. Međutim, to nije bilo lako realizovati. Iako je već bio u godinama i stanovao u Sarajevu, veći dio vremena provodio je u selu Strmici kod Šekovića (odakle je i bio rodom), gdje je još uvijek djelovao kao sveštenik crkve Lovnice. Zbog toga sam u ljeto 1950. godine kao njegov gost boravila u Šekovićima i Strmici nekoliko dana, kada se održavao veliki sabor 28. avgusta (o Velikoj Gospojini). Tada smo se dogovorili o našoj saradnji. On je obećao da će mi pomoći veoma rado, i to na način za koji je bio uvjeren da je najpraktičniji i najefikasniji. Obećao je da će svoja sjećanja, zapažanje o raznim oblicima narodnog života stavljati, zapisivati na hartiju kad bude raspoložen za to i kad se čega sjeti. Sjećam se da je to prihvatio sa zadovoljstvom upravo zbog toga, što su nakon revolucije nastupile brojne promjene u narodnom životu toga kraja i što su mnogi običaji počeli da se gube i da se zaboravljaju.

Tom prilikom rekao mi je da će mi materijal slati onim redom kako ga bude zapisivao i da mi ga stavlja na raspoloženje da ga iskoristim kako to najbolje znam.

Građa je zapisana u pet svezaka, i slao mi ih je jednu po jednu, onim redom kako ih je i pisao. Zapisivanje ove građe trajalo je duže vremena (naravno sa prekidima). Posljednju, petu svesku primila sam 1953. godine. Tada je obećao da će još da mi zapiše i običaje uz poljoprivredne radove, uz stoku itd, ali u tome ga je omela smrt, 1954. godine. Jednom prilikom, kada mi je slao jednu od tih svezaka, napisao mi je da je sve to zapisivao sa željom da se od zaborava spasu mnogi dotadašnji običaji, jer stariji ljudi umiru, a mlađi napuštaju te običaje. Tada je naglasio da mi tu građu ustupa da je iskoristim za svoj dalji rad.

Poslije završetka studija 1954. godine nekoliko puta odlazila sam u Donji Birač, gdje sam počela da sakupljam materijal potreban za izradu monografije. Međutim, taj rad nisam bila u mogućnosti da završim. Čekajući na povoljnije prilike i na eventualni završetak monografije, čuvala sam građu koju mi je zapisivao i ustupio pok. Savo Savić, sa namjerom da ona bude sastavni dio te monografije. Pošto vrijeme prolazi, odlučila sam se, bez obzira na konačni ishod moga rada na terenu Donjeg Birča, da materijal koji mi je ustupio pok. Savo Savić priredim za štampu i dam na uvid javnosti.

Sama ličnost autora pok. Save Savića, poznatog popa-Save, sveštenika crkve Lovnice (ili Lomnice) kod Šekovića, po mnogo čemu je interesantna. To je bio vjerovatno posljednji sveštenik rodom iz

Donjeg Birča, koji je skoro cijeli život proživio u svom kraju, sa narodom iz koga je ponikao. Jedan od njegovih savremenika, svojevremeno mi je, jednom jednostavnom rečenicom, rekao skoro sve što može o njemu da se kaže: »Pop-Savo je sav pripadao svom narodu.«

Rođen je u sveštiničkoj porodici u selu Strmici kod Šekovića, 1876. godine. »Po završenoj bogosloviji služio je kao đakon kod tadašnjeg vladike Mandića sve do 1906. godine. Događaji koji su se te godine odigrali u Sarajevu, u vezi sa velikim radničkim štrajkom, izazvali su podozrenje tadašnjih okupatorskih vlasti prema mladom đakonu Savi zbog njegovog aktivnog i vidnog učešća u ovom štrajku. Da bi izbjegao hapšenje od strane vlasti, a po nagovoru vladike Mandića, pobjegao je iz Sarajeva i sklonio se u svom rodnom selu« (Spomenica pravoslavnih sveštenika 1941—1945, Beograd 1960, str. 169.)

O tim događajima i on sam je rado pričao. Sjećam se da mi je pričao da je prije štrajka održavao veze sa radnicima i da sam nije direktno učestvovao u štrajku, ali da je na ulici stajao kao posmatrač i da su štrajkaši, prolazeći pored njega uzvikivali: »Živio pop Gapon!« (poznata ličnost iz Petrogradskog štrajka 1905.). Poslije toga, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu tražila je, odnosno savjetovala vladiki Mandiću da ukloni popa Savu iz Sarajeva, ili da će biti u protivnom uhapšen.

Po dolasku u Strmicu i Šekoviće on i dalje aktivno djeluje i radi u narodu. Učestvuje u svim akcijama koje preduzima narod Birča, a sam je bio inicijator mnogih takvih akcija. Zalaže se za otvaranje prve srpske škole u ovom kraju, i nastojeći da »po svaku cenu oslobodi seljake od ekonomske zavisnosti prema begovima, vrši otkup kmetova, a najsiromašnije kmetove otkupljuje svojim vlastitim sredstvima« ... (nav. rad, str. 169.). Naravno, da zbog ovakvog djelovanja nije bio rado viđen od austrougarskih vlasti (bio je i aktivan član revolucionarne organizacije Narodna odbrana), tako da je odmah poslije izbijanja I svjetskog rata bio zatvoren i suđen u banjalučkom veleizdajničkom procesu.

Poslije 1918. godine, kada je mogao da se ponovo vrati u Sarajevo, on ipak ostaje u svom kraju i predano radi na prosvjećivanju naroda ovoga kraja. Tada je uz njegovu pomoć otvorena prva zdravstvena ambulanta u selu Šekovićima.

Početakom II svjetskog rata bio je od ustaša zatvoren i interniran u logor u Slavonskoj Požegi, a kasnije prebačen u Srbiju. Čim se oslobodio zatvora, pop-Savo se vraća u ustanički Birač, gdje je zajedno sa narodom Birča preživljavao ratne nevolje. Njegova tri sina i ćerka bili su aktivni učesnici NOR-a. Zbog svog aktivnog učešća u NOP-u pop-Savo je bio biran za člana ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a.

Međutim, suhoparni biografski podaci samo djelimično osvjetljavaju lik i djelatnost pok. Save Savića, pa bih zbog toga rekla još nekoliko riječi koje bi dopunile ove, čisto biografske podatke.

Poslije smrti popa Save, boraveći u okolini Šekovića, stupila sam u razgovor sa nekim seljakom koji mi je rekao da je kao samouk naučio da čita i piše. U daljem razgovoru, govoreći uopšte o ljudima

i ljudskom društvu, pomenuo je Aristotela i neke njegove ideje. Videći moje iznenađenje, on mi je objasnio kako je saznao za Aristotela. Pričao mi je da je često navraćao kod popa Save koji je seljacima rado davao svoje knjige na čitanje i da je poslije, o tim pročitanim knjigama sa njima razgovarao. Tako je taj seljak koji je bio samouk, čitajući redom sve knjige popa Save najzad pročitao i knjigu o Aristotelu.

Pop Savo ne samo da je na ovaj način radio na prosvjećivanju svog naroda, nego je on i praktično djelovao na unapređenju svoga kraja. On sam mi je pričao kako je nabavio prvi gvozdeni plug 1912. godine koji je donešen u Šekoviće iz Zvornika. Poznavajući svoje seljake koji su sve novotarije primali sa rezervom, on je odlučio da nabavi, kao prvi u tom kraju, gvozdeni plug, da bi kasnije i seljaci, kad se uvjere da je bolje orati gvozdenim nego drvenim plugom, nabavljali gvozdenec plugove. Interesantno je na kakav način je on demonstrirao rad sa plugom. Kad je stigao iz Zvornika nije ga odmah isprobao, nego je čekao neki manji praznik, kada su mnogi seljaci idući u crkvu prolazili pored njegove kuće. Znajući kada će oni početi da nailaze, on je zaorao nekoliko brazdi, tek toliko kao da isprobava plug. Naravno da se tu stvorila publika i da su se čuli povoljni komentari. Smatrao je da je to mnogo bolji način da se neka novina prihvatiti nego djelovati samo riječima.

Drugi moj susret sa seljacima iz Donjeg Birča, prilikom boravka na terenu, možda najbolje može da nam pokaže kakav je čovjek bio pok. Savo Savić, a posebno koliki je ugled uživao u narodu svoga kraja. U toku razgovora sa jednom grupom seljaka, slušala sam o nekim događajima iz naše novije istorije, iz II svjetskog rata. Govoreći o četnicima i partizanima, o četničkoj propagandi protiv komunističkih i partizana, kao i o izvjesnoj dilemi kome da pristupe, uz koga da se drže, ti seljaci rekoše da im nije bilo teško da se opredijele uz partizane, jer vele: »Mislili smo ovako: pop Savo i njegovi su uz partizane. Uz njih ćemo biti i mi, jer da oni ne valjaju, ne bi pop Savo bio uz njih. On može biti samo na onoj strani gdje je sve pošteno i kako treba«. Iz ovih nekoliko riječi najbolje može da se vidi koliko je povjerenje uživao u svom narodu i kakav je uopšte bio njegov ugled u Donjem Birču.

Sva građa koju je zapisivao pok. Savo Savić odnosi se pretežno na period prije II svjetskog rata, te su ti podaci utoliko dragocjeniji: prvo što ih je zapisivao odličan poznavalac narodnog života i običaja u Donjem Birču, a drugo, što su mnogi običaji prestali da se provode u potpunosti čak i u vrijeme kada su zapisani, a posebno, da i ne govorimo u odnosu na sadašnje prilike.

Građa je, kao što je već pomenuto bila zapisana u nekoliko svezaka i prilikom pripremanja za štampu bilo je neophodno da se izvrši sistematizacija materijala prema određenim temama. Istina, mjestimično je to učinio i zapisivač pri samom zapisivanju, a negdje je to učinjeno naknadno, prilikom pripreme za štampu. Tekst obiluje turcizmima i drugim izrazima kojim obiluje narodni govor u ovom kraju. Nastojala sam da, koliko je to bilo moguće, što manje inter-

venišem u tom pogledu. Na dva-tri mjesta namjerno sam u tekstu ostavila i neke dijaloge, koji nisu baš neophodni, ali bez kojih bi čitav tekst bio znatno osiromašen. Upravo ti dijalozi doprinose da nam autor na veoma slikovit način dočara atmosferu prilikom nekih skupova, a pored toga pomažu nam da donekle, kroz njih, upoznamo i mentalitet ljudi iz Donjeg Birča.

Upravo zbog toga što tekst obiluje mnogim slabije poznatim izrazima na kraju građe dala sam i tumač slabije poznatih izraza.

Izložena građa ne obuhvata sva vjerovanja i običaje stanovništva u Donjem Birču, nego samo neke koji su značajniji u njihovom društvenom životu. I pored toga što ova građa ne predstavlja zaokruženu cjelinu, ipak mislim da se može reći da ovaj tekst i u ovakvom obimu predstavlja značajan doprinos poznavanju narodnog života i običaja u Donjem Birču, kao i koristan prilog etnološkoj nauci.

LJILJANA BELJKASIĆ-HADŽIDEDIĆ

*
* * *

U V O D

Dr Risto Jeremić, baveći se geografijom i etnologijom naroda u Bosni i Hercegovini, nalazio je mnogo starih čitulja po srpskim domovima porijeklom iz Birča. Znači da se taj narod raseljavao iz Birča. Međutim, sadašnje stanovništvo u Birču svo se doselilo iz Hercegovine, tek ponešto iz Crne Gore. Kad upitaš nekog Birčanina-Birčaka: »Odakle su ti stari doselili?« — reći će ti: »Sa Ercegovine«, — »A iz koga mjesta?« — »Iz Pive«, ili nekog drugog mjesta Crne Gore. Opet ima pravo, jer je to mjesto u ono doba pripadalo Hercegovini. Poznata mi je samo jedna porodica u Spreči iz Krajine. Zovu ih Krajišnici. Kakvim povodom su se tu našli, ne znam. Također, jedna porodica starosjedilaca nalazi se i u Birču. Prednje narodno o tome priča: »Nekad su sa Veleđin-grad sa Komića, na vrh Gornjeg Birča vladali ovim Birčom Mađari. Biće da to nije bilo zadugo. Prilikom te najezde doselilo se tu nešto i mađarskih porodica — zemljoradnika. Taj mađarski zapovjednik morao se najedanput povući iz Bosne i te porodice nijesu smjele ostati. Morale su sve bježati. Jedna žena istom se bila porodila i rodila dvoje bliznadi. Morala je izostati. Je li joj i muž tada morao pobjeći, ne zna se. Vjerovatno, jer o njemu u narodu nema ni pomena. Potomci te dvojice blizanaca — Đure i Mije — zovu se Đurići i Mijići. Po karakteru, mentalitetu i temperamentu, opaža se razlika od čistokrvnog našeg svijeta kod svih potomaka ovih dviju porodica. I danas u tom selu Grabovcima pod Komićem ima izvjesnih ostataka iz toga doba, npr. »mađžar plot« (jedna vrsta ograde sa popletom samo po vrhu; plete se od ljeskova pruća koso od zemlje između kolaca, pa do na vrh, a onda po vrhu poplete, a može i bez toga). Dosta puta izoravaju se razne gvozdene

alatljike kao raonici (lemeši), kose, srpovi, konjski đemovi i razno. Da li ih narod naziva sada »madžarskim« zato, što su donekle različiti od sadašnjih alatljika ovoga svijeta, ili su zaista doseljeni Mađari sa takvim alatom radili, ne znam.

Inače, sve su porodice, kako rekoh, doseljene sa Hercegovine i Crne Gore, ali mahom iz Hercegovine. Stariji ljudi — rođeni ma koliko bilo prije dolaska Austrije u Bosnu znali su pričati u detaljno o svemu što se zbivalo i prije 200 godina, pa i mnoge stvari koje su se odigravale još kad su bili na Hercegovini prije 150 i 200 godina. Izgleda čisto, ukoliko u njihovo doba nije bilo pismenih ljudi, koji se bave tijem stvarima, da je njihova dužnost bila istorijske događaje, tradiciju narodnu, lokalne događaje, hajduke i njihove podvige pamtitii, veće zločine, pogibije, gladne godine, pa vrijedne ljude istaknute u narodu, odgovorne pred vlastima turskim, dobre i zle age i begove, narodne pomore, haranje teških bolesti, kuge, velikih ospica, vrućice; a već posebno bunc, ustanke, hajdučke pohode, šiljanje nekih delegacija višim vlastima i velikim begovima »na plač raje« (»Raja ovaj zulum podnijet' ne može« — to se uz gusle pjevalo). Poznavali su velike svjetske događaje, npr. ustanak u Srbiji, pohod Napoleonov na Rusiju, vojnu rusku sa Turskom, oslobođenje Bugarske (Osman-paša i vojna na Plevni), kad je Abdurahman-paša prešao Drinu 1826, kad je Omer-paša na Bosnu udario, kada je Kladanj zapalio. Po dolasku Austrije u Bosnu mogli su ti samo još stariji ljudi ovo pričati. Sadašnja generacija s nipodaštavanjem to sve odbija. Ni šta prima, ni od sebe daje.

Birač je sav pogorio u ovom svjetskom ratu, pa i ono nešto stranog kućnog inventara od prije 100 i 200 godina koje je stariji birčanski svijet pažljivo čuvao u svojim domovima, kao npr. gusle, preslice (čekrklije), ženski stanovi, sinije, bogatiji ženski nakit, anterie, puške male, srebrom okovane i šišane srebrom i sedefima vezene, handžari srebrom vezeni ondje-ovdje sa natpisima turskom »jazijom«. Za vrijeme Austrije, prilikom krađa, zbog pretresa ovo se krilo po stijenama, po drveću u šumama i tamo rđalo i propadalo, a mahom su to žandarmi kupili i kao dokazni materijal istražnim vlastima predavali, što su činovnici razgrabljivali i kućama nosili, kao svijet bez imalo smisla za važnost starine tuđeg naroda. Te su stvari rijetko koja u muzej dospijevale. Kod ponekih Švaba, Čeha i Poljaka — inteligentnijih činovnika (predstojnika, sudaca, inžinjera i ljekara), sa bogatijim namještajem, mogao si češće puta da vidiš te stvari kao ukras u vizitnim sobama. Te su stvari njihove žene, prilikom premještaja svojih muževa, odbacujući sve što je, po njihovom mišljenju bilo nepotrebno, bacale i uništavale.

Tako su nestajale te stvari koje su inače, u domovima u kojima su nađene i do stotinu godina čuvane, tim jače i pažljivije, ukoliko su bile vezane za koju uspomenu te porodice ili neki važan događaj toga kraja, ili inače koji istorijski događaj. Tako su neki ljudi pričali npr:

»Ove gusle donio je đed moj kad se vraćao iz komorâ prije sto godina, gdje ih bješe Turska digla u komore (Turska je s nekim ratovala), pa vraćajući se preko Hercegovine, zanoćilo se kod jednog

domaćina njegovo društvo i tu noć on je pjevao uz gusle, pa mu se gusle dopale i kupio ih, a dobro je uz gusle znao zaguslati i zapjevati. Čaća ga pamti malo. Kad bi, veli, zaguslao na njih, sve su se tupanarskom mlinu čule (Tupanari — selo). A eto, šta ih imaš vidjeti, počadele, pocrnjele. Ovakve su, vele, i donešene, bog zna koliko im je godina.«

Ili, npr.:

»Eto, na ovom velikom, »ograđenom stolu« sjedio je nekakav general kad je naljegao s vojskom i zanoćio kod kule s vojskom. Vele, da su bili Francuzi, kad je Napoleon išao na Rusiju. Pranded moj ili prapranded, ne znam šta mi dođe, ovaj prosjek donio je iz Kolašina, kad su tamo po Turskoj pravili nekakve velike vojničke kasarne, pa podigli sve majstore po Birču. On je bio tamo tada neimar. Bio je dobar, veliki majstor. Pričali bi da je bio neimar nad majstorima. Donio je sav alat, pa ded moj kad se s bratom dijelio, podijelili su i alat njegov. Ja, vala, imam od toga još ovaj prosjek i neku prosjekaču, a ne znam šta ima u tih mojih rođaka mi. Eto, i ja majstorišem, ali ne znam njim da radim. Samo ovako prosjekačom prosijecam direke za ograde. Kada odnesem našim kovačima da poklepam, vele: »E, moj brate, ovakvog gvožđa ne možeš danas više nigdje dobiti. To ti je, vele, inglesko gvožđe.«

»Tako je tada donio jedan 'šal' ('skenderija' — 'urumenlija', kako li). Kupio ga za dukat. Ni sinovi mu ga, vele, nisu mogli izderati, iako su ga svi naizred nosili. Ni boje puštiti kad pokisne, nikad ni izbljediti, ni poderati se. Sve bi ga, vele, pokojni ded, dok ga je držao u stajačluku, zavijao u listove od duvana. Valjda čuvao od moljaca. Prava vuna k'o svila. A ovo sada u nas njemačka roba, pamuk, jest jeftina. Godinu, ja dvije, pa ne smiješ u njemu crkvi otići. Kad god pokisneš u njemu svo ti odijelo »poelaći« (oboji, upropasti), k'o da si se s nekim tukao. Tako dva, tri puta, pa potpuno izbljedi, A onaj bieše i dulji, pa kad budi na saboru kod crkve Lovnice, skinuli bi, pa se izaberu dva najviša čovjeka i metnu ga s glave na glavu i momčad natječu se u preskakivanju. Pričaju, neki (pamtim ga) Toma Košpica preskoči, pa se samo okrene i opet preko šala natrag iz stopa. Pričaju za njeg da bi iskakivao iz kuće na sobni tavan«.

I inače, rado se pričaju događaji o ljudima koji su se isticali nekom svojom vještinom i sposobnošću, npr.:

— »Prije bi, vele, paša Fadil-paša i njegovi sinovi sazovi svoje kmetove iz Birča i valjda odande iz planine po stotinu kosaca, koje Srba, koje Muslimana, po 10 dana i više, da mu kose begluk u Mrkaljima. Neki Živko Ninić, ispod Betnja u Birču, trideset i dvije godine bivao mu je svake godine kozbaša, a Toma Košpica otrag bi kosio. Živko siđe niz njivu i uz njivu, stigne Tomu gotovo u prvoj postati i počne mu prijetiti, a kad ovaj prigusti, da će mu osjeći obadvije noge. Toma onda izjuri kako mu drago uz njivu do pod neko supleć (to je put sa obje strane baskijama zagrađen). Toma, kad iskosi na vrh njive usadi kosište, od kose izmakne se korak-dva, i ozdo preskoči preko kose, pa preko sve četiri baskije, jedne, pa druge ograde, vrne se natrag, pa opet preskačući obje ograde i kosu cikne, i dočepa za kosu, i prkoseći i čakajući Živku zakosi niz njivu drugu postat.

Uveče, pošto večeraju, zature sijelo. Toma metne siniju, i ozdo, kroz siniju proćera nož, prekrsti noge za sinijom, uzme se za prste od nogu, zaljulja se i tako se prebaci na stražnjici preko sinije i preko noža.«

Sve stare igre u Birču zimi na sijelima, ljeti na crkvenim saborima, poljskim molitvama i sastancima, bile su u natjecanju snage, vještine i bistrine. Zimi bi zaturali razne igre: slijepog miša, kadije,

hadžije, rata, kurjaka, divljeg krmka, lizanja soli, gdje je igrala ulogu tjelesna snaga i vještina, zatim igranje prstena pod kapom (ovu igru provodili su samo oženjeni ljudi i postariji) u sobi, dok bi momci i djevojke za to vrijeme igrali kolo uz pjevanje, jer još ne bješe svirala. Prije 60 godina prenešena je svirala (vjerovatno jednocjevna, sa suženim donjim krajem), iz Srbije u Birač. Dvojnica je bilo, ali uz njih su se svirale samo pjesme koje su se tada pjevale. Poslije kola, pjevale su pojedinačno žene i djevojke, bolje pjevačice, uz tepsiju (tj. metne se sinija, i onda koja od izvježbanih žena ili djevojaka uspravi tepsiju, uzevši je s leđa sa dva prsta, i oko ta dva prsta vješto i brzo okreće tepsiju, a dobra pjevačica nasloni se prema tepsiji okrenuta i pjeva neku pjesmu, dok ova tepsiju okreće). Glas vibrira i talasa se, tako odjekuje, e bi rekao, izvodi neki čist i jasan instrumenat. Rijetke su bile ovakve ženske koje su znale to izvoditi i pjevati. Bilo ih je, koje su znale čitavim satima okretati i pjevati, da se tepsija ne sruši. Slušanje pjesama uz gusle i ženskih pjesama uz tepsiju bješe najzabavnije za sve.

Za starije muškinje bješe zabavno igranje »prstena potkape«. Mislio sam mnogo puta, kakva se tajna zanimljivosti krije u ovoj igri, koja je u stanju da izaziva toliki osjećaj uživanja i zainteresovanosti kod igrača, da ne žale častiti pićem oni koji su nadigrali one koji su izgubili, i do zore razgovarati o tome kako je igra tekla, ako je igra tekla bez svađe, galame i inata. Kad se sjutradan povrate svaki u svoje selo, priča se po selu ko je nadigrao, ko je u kojoj partiji bio, ko najbolje igraše itd. (»Ovaj i ovaj odmah izvrne ti prsten na kapu kao da ga je on ondi ostavio«. »Jednoš, dvaš, samo dok ti ruku i tebe upozna, pa više ne sakri.«). Važnost, koju ulogu ima ova igra među seoskim igračima, ne može niko ocjenjivati, dok se nije u nju uživio i koji nije posmatrao velike igrače, njihovo duboko ispitivanje onoga koji sakriva, i to samo posmatranjem njegova držanja pri sakrivanju, pokret ruke i očiju, njegov dah i disanje, a već pri sakrivanju rekne li nešto, ili inače nešto manevriše da zabaci trag iščildžijama, ili pokuša da ih namami na praznu, ili pošto potkrije ne sakrije očiju i pređe li samo očima preko konjâ (kapa i čarapa) gotov je, propao je. Odmah će ga ustrijeliti oni koji po očima iščil hvataju.

Namamiti »na praznu« mogu veliki vještaci pri sakrivanju, i to opet malo kada, i ne svakome podvaliti. Poneki jedva čekaju to manevrisanje. Od onoga koji krije prsten traži se velika prisebnost, bez i najmanjeg straha i bez uzbuđenja. Najbolje je da odmah bježi s očiju iščildžijama, naročito da sakrije oči. Položaj takvog sličan je položaju krivca na sudu pred velikim sudijama. Nije ga lako rodila majka da sakrije prsten, a da se raskomoti pred iščildžijama. Lovac koji hvata zvjerku po tragu njenom ili, kako to lovci kažu, po prijemetima, tj. kako se vuci prebacuju iz planina kroz sela, pa tako penju (zapinju) gvožđa i dočekuju zvjerku. Tako poneki igrači, pri iščiljenju, hvataju po prijemetima, pamteći kako se on obično premeće s prstenom, da li se rastaje odmah s prstenom i baca u prve, ili ne smije lako da se s njim rastavi, pa ostavlja u poslednje obično, ili manevriše nekad u prvo, nekad u posljednje, ili ga baca pri kraju, ili prkosno

na sredinu, ili pod kapu, šubaru, ćulah, ili pod nazuvak, obojčić, da se Vlasi ne sjete itd. Koji zna da iščili ovako po vrijetetima i prilika teško mu je sakriti. Ništa nema što dobar igrač ne hvata i ne uočava. Tako npr. primijeti kod nekog igrača koji je dobro krio, cigaru na donjoj usni otromboljenu, pa kad ostavi prsten uzbaci je i potegne dim, a indžija odmah za prsten svaki put. Poslije nekoliko puta primijeti i ovaj i baci cigaru: »E sad nađi, ačikosam ti, baš«. Dogovarajući se i vijećajući gdje je ko uiščilio, a jedan diže, lako se nađe prsten, i takva partija obično i nadigra. »Pokolju« li se, i počne svako svoj iščil da diže, obično takvi i gube igru. Inače, ima li reda u obje partije i vještaka na obje strane, mogu igrati do zore jednu igru, da ne daju jedan drugom nikad sakriti. Prsten stalno prelazi gotovo iz ruke u ruku, pa tako prekinu igru.

Ljeti, na crkvenim saborima i ostalim sastancima, natjecali bi se uz gusle, kamena bacajući, skaćući i preskaćući u visinu, pa hrvući se i džilita bacajući. Momci i djevojke igrali bi u kolu i pjevali, bolje reći, više šetali i pjevali. Unazad sto godina bilo je ponešto i igre. Zvali su je »sitna«. To se igralo bez pjesme uz dvojnice, a nešto kasnije »tamo i amo«. »Oženjeni ponekad bi se uhvatili napobaška. Zaljuljaj kolom na desnu stranu, po dva koraka, naprijed poskoči pa uzdigni jednom nogom, pa drugom preko koljena i opet naprijed tako dva koraka, i oni dajući takt uz neku pjesmu. Ta se igra zvala »naški«. Izgleda donešena je s Hercegovine. Tu igru žene nisu igrale. Bješe sramota, jer se visoko dižu noge, osim ako bi koji od lola dirnuo onako pijan koju muškobanju od žena ili koju od bijesnih udovica. Žene su se opet skromnije i solidnije ponašale u toj igri, ne onako raskalašeno kao muškarci.

Na svima zimskim sijelima, kad se više zamećući razne igre izdžilitaju i umore, onda se posjeda u kući oko ognjišta ili u sobi i pričaju razne priče ili nadbacuju se ko će duhovitije i više zagonetati razne zagonetke. Ili, koji zna dobro uz gusle pjevati, natjeraju ga da gusla i pjeva. Ostali bi ga pažljivo slušali. U svima igrama, gdje je odlučivala darovitost, vještina, umjetnost, učenost, junaštvo, uopšte tjelesna snaga, mnogo se cijenilo i držalo do takvih ljudi, npr. ko je znao lijepo uz čašu nazdraviti; pa pun poslovice, priča, zagonetki, mudro i pametno reći; pa znao dosta pjesama uz gusle ispjevati, dobro guslati, sofrenski zapjevati (za sofrom); u šalama duhovit, lijepo, ozbiljno, otmeno i dostojanstveno držanje za sofrom i među ljudima; pa natjecanje u prstenu pod kape; pa u dizanju koca, kablova, natezanje klipka, kuke, nišana, bacanje kamena, skakanje, preskakivanje, rvanje, i onda zabavne razne igre.

SOBETI

Svi su se sastanci gdje se jelo i pilo zvali sobe (sobeta), iako je opet svako imalo posebno svoje ime. Samo večere koje su davane raznim mobama (kao kopačima, koscima, žeteocima, beriocima, grebenaljama i češljarima) nisu bila sobeta. Gozbe koje su davane na »jed-

žecima« (parastosima), plači pilavima, pilavima na svještanju (svršenju) novih domova, poljske molitve kad se sjede da jede i pije, i večera koja se daje u čast čazbenika (polaznika). Krsno ime već nije u sobeta ubrajano. Isto tako »sahrana« pokojnika gdje se časte »ukopnici« nije bilo sobe.

Jedžeci (parastosi kod kuće pokojnikâ kome se daje jedžek). Ukopnici iz svih selâ koji su učestvovali na ukopu, pozivaju se na jedžek, ali i sva čeljad iz njihovih kuća, pa čak i djeca, jesu li mogla samo svojim nogama doći. Svak je imao nositi sebi kašiku. Stavilo bi se po nekoliko sinija. U oskudici ovih, pozajmljivale bi se po komšiluku, kao i ostalo suđe, ukoliko ga je nedostajalo. Djeca bi napobaška sjedala. Žene i ostali, koji nisu mogli sjesti, sjedali su u drugu sofru. Na prvoj siniji u prvoj sofri, pop bi očitao parastos. Sve bi za to vrijeme na nogama stajalo i molilo se bogu za dušu pokojnika. Pošto bi svak uzeo po koje zrno panahije, sjedalo bi se za sofru.

Na prvoj siniji gorio bi kolut svijeće do treće rednje (čaše). Tada bi se zapalio i drugi. Sluge, tj. domaćini, koji bi s bardacima služili rakijom išli bi i s jednu i drugu stranu uz čašu, kao i kolutovi svijeća. »Sluga« bi dodavao čašom, a oni koji bi sjedili za sofrom, dodavali bi jedan drugom svijeću čim popije treću čašu. Uz svaku rednju pominjao bi se pokojnik, kome se jedžek davao, do pete čaše. Svijeće tada imaju da se utrnu, jer se uz petu čašu nazdravlja za domaćina, život i zdravlje, i više se ni uz koju rednju pokojnik ne spominje. Ovo je prvi jedžek kad tako svi večeraju. Ako neko hoće i drugi jedžek da dadne odmah, to se sav taj svijet pozove i sjutradan na ručak, i na isti način i taj otarasi. Obično se jedžeci daju pod jesen i zimi, dok je još puna kuća svega. Ovako se obavljao i treći jedžek. Sela iz kojih se zove na sahranu zovu se svaki put i na jedžek, ako se ne obavlja jedan za drugim: ko se nije mogao da spremi da dadne sva tri jedžeka, tj. da jedan daje uveče, drugi ujutru, a treći opet drugu več. Kasnije su sveštenici, da olakšaju mogućnost snošenja troškova, zavodili da bude svaka sofru po jedan jedžek i to: jedna sofru kad sjedaju domaćini s prinosima, druga i drugi jedžek kad sjednu žene i djeca i treća, treći jedžek na poslijetku, kad sjednu oni koji nisu dotle sjedali, i onda kućna čeljad, koji su jelo postavljali i oni svi koji su za vrijeme toga sobeta morali poslovati. Tako su se za jednu več otarašavala sva tri jedžeka.

Na prvi način, kako je gore izloženo, siromašniji svijet nije mogao sva tri ni izdati, nego po jedan ili nijedan. Svaki domaćin koji dolazi »kućile« na jedžek; vodi sa sobom svu kućnu čeljad i djecu (ostane samo po jedno čeljade kod kuće).

Svaki domaćin nosi i svoju spremu sa sobom — »prinos«: (jednu pogaču, tepsiju pite i jedan litar rakije). Na jedžek se zove i porodica, kćeri, sestre, a udatim sestrama braća. I oni moraju doći sa spremom. Sve ove spreme poslije treće čaše — rednje, iznosi po jedan čovjek redom svačiju spremu, prema tome kako su koji domaćini za sofrom poredani: »Ima komšija N. N., pa se spremio svom

komšiji ove godine na žalost, dogodine, bože daj, da mu dođe i na radost i veselje«. . . »Živ bio. . . Bože daj. . . Hvala mu.« — odgovaraju ovi za sofrom.

Sad je već svršavanje ovih parastosa — jedžeka preneseno pred crkvu. Poslije službe božije sveštenik očita panahiju. Domaćin postavi nešto jela na sto pred crkvom i panahiju. Svak kad izlazi iz crkve uzme panahije. Domaćin mu natoči jednu čašicu rakije i ovaj pomene pokojnika, čašu jednu-dvije popije i uzme zalogaj-dva od jela i zamzeti. Koji još daju kod kuće zovu samo ukopnike — »zamučnike« — one koji su se zamučili oko sahrane dotičnog pokojnika.

Za svaki jedžek meće se po jedna sinija. Gataju da sinijâ mora biti »lio« (neparni broj). Prema tome, sa jednom sofrom (jednim ob-jednom) mogu se dati za nekoliko pokojnika jedžeci. Domaćini sad donose samo po jednu flašu rakije (obično po jednu »poluoku«), a porodica sa strane, koja je pozvana, dolazi samo jedanput sa prinosom, po starom običaju. Sad je već taj trošak olakšan, pa se može davati u svako doba godine, te obično daju prvi parastos oko četrdesetice, drugi oko polugodišnjice, i treći kad se navršši godina.

Ako je pokojnik sahranjen na mrsnu danu, onda mu spada još jedan mrsni jedžek a dva posna, a ako je na posnu, onda još jedan posni i dva mrsna.

Još se održava paganski običaj da se kolje svakom pokojniku preko 7 godina staru »dušni brav«, i to muškom pokojniku muško a ženskom žensko bravče. Smatra se da je samo ovca nevino živinče, jer je ona izašla iz raja. Može se zaklati i jagnje, ali mora biti starije od 1 godine, tj. kad jagnjetu zamine godina. Dušni brav se kolje obično ako se sahrana desila na mrsnu danu. Može se odgoditi i o kom mrsnom jedžeku da se to učini, ali tek, ne smije to izostati. Ukoliko sveštenici nisu mogli uspjeti da ukinu taj običaj, uspjeli su za vrijeme rata prošlog i ovog, kad je neko imao više poginulih i svima izdavao jedžeke, da im se zakolje jedno jagnje za sve, jer je u ovom ratu ostao Birač posve bez ovaca, pa je ovo svijet primao u velikoj nuždi. Seljak po svojoj konzervativnosti smatra da pokojniku nije izvršio svu »dužnost«, ako bi to izostalo posve.

OSVEĆENJE NOVOG DOMA (SVRŠENJE KUĆE) »NASELJE«

Kad domaćin »dogradi« (sagradi) novi dom zovne sveštenika da ga »osveti«. To može da bude svakom prilikom. Ako domaćin želi da to bude što svečanije ugovori i sa popom da mu i on onda dođe na osvećenje kad bude »svršenje« činio. Kuća se godi s majstorima »đuture«, ne da mu plaća nadnicom na dan. Kad ovi potpuno dovrše kuću da se može u nju preći, onda ugovori s neimarom kad da obavi »svršenje«. Ako se domaćin nije pripravio za taj trošak odgađa se za bolju priliku, ali to mora biti u onoj godini. Na »svršanju« se sviđa račun (jesab), da vide račun među sobom, šta mu je domaćin isplatio, a šta još ima da isplati i onda, da mu nabaci preko pogodbe, koliko

je pravo. Ovo treba da bude za sofrom među svima gostima i onda se »halale« i izljube sva kućna čeljad s majstorima, najprije domaćin s neimarom, pa onda sa ostalim majstorima.

Za ovu svečanost domaćin na nedjelju dana poziva sve kumove, prijatelje, svojat i rodbinu i sve komšije koji su pomagali domaćinu u pribavljanju materijala za kuću, na večeru. Svak dođe od prijatelja i rodbine sa uobičajenom spremom: kolač (kolač hljeba), pita (rešedija) i ploska rakije (Ajdov pir). Sestre i kćeri — odive (udate iz te kuće) i inače rodbina domaćinova i prisni prijatelji donose na kolaču i zaklano bravče, a udate kćeri ili sestre iz te kuće razne boščaluke svima čeljadima na kolaču. I komšije donose pitu, polač i po bocu rakije, i na kolaču komad slanine ili plečku suhog mesa od posjeka.

Pred veče dolaze i komšije sa kojom od žena i djevojaka svojih, ako ih ima na udaju. Mladež i poneki oženjeni, pa i stariji iz okolnih sela dolaze na sijelo. Bude momčadi i »sjabane«, tj. iz kuća iz kojih se ne pozivaju na tu svečanost. Kad dođe vrijeme da se sjeda, polije se na ruke gostima. Domaćin zove u sobu pred ikonu, zapali svijeću i mole se bogu. Namjeste se klupe okolo, po klupama isprevijaju se ćilimi, šarenice i pokrovcu konjski. Ispod ikone odličnim gostima steru se jastuci. Sad domaćin sa vrh sofre stane i posmatra goste, kako da ih poreda po redu, po prečini i po ugledu i poštenju u svom selu. Tu je položaj najneugodniji za domaćina, koji mu donekle kvari ono svečano raspoloženje i veselje.

Pri svakom sobetu postavlja se u pročelje koji od bližih, pametnijih komšija iz svog sela. Po prečini, smatra se neko od porodice najpreči, ako su podijeljeni. »Prođi, burazere, i uzmi svoje mjesto — to je pročelje (tzv. dolibaštvo). »Ovaj već zna da mu to mjesto pripada, pa se ne da mnogo ni nuditi. Ako ima kum, sjeda ga sa desne strane dolibaše, smatra se poslije komšije najprečim («Bog i sv. Jovan»). Sad se redaju dalje po prečini prijatelji — noviji i stariji naprije. Neimar treba također da dođe za prvu siniju negdje bliže dolibaše. Ako je prisutan sveštenik, sjeda se pod ikonu s desne strane dolibaše, ako ima još koji od činovnika — zvaničnika, učitelj, šumar itd., sjedaju desno od sveštenika — učitelj, pa dalje po prečini jedan do drugoga. Oni su nešto posebno. Njihov položaj tu nije sporan. Kako ono seljak dobacuje tu u šali: »Oni nisu ljudi«. Između prijatelja i kumova ubacuju se po neki i od boljih komšija. Kad se ovi izredaju onda domaćin obično kaže: »Ama, ljudi, eto dalje sjedajte, šta ću vas ja redati. Kad bih mogao, ja bih vas sio sve za prvu siniju. Svejedno, svi ste za mojom sofrom. Svima će biti jednako što ima i što je bog dao. Svi ste mili i dragi. Svima hvala koji ste se potrudili i došli na ovo moje veselje i »naselje«. Neka bog dâ, da se i ja vama nađem na ovakvom veselju«.

E sad, i ostali gosti sami se redaju stariji, pa mlađi, a poneki se »tulje« i preko reda. Zazor svakom ostati zadnji. Skromniji poneki ne mari da ostane i zadnji. Domaćin to vidi, pa malo popravlja situaciju: »Ih, moj Simo, gđe mi to dođe, sramota. Što ne sjede ovamo

negde bliže?» Sad mu gosti prave mjesto: »Evo, može među nas ovdi« — i pomiču se. Ali, on to neće dozvoliti. Na taj način dadne mu se zadovoljština, prizna mu se preče i odličnije mjesto.

Domaćice sad stavljaju sinije i postavljaju jela. Najprije hljeb i sir, pa ostalo, najposlije čorbu (valjda, što je sir zgodan za mezeta uz rakiju). Čorba se meće na sinije potkraj večere (valjda zbog toga, što seljaci kad prestanu piti, onda čorbe zahvate po koji put, jer, vele, jelo plače na siniji koje se ne okusi). Čim se na siniju postavi hljeb (somun), domaćin meće pun bardak pred dolibašu okrenut »nosačem« dolibaši, govoreći: »Dede, komšija, dobro mi došao, vidi da nije prevare, da domaćin nije nasuo vodu u bardak«. Dolibaša podiže bardak nazdravljajući: »Bože ti pomози sad i vazda, pun bardak, srce veselo. Rakiju početi piti, dobro i zdravo biti. Zdravi ste, družino, svi redom. Svi zdravi i ja s vama. Domaćine hvala...« itd. Malo potegne i bardak domaćinu povraća: »Nema, braćo, prijevare, ne bojte se. Ded domaćine, nastavi ti služiti«.

Domaćin uzima čaše. Prvu daje dolibaši, pa onda redom oko dolibaše gostima unakrst — desno pa lijevo. Kad je tako dao što je čaša imao, sipa i sebi i on prvi nazdravlja dolibaši (ostali drže čaše u rukama) govoreći: »Zdrav komšija, počelicom dobrom srećom, sve nam bilo s bogom i sa srećom. Rakiju početi piti, sve dobro i zdravo biti« itd. — i pije obično ukap. Svi gosti viču: »Sa zdravljem ti domaćine...« »Hvala, braćo. Bog vam zdravlje dao!«. Sad nazdravlja dolibaša prvu desno onom do sebe, a ovaj onome što sjedi lijevo od dolibaše, onako kao što je domaćin i čaše dodavao gostima, tj. onaj sa desne strane nazdravlja onome na lijevoj strani prema sebi, tako da čaše idu do na kraj unakrst. Drugu »rednju« domaćin ne nazdravlja niti pije, nego dolibaša počinje: »Prvu pismo u dobar čas, drugu ćemo u bolji čas. Oba dobra, oba i pomogla kod ovoga doma, gdje molimo boga... čašom drugom, ljubavi dugom...« itd. Svaka čaša ide na isti način i istim putem kao i prva, tj. unakrst.

Kad se i po drugi put sve obredi, sad se domaćin povraća opet prvoj sofri — siniji. Opet toči i daje čaše onim istim redom kao i prvi put. Sad treću »rednju« opet uzima domaćin i nazdravlja dolibaši: »Za ime boga i sv. Trojice, koja može da nam pomogne. Gde se sv. Trojica pominjala, bila nam na pomoći i u danu i u noći, nama i svoj braći«, itd. I opet teku čaše istim redom. Kad se i ovo svrši, domaćin potura bardak: »Strpite se, braćo, da sad vidimo račun među sobom ja i moj neimar — kalem, kusur, jesab«. Pita neimara: »E, majstore, ti si meni kuću načinio u dobar čas, ako bog da, pa sad najvolim da ti kažeš pošto smo pogodili, šta sam ti dao i šta još ima da ti platim, pa da se poljubimo i halalimo, i ti meni, i ja tebi, ko braća«. Majstor sad kazuje, pitajući domaćina za sve »je li tako«. Ako ima još što neisplaćeno, domaćin baca pred majstora na siniju. Kad su gotovi s računom, pita jedan drugog jesu li zadovoljni. Naravno, odgovara svaki da je zadovoljan.

Onda domaćin baca na siniju koju stotinu groša, kajima, forinti, kruna, dinara. Ako su pare usljed inflacije jeftinije, onda bome i koju hiljadu »nabačka«. To je po vrhu, preko pogodbe, i sad pita

majstora: »Eto, majstore, jesi li zadovoljan, uzmi i to, pa da se halalimo i poljubimo«. Majstor, ako je zadovoljan: »Nije potrebno, pošto smo se pogodili, ali eto. Je li s alalom?« Domaćin: »Od sveg srca halalosom ti bilo« — i odmah skače, grle se i ljube, zahvaljuju i halaluju, najprije s domaćinom, pa sa svom kućnom čeljadi. Zove i malu dječicu. »Ono je meni vode dodalo, žišku na lulu donijelo, treba i ono da alali«. Uzima čašu, halaljuje i blagosilja, blagosilja i pije sa domaćinom. Ali, ako nije, ako je kakav gladež, šuti, u pare gleda, a domaćin siromah kozi se, i pribacuje, dok ovaj bude zadovoljan. Dolibaša i ostali gosti viču: »Pa dosta je«. Domaćin opet vajka se da se istrošio i kazuje sve svoje nedoskutice. No onaj nenavid ne vodi računa o tome. Donja usna i nozdrve podrhtavaju, zviždi na nos. Govori ljudima: »Ama, jeste ljudi« — i pogne se i jede, ne smije da gleda po ljudima« — Ne smeta, ja i domaćin, ako se baš nismo ni halalili, šta se imate vi bojati... Ja sam svoju dužnost učinio, ja sam po našoj pogodbi gradio i načinio... Koliko sam muke i truda vidio, to ja najbolje znam. Moju pogodbu on je meni sve čisto isplatio. Hvala mu itd..., prema tome kako to on već zna da manipuliše i manevariše naglašujući svoj »halal«, dajući mu važnost. tj. prijeteci njim, a ako on svoju zamuku ne halali i oprosti, biće nesretno i prokleta sve. Čeljad sva iskupljena, više sofre stoje i mole, naročito domaćica. Sad dolibaša naročito ako je čovjek rječit, ili sveštenik ako je tu, brani svoj blagoslov i osveštanje kuće: »Vi ste se jedanput godili. Kad si se godio svoje danove koje si znao koliko ćeš ih ostaviti računao si... ja ušto je bilo, što ti je malo prije na kalem-kusuru isplaćivao... Neki dan kad je tvoj domaćin gonio prasce na pijacu i prodavao, da se s tobom poplati i vidiš i ovaj obraz i trošak učini i opere i ostalim komšijama, kumovima i prijateljima i s tobom razveseli. Pa nije ni on na pijaci, kad mu je trgovac isplatio prasce tražio od njega nabačak nekakav: 'E, moj dragi, daj ti meni sada plati nanovo moj trud, moju zamku oko njih.' Šta ste vi majstori izmislili. Nekakav vaš čarobni »halal« izmislili, pa njim prijetite i ovdje ga prodajete... Sjutra kad pođeš pratiće te domaćin s bardakom i sa svom čeljadi do u pò puta ako ovdje večeras obrazno provedete pred ovolikim svijetlim obrazima oko sofre. I domaćica i ostala čeljad trpaće ti u torbu košulje, peškire, pa sigurno bacali su ti i na šljeme — domaćin pare, domaćice neka košulju, neka stan i rukave beza, a tako i komšije. A nisi komšijama pravio kuće. To su sve darovi, to čini ljubav i milost, na koje se odgovara sa hvala. Nikad dar nije bio na kantar. Nabačak je to. To je džabica, poklon... a džabici i poklonu se u zube ne gleda, uvijek su ljudi kazali. A šta je drugo to što ti je domaćin bacio, nego od srca poklon.«

Sad domaćin i domaćica prestanu da se znoje, a majstor se kupa u znoju, crveni i blijedi. Ljudi oko sofre viču: »Tako je popo« ili: »dolibaša«. Domaćin i čeljad zahvalni, drago im. Domaćin razdragan baca još koju paru. Svi viču: »Dobro je, dosta je«. Sveštenik ili dolibaša malo podvikne još koju: »Ustaj, majstore, i poljubite se. Nemoj da ustajem ja i da ti kažem šta ne valja i što nisi na kući načinio kako treba, i da ti kažem da sutra na novo gradiš, jer ti znaš da se ja u građi razumijem«... itd. E, sad majstor ne smije da dalje ma-

nerviše oko »nabačka«. Skače, ljubi u ruku popu ili dolibašu, ako je stariji: traži oprostjenje, vajka se i previja. Oduševljeno hvata domaćina oko vrata, ljube se u ramena, diže ruke nadase, halaljuje i blagosilja od svega srca i tako redom sa svom kućnom čeljadi, vještački i glumački, da zagladi ono što se malo prije zatezaše. Obara se na ostale svoje majstore i pomoćnike: »Znate, kako je braćo, nisam sam. Sta ja znam šta oni misle, a ja brate, ne dao bog, ako bi i u što gledao«. Ostali majstori opet: će: »Ama, brate, ja bih ti rekao, da mu i od toga pola vratiš«, znajući da domaćin ne da ni pomenuti to. E tako se ipak nazor načini neko raspoloženje i veselje.

Sad više niko nije veseliji od domaćina i njegovog neimara. I sad počinje iznošenje prinosa. Diže se iza zadnjih sinija jedan ili dvojica mlađih ljudi, koji su vješti da iznose prinos jedan po jedan redom, kako koji donosilac sjedi za sofrom. Prinosi se donesu u kuću, u podrum i dodaju ovoj dvojici, i njih dva pjevajući nose, jedan tepsiju pite i na piti kolač veliki i na kolaču grudu sira, a drugi o svom ramenu plosku rakiije. Kad budu pred sobna vrata, otvaraju ih udarajući nogama, da razruše, i vičući kao da oru: »Hajde brate! ... Hajd ... sivonja, ... milonja...« itd., pa kad dođu do više prve sofre poviču: »Dobra večer, braćo!« Svi odgovaraju! »Bog vam pomogao«. — »Jeste li nama razi?« — »Jesmo, dobro nam došli.« — »Pijete li, jedete li? Evo, i mi išli, orali, radili, i vidite šta smo mi uradili. Nego, braćo, ima neki...« Tu pomene ime i prezime domaćinovo, a ako ima i kakav nadimak šaljiv ili sramotan, onda i to npr. Serivoja, Lunja.

I tako redom prinos po prinos do posljednjega, i sve dodaje dolibaši pite i kolače, a ploske onom do njega, pitajući: »Koga bi ovo ubio?« — dobacujući nešto dolibaši, a ponešto i svakom. I popa ne štede, ako je tu.« Najvolio bi ubiti popu. Nešto mi je skrivio. Istom se bješe zapopio, a one godine u zao čas, braćo, i mene otac oženi onih mesojeđa. Kud će nesreća i ja njemu prvi na vjenčanje. Pop kuje, paje i stere pok. ocu: 'E, Jovo, baš mi je drago, što si mi seftedžija... Seftedžija, dobra sreća.' I ocu milo, prvog sina oženio. Kad me je poveo na vjenčanje, pita komšije: 'Kako li ovo popo naplaćuje?' Vele: 'Ponesi, boga mi, 5 forinti, ali, boga mi, u zlatu. Nešto se na čage ljuti', te otac popi dukat na astal. Popo uze onaj dukat: 'Haj seftedžija, dobra sreća! Domaćini mi se ovaki hiljadili...', itd. I šta ću vam, braćo, pričati dalje. Ustade vjenčavati, pa aman učilo tamo negde u Reljevu, kažu u nekakom selu, pa nije dobro ni pritvrdilo, ko zna, može biti tamo po selima sijevalo i jasalo, knjiga-deveta briga. Nešta čita oko nas dvoje, malo, malo, pa zagledaj u knjigu, ne zna kukavac, pa se sve drži knjige ko pjan plotu, a stid ga valjda, prvo vjenčanje pa da preskoči koji list. I njega i mene trostruki znoj obljeva dok svrši. A pust naš pok. pop Mićo, gdje mu se knjiga otvori, ondi čita. Gledao sam, brate, kršćaje, a sve nekakve mrtve spominje.« — »Ne laži mangupe, ne pravi šale sa pokojnima. Ne potresaj mu kostiju« — veli pop. »Ne do bog, braćo! I ja kažem — bog da ga prosti. Da se bijah oženio dok on živ bijaše u ono dobrih časa, već ovaj moj, bog ga smeo, pritvrdi, pritvrdi, pa evo mi braćo i babe. Nikad je se kutarisati. Pa, popo, skrivio si mi tada. Sretna braća po

tri mijenjaju, a ja kukavac, jedna, pa jedna. E, ko te ne bi ubio. Kriv si mi, ali dobar si svemu narodu pa drž'der mi se, ploskom ću te. Majka bila, majka mila. Ljubim ti svetu ručicu. Oprostiće popo svome Koji« — i doda plosku popi.

Za to vrijeme svi se smiju, dobacuju: »Šuti, Kosta, jezik pregrizo...« itd. I tako ni od koga s mirom ne ostaje. Na kraju iznose jedan prinos njih obojica praveći još najveću galamu preko kuće i preko sobe: »Drž', drži bolan, pomози, teško, slomi mene« — a nose samo jednu poluoku rakije, pa onda predaju jedan drugom i ruže, sebe najgore. »Dali smo dosta i vama. Ovo ćemo sebi ostaviti« — i tu popiju i sjedaju na svoje mjesto. Sve se sa šalom prima, niko ne zamjera. Samo se domaćin vajka i izvinjava popu: »E, oprosti popo, stid me je samo tebe, a mi seljaci znamo za šalu. Baš, Kojo, da mi bješe popu poštedio.« Naravno, i pop odbija sve to na šalu, pa onda ni drugi nekako nemaju prava da se ljute.

Inače ima tijesnih ljudi, koji ne mogu sve da pregore i da na šalu odbiju. Znam slučajeva, gdje su ovakve šaljivdžije i maskaradžije za svoju šalu glavom plaćali. Ali, seljak to brzo zaboravi. Po neki mu prijeti: »De ti, Kojo, de, čekaću ja tebe noćas, kad pođeš kući, s ripom (kamenom) iz mraka ko Aleksa Simanić Đorđiju Sikimića. Valjda Aleksa došao u tazbinu s kolačom o krsnom imenu. Đorđija, iznoseći njegov kolač htio je da ga pohvali kao gazdu, jer ga kao takvog svak poznaje: »Mogao da se sprema u punice. Punac mu bogat domaćin, a on siromah gori nego ja, pa poznajmio pšenice« — pa tu naveo nekog pukog siromaha koji ni hljeba nema — a tepsiju od mene. Evo je, braćo, znate i vi svi. Skovao mi je ona cigančina Durgut, Zarif, kako li, od peke. Kad sam se s bratom podijelio, dođoše mi na ise dvije, a ja i žena sami, mnogo mi i jedna, te tako meni moj pobratim skova evo ovu tepsiju. Nikad u njoj do sada nije pita ispečena ni omašćena, pa domaćica moga komšije, ko čeljade iz bogate kuće, pa kukavica valjda nosila na Drinjaču, pa pijeskom vazdan ribala čađu, pa se sjaji ko da je kalajisana. Be, i ja je sada ne mogu da poznam, pa mu domaćica ispekla pitu rešediju, pa kolač, pa glete, be i ardov piva (ploska rakije). Ne znam ploska čija li je, ama bezbeli nije njegova, a rakiju mu nasuo Stanko Gužvić, a znate mu srce, ljetos kad mu je stane kukavac odrađivati.« A tu je za sofrom i Stanko, ali Simanić je »jači« od Stanka).

Aleksi možda bilo prvi put da se nađe na ovakvom sobetu, pa misleći da ovaj to ozbiljno izlaže, prećuti do noći. Te noći sačeka u mraku, udari ga s ripom (kamenom) u glavu. Ostavi Đorđiju u krvi. Malo kasnije Đorđija u zemljicu, a Aleksa u Zenicu. Izdržao je robiju, ali za kratko vrijeme na sličan način bude dočekan od nekih Muslimana, umlaćen i na putu mrtav nađen, bez svjedoka i vidoka. Kasnije se tek saznalo kad su i ovi Muslimani u ratu izginuli. Tragičan slučaj, ali jednom običaju narodnom nije mogao ipak nikakve izmjene donijeti. Slučaj koji se prije 50 godina odigrao, i koliko tih slučajeva kao posljedica tih nepotrebnih običaja, bar danas. Možda su ti svi običaji i slični njima, imali nekada svog razloga i smisla, kad ih je

nužda zavodila, npr. donošenje tih prinosa i iznošenje njihovo pred onim »svijetlim obrazima« za sofrom kao prilikom pilava (svadbe), osvećenja kuća, davanja parastosa (jedžeka), krsnih imena itd.

Domaćin ženi sina, načinio kuću, slavi slavu u selu, sav radostan želio bi da pozove kumove, prijatelje, pa komšije, jer i komšije smatra prečim, pa čak i najprečim. Kumovi i prijatelji su »dostovi« koje ja volim u kojima ja uživam — dostovi po ljubavi, a takvih ima i među komšijama, a svi su skoro po nuždi takvi, jer kad je kukati i pomagati onda je samo: »Joj, pomagaj bože, joj pomagaj, joj pomagaj komšija!« Npr. gori kuća po noći, ima samo spolja da se gasi. Ako komšije ne primjete i ne dolete, čeljad unutra na spavanju imaju da pogore. Kurjaci udare nekom na tor, istjeraju stoku, kolju i dave po potoku. Čobanin u kolibi spava i ne čuje. Neko se u selu desi da čuje i zapomaže i zahalače. Znaju čiji je tor, viču, i sve sa sviju strana trči, halaču, stižu stoku i od vukova spasavaju, inače bi ih vuci po čobanu do zore sve poklali. Kao što se nedavno desio slučaj kod Maksima Ninića koji je imao kuću na osamku — izvan sela, gdje su mu vuci u zimu istavili neku ljesu na vratima u štali, također na osmanku kuće, (udaljeno od kuće), oborili zvonara ovna i zaklali na otvorenim vratima štale, stoku iz štale izjurili na polje i po njivama obarali, i klali i samo krv pili, to od nekih, a na manjak ostavili preko 100 komada. Sakrilo se i u životu ostalo 8 bijelih i 13 komada mrkih.

»Bez komšije ni živiti ni umrijeti«. Stoga se dolibaštvo (mjesto u pročelju) daje samo komšiji. Ni car, ni vladika, ni pop, ni kum, ni prijatelj tu ne sjeda, nego samo koji najodličnijih komšija koji zna lijepo čaše nazdravljati, i ozbiljan razgovor za sofrom voditi. On i domaćinu zapovijeda. Kad on reče: »Dosta je više, domaćine, pića« i obrati se gostima: »Ja mislim, braćo, dosta je. Hvala bogu i domaćinu koji je uradio i pred svoje goste — svijetle obraze položio ovako bogatu sofru i đakoniju«. Gosti odobre i on nazdravi posljednju čašu: »Svijem u zdravlje, svijem bog pomogao...« (tako se i ta zdravica zove). »Sad još da pojedemo!« — i popije obično u kap i on i svi gosti, osim koji manje piju, ili su se poneki još i prije zanečkali i prošli piti. Domaćin naspe i još jednu čašu dolibaši. Ova ima da ostane puna na siniji kao znak domaćinskog punog, od srca čaščavanja i domaćinskog berićeta (nekog bogatog udovoljavanja). Dolibaša primi i metne na siniju i reče samo: »Zadovoljno domaćine«. Tako dolibaša otvori nekolike ploske ili flaše od prinosa, zahvali onome koji je donio i svima, koji su »s prinosom« došli i otprema desno i lijevo do sebe gostima, i te ploske idu redom s jednu i drugu stranu sofre. Ostale vraća domaćinu. Isto radi i sa drugim prinosima. Dva-tri kolača malo bolje prelomi napola i dodaje svakoj siniji po polovicu i po jednu tepsiju pite, po jednu grudu sira, ili po polovicu donešenih na kolaču, a ostalo sve vraća domaćinu.

Ploske koje su otišle od gosta do gosta za sofrom do nakraj, vraćaju se opet domaćinu da ostatak izruči u bardak. Sad domaćin uzima opet bardak i otpočinja se opet rednje čaše — »četvrta čaša« — »za ime boga i sjajnog časnog krsta«, »za crkava i manastira« i

»crkvenih pastira« i »za težaka najboljih junaka«. Ovu čašu nazdravlja dolibaša gostima, a ne domaćin. Kad otpočne peta, tzv. »domaćinska«, tu prvi nazdravlja domaćin dolibaši: »Za ime boga i sv. Petke i Nedelje... , a za domaćina života i zdravlja«. Šestu za: »domaćinskih kumova i prijatelja i svih dobrožetelja, ko mu je kum, bio mu živ, ko mu je prijatelj, prijo mu Hristos i Bogorodica. Rđavije mu ni bog ne dao. Sve se kumio i prijateljio, po nâmu, po glasu, po odžaku bijelu, po obrazu svijetlu. Da mu bog stare prijatelje poživi, a i novih primakne koliko je volja od miloga boga... , itd.« Sedmu opet nazdravlja domaćin dolibaši: »za domaćinskoga primka i napretka« (kako se zove ova zdravica — »da bog da mu bio svaki primak u napredak. Primako mu konj na putu, vo na tegu, ovca na mlijeku, pčela na cvijetu, svaka dobra sreća na svijetu... « itd.

Osmu čašu nazdravlja domaćin dolibaši: »za moga dolibaše — za njegove povoljne glave, života i zdravlja. Vazda mu bilo prvo mjesto u selu, a među braćom na čelu. Mjesto mu to nikad ne poginulo... « itd. Devetu nazdravlja dolibaša: »za domaćica«. Desetu »za našije mlađenaca života i zdravlja. Koji bili mali, bili i veliki, bili sretni i čestiti... « itd. I sad posljednja: »svijem u zdravlje, svijem bog i pomogao!«

Dok se peta, »domaćinska« ne nazdravi, niti se pjeva ni puši. Koji želi da zapjeva pita dolibašu: »Dolibaša i vi braćo, je li izum da malo zapjevamo?« — »Dete, dijete, treba, ja« — ako već on prvi ne otvori pjesmu i pušenje. Obično se počinje sa pjesmom jednoglasno:

»Ej, u čije se zdravlje pije pivo.
Sve u zdravlje brata domaćina,
I njegova doma poštenoga,
Ves'o bio i ko ga rodio,
Vesela mu sofr'a i dolija,
Ok'o sofre svi obrazi redom«.

A onda mogu i druge pjesme jednoglasno udvoje, a obično utroje. I sad nastaje pravo veselje, razgovor sa bližim drugom, pjesme i pušenje, sve dok domaćin ili dolibaša ne podvikne sa šestom čašom, sedmom i osmom itd. da nazdravlja. I već neki prije, neki poslije počnu ustajati. Pošto se popije peta čaša, onda dolibaša uzme jedan tanjir i daruje kojom parom. Daruju i ostali za tom sinijom, pa onda ide od sinije do sinije. Kad svi daruju, vraćaju ga dolibaši. On pare prebroji, zove domaćicu i preda joj, a ona ga poljubi u ruku i dadne mu punu čašu rakije sa: »Hvala, nije trebalo.« Razilazeći se kući, daruju ognjište.

KRSNO IME (SLAVA)

Pretežna većina domaćina slavi krsno ime Sv. Đorđa (Đurđev dan). I sama crkva Lovnica — stari manastir Lovnica posvećena je sv. Đorđu. Prema tome, i njena je »hramovska slava« sv. Đorđe. Valjda su prilikom naseljavanja porodice koje su slavile sv. Đorđa, najrađe se zadržavale u blizini crkve Lovnice. Najjača je danas porodica Laze Šehovca (ili kako narod naziva »Šekovca«). Odatle danas ime »Šeko-

vići« mjesto »Šehovići«, »Šekovljani« (poznato je da srpski svijet »h« izgovara kao »k«). Danas od toga Laze Šehovca ima blizu 200 domova. Citavo se selo (opština) zove Šekovići, a ni jedan zaselak ne zove se tim imenom. Svaki ima svoje ime, kao: Javor, Markovići, Đurići, Čanići, itd. Lazo Šehovac je imao pet sinova: Marka, Đuru, Mitra, Aćima i Čanu. Po njima se danas zovu ti zaseoci. Potomci svih pet tih Lazinih sinova dosta su izmiješani. Daskora se tačno pamtilo i pričalo od kojih sinova koja porodica vodi svoje porijeklo. Svi su ti domaćini, do ovoga posljednjeg svjetskog rata dolazili crkvi Lovnici sa spremom i slavili krsno ime, Đurđev dan zajedno sa upravom crkvenom, popovima i crkvenim odborcima.

Prva je sofrta bila crkvena i onda tako redom sofrta do sofrte, oko sve crkve. Svaki domaćin je vodio poneke od svojih uzovnika i sjedao za svoju sofrtu, a svi bi domaćini povelu nekog poznanika i prijatelja od onih gosta, koji su taj dan došli crkvi i sjedali za svoje sofrte, tako se nastojalo da niko ne ostane da ne sjedne, ako ne za prve sofrte, a ono bar za druge. Kad prvi gosti ustanu sjednu domaća čeljad, koji inače dok se prvo sjedanje ne svrši ne sjedaju, nego domaćini služe čašom stojeći više gosta, dvore i nazdravljaju ploskom ili čašom. Ni crkveni odbornici »kršnjaci« u prvo sjedanje ne sjedaju, nego tek kad i ostali kršnjaci, dok se gosti ne zadovolje i ustanu. Samo se crkveni krsni kolač iznosi i lomi. Ostali domaćini svoje krsne kolače i ne donose crkvi. Oni lome uveče, svaki kod svoje kuće, kad se od crkve povrate.

Kolač se crkveni iznosi iz crkvenog konaka pošto se treća čaša obredi. Skoro svi odbornici crkveni korporativno iznose kolač i »slavu«, zameđenu rakiju u velikoj crkvenoj časi. Kolač se nosi na velikoj tepsiji pite, a na kolaču velika gruda sira. To obično predsjednik crkveni nosi, a ako je sveštenik predsjednik, onda ga zastupa potpredsjednik. Jedan odbornik naprijed nosi trokraku krsnu svijeću, a potpredsjednik, naporedo sa predsjednikom nosi času sa »slavom«, a za njima, ako se mrsi, nose ostali odbornici pečeno prase. Crkveno zvono zvoni. Svi se gosti tada podignu na noge. Sveštenik više sofrte u crkvenom ornatu, s krstom i kadionicom, stoji i dočekuje. Predsjednik ako zna malo zapjeva na pomolu: »Veselite se, braćo domaćini. Bog vam mio na pomoći bio« — i »hajekne« po koji put kao da ore. Pa onda podvikne: »Pomože bog, braćo. Jeste li meni rāzi?... Pijete li, jedete li?...« Naravno, sve iz glasa odgovara: »Bog ti pomogao... Jesmo, dobro nam došao...«, itd., i već onda: »Bolje vas našao«, ono obično kao i na ostalim sobetima kad se kolači iznose. »Koga ću ovo ubiti?« itd. — tako i onaj sa slavom i onaj sa prasetom.

Kad se tako sve položi na siniju, sveštenik okadi i ide tako s krstom i kadionicom pokraj svih sofrti, kadi sve sofrte, pjevajući tropar sv. Đorđu. Kad se povrati, zapali se krsna svijeća i postavi na čirak na siniji i pomole se malo bogu, i onda neki »čatanik«, obično dolibaša, čita slavu (molitvu) cijelu. Onda predsjednik uzima kolač po crkvenom obredu i narodnom običaju sa dolibašom i lomi ga. Sad se časa sa slavom daje najprije čataniku da srkne koji gutljaj ne zdraveći više, jer se njegovo »čitanje slave« smatra nekom najvišom

zdravicom. Časa slave je crkvena zameđena rakija, kojom onda predsjednik nazdravlja dolibaši, a dolibaša desnom do sebe, a ovaj onda lijevom do dolibaše, i tako to ide unakrst preko sviju sofri. Jedan odbornik nosi od sofre do sofre času crkvene slave, a drugi bardak rakije (zameđene) i dosipa času, kad omanji rakije u časi, jer svak tada ima da okusi crkvene slave.

Kad se slava proprati mimo crkvenu sofru, onda svi sjedaju, ali ipak svaki ima da ustane kad času slave primi, prekrsti se, i malo pomene (zdravi) i potegne stojeći. Sad se jede i pije. Krsni kolač se lomi i raznosi dokle stigne.

Kolač mora biti majstorski išaran i uređen. Obično crkveni odbor u sjednici pred sv. Đorđa odredi domaćina, gdje su vješte domaćice, da on ukuva od svega svoga i ujutru donese i preda crkvenom odboru. Tu s kolačem donese domaćin tepsiju pite — rešedije i veliku grudu sira, jedno pečeno prase i plosku rakije. Kojom rednjom, obično zdravicom »za domaćicâ«, sveštenik u zdravici svečano objavljuje ko je ove godine kuvao kolač, zahvaljuje i blagosilja domaćina i domaćicu i njihov blagočastveni dom. Kuvanje kolača smatra se za veliku čast, pa se obično i sami nude, a mnogo puta i natječu.

Kad se rednje, čaše, sve izredaju, onda se ustaje. Petu čašu obično sveštenik nazdravlja stojeći, jer se ova pije i nazdravlja za sv. Petku i Nedjelju i za sve domaćine kršnjake, koji danas podižu slavu sv. Đorđu. Ta zdravica mora biti malo spremnija i svečanija. Tu sad otvara se pjevanje, razgovor i pušenje. Dotle je više zvanično i ozbiljnije svršavanje običaja. Kad se gosti zadovolje i ustanu, onda više na hitnji sjedaju domaćini kršnjaci sa svojim domaćim i oni gosti, koji dotle nisu mogli da sjednu, pojedu ponešto i popiju bez kakvih formalnosti, pozdravljaju se s gostima, ponuđavaju goste kućama na slavu, i odlaze kući noseći »paniju« (koljivo-prekadnju).

Kod kuća obavljaju svečano večeru i lomljenje kolača po običaju, kao što se to svagdje o svakoj krsnoj slavi svršava. Domaćin, ako nije sveosve star ili nemoćan, ne sjeda, ni kape ne natiče tu večer, dok se ne svrši prvo sjedanje, kad se polaže sofru za goste. Kad se gosti dignu, onda sjeda domaćin i domaća čeljad, a služi im bardakom neki od mlađih gostiju, obično koji od kućnih zetova, ako je došao na slavu, jer se i on smatra kućnim čeljadetom i najdražim gostom, kome opet obično ne pridaje se nakakva čast, nego naprotiv, zbijaju se mnogo puta i neslane šale, no opet i njemu se ništa ne zamjera što on govori i radi. Njegova je slava tobože na »ispratnji« krsne slave (trećeg dana). On kolje neko bravče ili krme, tuče kokoši, sam toči rakiju, pribavlja meso gostima za mezeta. Sure ga podražuju, šuričine (mlade punice) zadirkuju. U velikim domovima gdje ima više mlađih punica umiju da ga obore i uvežu oko kakve stožine, tobože kao oko ražnja, podmetnu klade mjesto sôvâ i pricvare ga uz vatru, pa onda okreću. »Osta« -veli- »ovde nepečeno«, pa podgrću žara. »Ovdi će«, vele, »opet prigoreti« — i sipaju na njegov iz ibrika vodu (tobože mažu lojem). Naravno, to opet tako što mu ne može dodijati. Ovakve neslane šale provode se sa zetovima, koji su više jangini, šaljivčine i otrešeni. On hvata ovna, najboljeg zvonara, dovodi i zatvara u puničin

podrum, tobože kad nastupi njegova slava, da zakolje. Šure se opet privuku, skinu zvono sa ovna i uvuku psa i zvono navežu na psa. Pas počne skakati po podrumu i vijati. Gosti onda napadnu na zeta: »Zar je to, zete, (pseto) brav s kojim nas hoćeš da počastiš?« I tako taj dan njegove »slave« prave se šale, naravno bez zamjeranja i s jedne i s druge strane. Grli i ljubi, tobože, mlade punice, čekajući šure. Traži miraz. Vodi komisiju, tobože dijeli njive, zgrade i milać oko kuće itd.

LOMLJENJE PRIJATELJSKIH I KUMOVSKIH KOLAČA

Prvi put kad zet dolazi u punice, dolazi s kolačem i ploskom, sa oguljenim ovnom s rogovima i jabukama na rozima, u plosci rakija zameđena, ploska okićena cigaretama (kutijama) i fišecima kafe i šećera za punicu. Sa njim dolazi majka mu — prija domaćinska i koja snaha iz kuće ili sestra mu(ako je djevojka). Tako isto i prijatelj prve godine dolazi sa odivom (sa snahom novom). Tu prijatelj donosi istu spremu, a snaha mu opet na kolaču donosi darove ocu i majci i svoj čeljadi u rodu: košulje, čembere, peškire itd., sve u bezu. Ploska opet iskićena poput zetove. Kad neko kome kumuje na krštenju ili vjenčanju prvi put, onda naizmjenično kumovi imaju se posjetiti s kolačom i ploskom, prvi prema tome čija prva krsna slava dođe. Tako i kad neko nekoga na snu pobrati, postaje se o krsnom imenu naizmjenično sa istom spremom.

Prve godine dolazi odiva sa svekrom i sa spremom potpunom, i odiva i svekar joj — novi prijatelj doma koji slavi. Tako isto će njemu njegov prijatelj o slavi prijateljevoj sa spremom svom doći prijatelju i kćeri svojoj. I njegovi sinovi -braća odivina, naizred svaki mora ići sestre sa spremom budućih slava, ali ova sprema nije tako bogata kao očeva. Ako ne budu mogli druge ili treće godine na slavu sestre, mogu i do deset godina. To nije propisano. Obavezno je da jedan put mora otići sa kolačom i ploskom. Na kolaču mora biti gruda sira i po jedna šunka, ili koja vješalica mesa, ili komad slanine, tek da nije kolač gô. Samo ne kolje brava, ili kako oni kažu: »Ubio ljeljena pa donio u prijatelje«. To biva obavezno samo prvi put. Kasnije, ako hoće sestre na slavu ne nose nikakve spreme. Samo obavezno je, da svaki daruje u novcu svo ženskinje u kući, kad pođe kući. Najobilatije mora zet darivati punicu kad polazi iz tazbine kući, sa krsne slave punčeve. Naročito, prvi put kad polazi kući svojoj. Inače, drugim prilikama kad dolazi ne mora, osim kad dolazi prijatelj prijatelju na veselje ili na žalost, onda također nosi spremu.

Lomljenje prijateljskih i kumovskih kolača obavlja se drugi ili treći dan krsnog imena, nikad licem na dan svetitelja koga slavi, ni na ručku ni na večeri. Uveče (na dan svetitelja) se za večerom iznosi i lomi krsni kolač domaćinski. On je preči od kumovskih i prijateljskih. Zato se ovi ostavljaju za drugi ili treći dan. Kad se desi, da u selu nekoliko kuća slavi istog svetitelja, a u nekoliko kuća bude prijatelja i kumova koji su s kolačom došli (dešava se, da se kod jednog

domaćina sastanu po tri i četiri takva kolača prijateljska i kumovska), onda se domaćini sela dogovore kad ima u kojoj kući da se lome. Zato kod nekih ostanu, pa treći dan na ručku lome. Svaka kuća u kojoj imaju ti kolači da se lome, mora sve domaćine sazvati na ručak ili večeru, kad se bude obavljala svečanost. Svaki od pozvanih domaćina naspe plosku rakije i povede sa sobom po koga svoga gosta. Kućni domaćin ima da ih sjeda i reda za sofru. Najprije nastoji da dadne prijateljima svojim i kumovima, koji su s kolačima došli, najodličnije mjesto oko svoga dolibaše, i onda reda ostale goste koje su domaćini sa sobom doveli i ostale domaćine.

Kad se treća popije, onda domaćin uzima jednog od gostiju svojih ili iz drugih kuća, obično kakva čovjeka šaldžiju ili džumbus-džiju, da iznosi kolač ili kolače, ako ih ima više, onako po prečini. I sad, obavlja se onako kao što sam opisao kod iznošenja kolača prilikom »sveštanja novih domova«. Kad se iznese i posljednji kolač, ako ih ima više, onda dolibaša uzme plosku koja je najprije iznešena i dodaje domaćinu da nazdravi i zahvali onome prijatelju, ili kumu, ili zetu, koji je već došao sa tim prinosom, a donosilac odmah skače na noge. Domaćin mu se preginje preko sofre i ljube se u ramena, govoreći obojica, ako su po životu savremenici »ko s bratom«, a ako je neki mlađi, npr. domaćin će »ko sa sinom« i »ko sa svojim djetetom«, i kad se poljube, onda mlađi ljubi starijeg u ruku, pa u ramena. Kad se poljube, onda opet ponovo u ruku. Onda se izmijene i ostala čeljad po redu, tj. po starini. Svako čeljade pošto se tako poljubi, malo se isturi, zahvali se donosiocu sa nekoliko riječi, i blagoslovi »da bude sretno njegovo prišestvije u ovaj dom« itd., i pomalo srkne rakije iz ploske. Mlađi, tj. momci i djevojke kao čeljad te porodice, iako ne piju pozdrave se s ploskom i poljube, i izmjenjuju se. Kad se tako obrede, onda domaćin povraća plosku dolibaši.

Dolibaša i bliži oko donosioca ploske za sinijom tako isto učine, samo se oni dalji ne ljube sa donosiocem nego rukuju, a donosilac, ako je mlađi, ljubi starijeg u ruku. I oni, svaki, pošto to učine, nazdrave kratko, požele mu sretno prišestvije i pomalo popiju nazdravivši. Tako unakrst onome koji je na redu, ali na suprotnoj strani sofre, tako ploska ide unakrst do kraja. Kad zadnji popije dodaje opet domaćinu, a domaćin predaje domaćici, da se opet dopuni i metne donosiocu u bisage, da ne nosi kući prazne, nego da i on ima svojim čeljadima sa čim doći, da i oni vide kakva je prijateljska, ili ako su kumovi, kumovska rakija. Kad se tako svrši sa prvom ploskom, tako se isto čini i sa drugom i trećom itd., ako ih ima više. Sad domaćin služi dalje svojim bardakom i čašama po običaju (kao što sam već iznio naprijed), četvrtu daje dolibaši, da nazdravi i popije. Petu čašu, koja je domaćinska, domaćin nazdravlja dolibaši. U ovom slučaju šestu čašu opet domaćin nazdravlja »za kumove i prijatelja«, zbog toga što eto ima i novih prijatelja: »Da mu bog podrži i poživi stare kumove i prijatelje, a nove primakne koliko je volja od miloga boga. Da bog dâ se domaćin vazda kumio i prijateljio po namu, po glasu, po odžaku (domu) bijelu, po obrazu svijetlu. Naročito za našega no-

voga (ili novih) prijatelja, da ih bog poživi...«, itd. — i nazdravlja dolibaši, a dolibaša kako već umije onom do sebe itd. I tako teče dalje, dok se sve radnje izredaju.

Bez ikakve dalje ceremonije dolibaša uzima prijateljski kolač, malo mu očita: »Koliko ti gonila rijeka, onoliko u domaćina mlijeka... Koliko u njemu bilo zrnaca, onoliko u domaćina koza i ovaca...«, itd. i sjedeći, sam preko glave prelama i dijeli po sinijama komade. Ostali kolači, ako ih ima još povraćaju se domaćinu čitavi. Poslije pete, domaćinske (čāše), dolibaša meće prazan tanjir nasred sinije i daruje, i tako svi po redu, kao što sam kazao naprijed. Novi kum ili prijatelj, u čije ime se ova svečanost i čini, mora najviše da daruje. Poslije pete čāše svak ima pravo da ustaje kad ko hoće čim, daruje, ako mu se dalje ne sjedi. Inače se bez uzroka kakva to ne čini.

Ako ima u selu još u kojoj kući kolača da se lome, kad svi ustanu povlače se iz sobe u kuću, otvara razgovor, pjesma, šala i prepričavanje, naročito, ako koji zna guslati uzima gusle, gusla i pjeva, ostali pomno slušaju, dok domaća čeljad u sobi ručaju. Ploska naravno ide od ruke do ruke i pije se. Za vrijeme pauze pjevaču se odmah dodaje čāša: »pokvasi grlo, guslaru«. Popiju kavu, pa onda onako »ćukile« idu dalje u drugu kuću gdje ima da se lome kolači, naravno domaćini noseći svaki svoju plosku preko ruke, a ako nema kolača više ni u koga da se lome, ostaju tu do večere sijeleći i hajnačeći.

Komšije idu uveče kući, ukoliko se ne opiju. Sjutra dan, ako je radni dan, rjeđe i na ručak dolaze. Dođu obično na večeru drugi dan. A treći dan slabo i na ručak osim onih lola, koji mnogo za svoje kuće ne mare, koji se »otrzaju« po tri dana oko domaćinskog bardaka i čuvaju sve dok se svi prijateljski kolači i kod domaćina kod koga su na piću (na slavi) i u selu ne slomiju, naročito oni »lokaći« koji su pijuci već postali moralne i materijalne propalice. Gdje god vide da se pije, tu se odmah privuku, u svakom razgovoru hoće da učestvuju, da najviše upadaju u riječ. Ukoliko imalo mogu da vladaju sobom i svojim jezikom, teško ko može da dođe do svoje riječi. Mnogo vole da morališu, kao što to obično imaju običaj one moralne propalice, da laskaju svakome, specijalno domaćinu: »Nema, bolan, ovakog domaćina u našem selu, i njegova poštenja, njegove čeljadi u kući« (to on doda obično, kad koje mlađe čeljade donese kavu ili štogod mezeta). »Ali sve to pamet domaćinova čini. Vidiš, Marko, brate, ove njegove domaćice — veli Jojo, jedan od ovakvih tipova (Ovdje navodim jedan tip ovih seoskih pjandura primjera radi, kako oni iskorišćavaju pogodna mjesta za sebe, i oni su mnogo krivi suvišnom izlaganju troškovima prilikom sobeta. Oni hvataju mjesto kod domaćica i domaćina).

»Nema ovakve Srpkinja, brate... u krstu je nema. Ona nema uvijek vidi... Bog joj dao... najmišnje dijete ona vidi... veli mi: »Ama, Jojo, bolan, ih kuku ti je meni, tebe svak zaboravio, ti si, bolan, i gladan i žedan... Jadan iksan u srkletu pustom, ne zna šta od sebe radi... Svi ćemo se osramotiti kod tebe, boga mi.«... »Ne do bog, sestro... -velim- Ti ne vodi računa o svom Joji... Sve Jojo vidi i zna... Nije Joji prvina u ovoj kući... Zna Jojo šta radi... Nikad

Joji nije krivo bilo kod tebe... Pa kad bude stani, pani... pa nije majku mu, sve ni u piću... Ne mogu ja, brate, ko neko i neko... Ko Kovo iz Tupanara. Ja kad hoću, hoću, kad neću, neću... Ama, nije se ni ona (rakija) sa mnom rodila... Koga je još rakija čovjekom načinila... Nije ona moj gospodar... Ja ti mogu sestru biti da nikad ne okusim... Vidiš, ja ti kod svoje kuće nikad ne marim... Ja ti, sestro, volim društvo ovako, ko s tvojim domaćinom — s ljudima pametnim... Jojo bi njega mogo slušati kad priča, ama dan i noć. Eno, sestro, videla si, ja dođem radnim danom njemu, pa mogu da sjednim čitav dan sa njim i razgovaram, ama maksuz dođem sestru, boga mi... I ona moja stara kod kuće, znaš, berlava, ne zna ti kraja ničemu. Nije ona ovako kao ti, da zna sve šta je za koga, berlava jedna. Mene pritisnu brige, pa ne znam ti, sestro, kuda udaram... Znaš, kako je... Bome kuća je kuća, eee...«, sad počne šaptati, »pa mi se onda smrkne pa velim: Da bog dao pa mi sva moja čeljad živila, a ja umro, i moj konj i vo živio, a ja umro, i moja koza i ovca i krmača moja živili, a ja umro, ama i moj pijevac živio, a ja umro... pa mi se, sestro, onda smrkne pred očima... ama nije, već je l'ti hoću da crknem, ama na prečac, pa onda mi se sduma: Idem mom Obradu... Kad onamo, a u vas došo pop, pa krstio dijete, a ti, sestro, položila sofru...«

»Nema sestru tvoje časti, tvog obraza među svojim drugama... Nema, velim ti... Nije to što je pred tobom... nije... Ima nekog i nekog... on ima, ali zaludu, što ima... Ne kuva pitu, znaš kako ono kažu, ko ima, već ko se naučio... Ti ugleda tada mene pred kućom, pa poturi tavu i izleće, eno: 'Hajde, brat Jojo, hajd' u sobu.' — Gđe je', pitam, 'Obrad, imadijahl nešto posla kod njega', a ti veliš: 'Kod kuće je, eno ga u sobi, dođe popo, pa nam krsti ono detušine, bog mu dao. Metnu mu nešto malo, da pojede, pa ode. Hajde, pa hajde' Nisam znao, sestro, pa dođoh, a ne bih nako, a baš došao sam maksuz, sad ti pričah, nisam mogao onda pričati. Kad čuh, sestro, ne bi mi milo. Znaš kako je... može neko pomisliti: vala čuo, pa maksuz došao... A nijesam, sestro, vjeruj mi... Ja nijesam taj čovjek, ali, ko će se tebi oteti, pa skrenuh. Kad u sobu — sofru je, đakonija je, piće, ljudi, komšije, kum... A koji ono bješe?... A ja, ja... znam, znam... Ljepota jedna, sve bogato, sve ko i danas o krsnom imenu, ko i uvijek u vakoj kući, pa zakarabasmo i prekardasismo, osobito eno ja, stid me je sestru... I danas me je stid...«

»Ded', boga ti, brat Jojo, »veli domaćica«, što je sramota, kakav stid. Krštenje je, čuda mi čuda, pa to je naš običaj i bio uvijek. Pa tome smo se i nadali. Evo, skoro godina, držimo ga nekršteno, pa kuća ko mrcina. Ovih naših veselnih popova nema. Pobiše ih dušmani, da ih bog smete. Crne ustaše, dabogda im se trag smetno, pa Nijemci, pa vala svaka vojska. Bježali su svukuda, sad četnicima, sad partizanima. Eh, bogme, gde se koji zadesio, morao je tu i da ostane, kud je dalje pristao sa svojim sibijanom. A ovi naši opet nesretnici, izavađase se među sobom, pa sve jedno drugom krivo. Eh, bože, bože, jadni narod, šta sve ne pretrplje i nezapamti. Kad ono neki dan, što pričah Jojo, dolazaše popo da krstimo dijete, pa mi pričah, šta je i on sve pretrpio i prepatio onako star. Tri godine ni popadije ni djece nije vidio. Tri sina, sva tri u borbi, pa eno mu jedan i pogibe, a i onaj najmlađi, eno izgubi nogu u borbi. A kukavna popadija u Srbiji sa ženskim djetom u tuđem svijetu, bogme, i o drvo i o kamen, ni kuće ni kućišta, ni svoga ikoga. Mi opet ovdje, dok nas na posljatku dušmani ne popališe. Neko vrijeme sklanjaj se jedno s drugim po šumama i po pećinama, dok ih naša vojska ne odbije i ne nagna kuda, pa se, brat Jojo, povратиš svojoj kući opet sa ono mala i sibijana, i opet čovjek otpočne da živi u nekoj slobodi, ko da nije rat, i zaboravi na ono što se preko glave preturilo. Nekako vidiš ono malo vojske oko sebe, pa se jadni iksan i ne boji. Čuvali su nas, boga mi, i branili, što su mogli. I mi smo njih hranili što smo mogli. A bome su kukavci i oni gladovali i pa-

tili, i nas čuvali, naročito u bježaniji, i provadali za vrijeme nesretnih ofanziva. Kud sve nisu nas sklanjali, bože moj, bože moj. Nije fajde, u tome su vješti bili. Nešto na kraju, kao da nas čisto napustiše i ostaviše same sebi, pa eno, izgibe onoliki jadni svijet od esesovaca, i sagoreše nam sva sela u milac, i baš tada što ostade, osta sve ko pusto i zgarište, a bome je oko nas bilo tada mnogo naše vojske po planinama. Čini mi se, nikad je nije bilo više. Ne znam, šta bi. Ili ono neprijatelj bješe ono sve-osve nalego, ali bome nije, koliko je naše vojske bilo nije se opazilo, ali baš onda nas nagrdiše najgore neprijatelji.«

»Ali, Jojo, šta je ovo sada, ako za boga znaš? Šta se ovo sve izvrtilo i ispoganiilo, a mladež crna dābetile. Ima i starih naših, starih džukela. Sve ovo od njih dolazi. Naši, naši, naši jade rade. Jā, moj Jojo, mladež ko mladež. Uvijek je bila haj, huj, ali opet, dozvaće se mladež »šapće ona Joji« Jesi li vidio one naše kuje, jutros, iz odbora? Ti jutros nazdravljaš, bome ko što se uvijek radilo, za svete Trojice, sjajnog časnog krsta, svete Petke i Neđelje, pa za domaćina i tako, a on ko prijašnje Švabe, ko i svi peksijani... lōm, pa je svu izvrati, (naiskap, bez nazdravljanja, prim. Lj. H.) ama svaku, svaku, a ja se primakoh mome starom (mužu), pa mu baš prišaptah: »Što mu daješ više, j...ga ti. Vodi ga na vodnicu ko psa na korito, pa mu podaj času. Pa jesi li vidio (i pljune), Jojo, šta veli tebi, peksijan, nije mi nimalo grehote da rečem, a zadebelio, ko kakav čovjek, tamo ga se on, pa će tebi: »Ti baš Jojo, ti još držiš se one stare budalaštine. Još čeraš ono staro? Jāmi to, čočē, kakve zdravice, nema to više, a ti, bog ti dao, nećeš uzalud da popiješ«... »E, zna Jojo kako ide red. Baška sam ja... Jojo je Jojo...«

— »Ja, ja, brat Jojo«, veli domaćica, »ko mu je još u familiji bio čovjek, pa da bude on. De, brat Jojo, popi još koju, a ja odoh... Valja spremati ručak, valja sve videti. U mladega pouzdanja nema... Znaš, kako je, moj Jojo...« — »Znam, znam, sestro, hvala ti, hvala ti,« — i odmah izvrnu nasutu čašu, sretan što se kutarisa domaćice, pred kojom je morao nekako držati se obraza i glumiti.

SVADBA (PILAV, PIR)

Muslimani svadbu nazivaju »pilav«. To možda zbog naročitog jela, koje se zvalo »pilav«, a koje je tu, na svadbi sačinjavalo glavnu čast (to je »juvka« metnuta na gusto — »rezanci«). Kod Srba na svima sobetima »juvka« se meće na sofru, ali to je jedno od običnih jela, koja se meću po svima sobetima. Kod Muslimana možda je ovo bila čast, da svak dobije na svadbi po jedan »sahan pilava« — »juvke«, onda se tako i govorilo: »Hajd'mo na pilav«, »bili smo na pilavu« itd. Tako se to sobe u Birču na selu i kod Srba zvalo »pilav«.

Djevojke su obično dovođene sa svatovima. Gdje se djevojka mogla dobiti, a ne daju joj stariji, tu bi otac ženikov sa nekoliko komšija po noći išao krišom, i pomoću curinih komšija, kao uhoda — provodadžija, »rušvedžija« (ljudi, obično žena potplaćenih) ukrali djevojku, i onda sa njom bježali. Ako se boje potjere od strane curine rodbine, ne bi smjeli »ekati« dok se ne ode dalje. »Rušve« (nagrada) se obično ovakovima daje u napredak, jer kad se svatovi dočepaju djevojke, obično prevare, ne plaćaju uslugu. U tursko doba,

ako bi djevojka obećala momku da će mu poći, pa poslije iz kakva razloga slagala, a rodbina joj svakako brani, znao je momak sa svojim jaranima silom oteti i sa njom pobjeći u šumu. Rodbina bi prijavila vlasti, a ova bi poslala zaptije (žandarme) u potjeru. Svatovi bi bijegli po šumi, dok djevojka ne bi prešla i obećala, da pristaje, i onda bi išli slobodno kući momkovo. Djevojka bi izjavila svoj pristanak pred kodžobašom (knezom, seoskim starješinom) i zaptijama, ili svojim roditeljima: »Hajde, ćaća (ocu), kući, ja gdje htjela, tu i otišla.« Ovako se obično to svršavalo, ali dešavalo se, da je djevojka ostala uporna, pa ili su je morali na poslijetku pustiti iz šume, ili je sama uspjela i pobjegla. Izgleda ni u šumi nije bilo nasrtaja na obraz — silovanja. Možda je u tom pogledu bila velika strogost, ako bi to djevojka pred vlasti izjavila.

Ženidba sa svatovima. Pravilo je, da ko se poziva u svatove ima svoje mjesto, tj. da mu se označi mjesto nekog svatovskog funkcionera, tj. prema tome kakva mu se funkcija daje u svatovima. Za barjaktara se obično uzima čovjek mlađi, sa dobrim konjem, trezven. Prvljenac mora biti ujak (majčin brat) momkov — mladoženjin. Dobro je došlo, ako bi ovaj bio sposoban i da nosi barjak. Stari svat, domaćin svatova, kućni domaćin, bivaju obično stariji, ugledniji ljudi. Ovi i kum, imaju pravo da povedu u svatove i svoje momke (jednog ili dvojicu). Zetovi mladoženjine kuće, koji god budu od domaćina pozvani u svatove i odazovu se, njihovo se mjesto zna, oni su svi »vojvode«. Drugi ne može biti vojvoda u svatovima, Biti kum i stari svat i prvljenac u svatovima najveća je čast, osim svekra — kućnog domaćina. On je najglavniji u svatovima. On se za sve pita, ali gleda da svatovi budu zadovoljni, a on ima da trpi, ako mu nešto nedostaje.

Uloga je svekrova — kao kućnog domaćina, ili ako ovaj ima oca ili starijeg brata kao domaćina zadruga, da se pobrine o svemu što treba. On se dogovara sa čeljadima svojim, koga treba pozvati u svatove, rukovodeći se pri tom starim pravilom: »Ostavi brata, a povedi svata«, tj. koji nije za svatove, koji je donekle nesposoban konja jahati koji će se u svatovima napiti, pa s konja padati, i svatove zadržavati, ili načiniti kakvu sramotu kad se bude u prijateljima, iza zvati pijan kavgu, galamu, ili čak i bitku itd. Takvi se u svatove ne pozivaju i ne vode, pa ma mu pripadalo neko mjesto u svatovima, njemu u prvom redu. A nekog čovjeka opet u kući ili u selu, čovjeka vrsna, idipa, zapjevati, na glasu, na nâmu, treba povesti, pa ako će izostati i neko preči.

Po djevojku se ide sa svatovima ili na »ovdan« ili »na konak«. Ako je djevojačka kuća gdje blizu, kako bi se moglo sa svatovima otići, provesti običaj kako spada i opet doći s djevojkom mladoženjinoj kući do pred večer, to je svadba gdje se ide »na ovdan«. Ako je djevojačka kuća dalje, onda se naravno ide prijatelju »na konak«. Vrijeme polasku svatova od mladoženjine kuće udešava se prema tome da li se ide »na konak« ili »na ovdan«. Ako se ide »na ovdan« mora se polaziti od momkove kuće rano, kako bi se mogao obaviti svaki običaj, koji sljeduje, i opet na vakat vratiti se domu s djevojkom, da se mogu za dana konji namiriti. U tom slučaju svatovi se pozivaju

da dođu mladoženjinoj kući na konak, tj. uoči dana polaska po djevojku, da bi se moglo ranije »po djevojku poći«. A ako se ide »po djevojku na konak«, mogu se svatovi skupljati i ujutru, koji su bliži, a koji su negdje svatovima na putu, čekaju svatove kod svoje kuće. Kad domaćin ne bježi od troška, svatove obično saziva na konak kod sebe. Tako obično biva i kod djevojačkog oca — kod novog prijatelja.

Prilikom prosidbe imaju o svemu da ugovore prijatelji — maćkači i djevojački roditelji. Onda je pitanje djevojačkog oca koliko može primiti svatova na konak. A ako se djevojka vodi »na ovdan«, može prijatelj povesti svatova koliko hoće. Bilo da dolaze svatovi »na konak« ili »na ovdan« galantan domaćin djevojački, a uz to i imućniji čovjek, naročito ako je zadovoljan sa udajom kćeri, ne pravi pitanja nizašto, pa čak, ako bi se mogla svadba obaviti »na ovdan«, on traži da se dođe »na konak«.

Sakupljanje svatova. To je svečan momenat, ne samo po običajima. Tu zapravo i nema nikakvih posebnih običaja. Tu su razigrani osjećaji i kod svatova koji dolaze, i kod kućanske čeljadi koja ih sretaju i dočekuju. Konji odmorni, očišćeni, svečano opremljeni, dobro nahranjeni. Mlađa momčad privezuje konje, daje zob konjima. Konji njište i vrište, i kopaju nogama. Svat se hvali i priča: »Eto prijatelju, ama i ajvan znade kad će u svatove. Ima, veli, »evta dana, kako nikako neće da jede. Po svu noć tuče nogama i kad god ja dođem u štalu, on čisto drhti od nekog meraka. Evo putem sada, pa znaš, prijatelju, vodim ga ja, neću da ga umaram, jest, ali ne da se vodi, nikako neće da ide za mnom, već eto ga sad s jednu sad s drugu stranu oko mene, poskakuje, griska mene. E, mora da i on baš osjeti ako će kuda u svatove«. — »Aaa, kako ne, prijatelju. Osjeti to ajvan, ama svejedno, baš ko i iksan.« — Sad nastave svaki da pričaju o svom konju slične stvari.

U stvari, tako se svati osjećaju. Svatovi kako koji dolaze, haber daju iz pušaka. Na domak ženikovoju kući jašu konje, razigravaju, propinju ih, ili hod otvaraju. Čeljad sva »posuču« iz kuće za doček, a ako se već desio koji od zetova, onda prija od radosti ne zna šta da radi. Plače, ljubi zeta... Ne može da dopadne drugom da se ispita sa njim: »Dobro mi došo, sine, majčin sokole, vojvodo...« Svatovi, nagizdani i odjeveni što najljepše mogu biti, a mlađi i zakićeni. Pokoji imaju puške, obično srmom vezene i srebrom okovane za besnilahom zadjevene, ruku na nju naslonjenu, a plosku o ramenu obješenu. Ukoliko ih samo kabasto odijelo čini kabastim, utoliko i oni sami ukrute se i isprse, sa ukočenim rukama, malo povijenim u laktovima, koje podsjećaju na raširena krila. Iako ushićeni od nekog veselja, ipak ozbiljni, kao da su na vojsku pošli, izgledaju kao ljudi spremni za neku igru ili neki put, gdje će imati sada da pokažu svu svoju vrijednost, da polože ispit o svojoj vrijednosti, pa osjećajući u sebi da su odgovorni pozivu nastoje da se pokažu otmeni i ponosni. To im uvjerenje daju čeljad koja ih je sa onakom radošću predusrela i pićem i đakonijom svakom počastila. I dok se čeljad po kući tope

od veselja, dotle se svatovi pokazuju prijazni, ali pomalo gledaju da zauzmu što ljepšu pozu i kad govore da malo »zadebele« (ukrupne glas).

Domaćice rade skoro cijelu tu noć, ručak svatovima, sprema za put, kolač, pita-rešedija, tzv. »curska ploska« ima biti gotova, natočena rakija zameđena, ploska iskićena kutijama cigara, bosiokom, kavom i šećerom za prijã i punicã. Sve to ima rano da bude gotovo i spremljeno. Na brzinu se sjeda i ručak obavlja bez ikakvih ceremonija, kao kad se čobanima ručak postavlja, samo što se ozbiljnije nazdravlja za sretnoga svatovskog puta. Domaćin je preko noći odredio kakva kome funkcija pripada.

Barjaktar ima prvi da ide pred svatovima. Kućni domaćin moli svatove da ne natjeruju konje na njega i da ne istrkuju pred njega. Barjaktarevo je, da kad budu iz prijatelja vodili djevojku, da on otkupi barjak od onoga ko ga je primio na čuvanje.

Za Starog svata meće se obično starija i uglednija ličnost. On ima pravo na momka u svatovima, koji će se brinuti o njemu i njegovom konju.

Domaćin svatova ili *starješina svatova* mora voditi računa o svatovima i o redu u svatovima. U svatovima mora da se zna ko je šta. Mlađi, naročito momci, ne smiju istrkivati konje pred starije. Gdje je na pogledu kakvim selima, a čist je i ravan teren, bez opasnosti za konje, tu starješina svatova ima dozvoliti mlađima koji imaju dobre konje da ih razigraju, poteku, ali uvijek moraju paziti na barjaktara, da pred njega ne istrkuju. Za starije u svatovima sramota je da se s mlađima natječu i preganjaju. Napiti se, ili naponica kakva biti zagrljuštiti se, pa izazivati svađu i galamu, to nije svat. Takvog nije trebalo voditi u svatovima. Starješina svatova o tome svemu treba da vodi računa, i na putu kroz sela, a naročito kod djevojačke kuće. Sramota je da se načini nešto nepristojno. Svagdje treba da se obraz provede. To sve spada u dužnost starješine svatovskog. Zato se za takvog bira čovjek razložit, trezven i pametan, koji se neće napiti. Ničije pravdanje se ne prima, kao »Ja i ako sam pijan, ja znam šta radim, šta govorim, ili šta naređujem«. To ne znači ništa. Niko ne smije učiniti ništa što je za osudu. Princip je: u svatovima ne smije biti nereda i ničega što ne valja, čemu bi se imalo pravo narugati i osuditi, jer će svijet u onom selu, što primjeti kod svatova, s tim ljetos »okopati kukuruze«, tj. praveći šalu pričati i prepričavati o zimušnjim svatovima, pa se može desiti, da poneki mangupi koji znaju uz gusle pjevati, opjevaju ovakve svatove iznoseći sve nevaljalštine svatovske, dodajući još devetoro onoliko, kao što se to obično čini u pjesmi, ili pri iznošenju kolača — prinosa na raznim sobetima, da prave šegu i šalu, kao što to ovakvi umiju i jedva čekaju, da do ovakvog materijala dođu. Tu leži ona mnogo puta pretjerana opreznost svatovska u održavanju reda u svatovima koja ulijeva poštovanje. Kad se vrati sa »dobitkom« (dovede djevojka), tu se više ne vodi računa o kakvom naročitom redu i nekoj sramoti. To više (nije) stvar kućnog starješine.

Kum mora dovesti sa sobom i konja za djevojku. Konj mora biti »priličan« (po vrijednosti), siguran i nizbrdo i uzbrdo, i na rđavu putu, a naročito miran i da ne nazire, jer djevojka, kako uzjaše pred očevom kućom, više ne odjahuje do momkove kuće, a mlada obično, kao i svako žensko, slab je binjadžija i lako može da padne, pa pored opasnosti da se može desiti nesretan slučaj, mlada se može iskaljati, nešto poderati, izgužvati, pa je velika sramota da joj se to desi onako nakićenoj i nakinđurenoj »pod duvakom«. Zato kum mora da ide stalno pred mladom ili kumovski momak, ako je to iz porodice kumove, inače ne. Prije bi ovaj vodio mladina konja za uzdu, ali ne pješke idući, nego na konju.

Za sofrom, u čijoj bilo kući — momačkoj ili djevojačkoj, mjesto kumu je do dolibaše, obično s desne strane.

Bilo na putu, ili kod kuće momkove ili djevojkinе »*dever*« je uz djevojku. *Dever* biva obavezno mlađi ili, ako ovoga nema, onda stariji brat momkov. Inače, traži se neki od mlađića iz mladoženjine porodice.

Svekar. Ako je on i stvarni domaćin mladoženjine kuće, pored toga što je otac mladoženjin, on je u svatovima i na putu i kod prijateljeve kuće, a već samo se po sebi razumije, kad se povrate njegovoj kući, on je zapravo »sve i svja«, samo on naravno, reda radi, najmanje ističe svoje pravo. Ne »natrkuje« se ni na koga od svatova u interesu reda, ljudskosti i obraza. Kod prijateljske kuće uzima u zaštitu svakoga svata, ali i kod njih nastoji da ne daju povoda kakvom objašnjavanju i obračunavanju, naročito u prijateljskoj kući. On otarašava mir i skoro sav trošak kod djevojačke kuće (prijateljske). On nema svoga momka u svatovima. Njegov momak je čajo.

Vojvode su zetovi mladoženjine kuće. Zetovi se obično svi zovu u svatove. Koliko ih je da je, oni su svi vojvode. Zamijeniti ih ne može niko, a može i bez vojvoda biti, ako nema zetova. Njihova je dužnost da otkupe sanduke od djevojačkog »ruva« i da daruju (kad se pođe s djevojkom — »dobitkom« iz prijateljske kuće) svo žen-skinje, a naročito djevojke kad ih budu kitile, njih i njihove konje, a samo se po sebi razumije, na polasku svojoj kući i sve punice u tazbini. Oni se obično ističu, naročito u tazbini, prave se važni, ali oni se računaju u mlađe, na čiji se obraz mnogo ne polaže. Ne zamjera im se mnogo što god učine, ali zato, ne smiju se ni oni naći uvrijeđeni ni za što, ako im i ne bilo sve pravo.

Čajo je tobože domaćinski momak, a kao i ker svatovski, toliko do njega drže svi svatovi. U stvari, mnogo mu se što-šta povjerava. Sramota je nekog ponuditi da bude čajo, jer ko i malo do sebe drži, to ne bi bio. On ima da posluži svakog svata, ukoliko može da do-padne. Žene mu najviše zapovijedaju. Žene ga ruže, psuju, na vodu gone, varaju, što god hoće mogu od njega da rade, ali i on njima ne oprašta.

Još dok se sakupljaju svatovi, on već počinje da nadžakom tuče u vrata kućna, u brvno, u strehu od krova itd. (dadne mu se jedan

nadžak — čekić neki na koji se sveže pri dnu jedna marama — vezen jagluk). Na sav glas viče kad »eče«: »Ej, ej, mašala, mašala, u domačina veselje«. Kad se bira i traži ličnost za čaju, naročito se gleda da bude čajo, koji se neće upustiti da se napije, da je dobro grlat za pjevanje i ekanje, da je poslušan, vazda raspoložen, ali nada sve savjestan, da dobro čuva što mu se povjerava. On upozorava svatove i svatovske momke, kad je vrijeme konje pojiti. Poziva stopanice da se meće ručak i večera, svatove da ustaju iza sofre, jer ima i drugih da sjedaju i večeraju. Poziva svatove kad je god vrijeme za polazak, kako od mladoženjine kuće po djevojku, tako i od djevojačke »sa đevojkom dvoru bijelome«. Polazeći po djevojku, sva se sprema povjerava čaji (curska ploska, kolač i pita, burence ili pletenka rakije. Po pravilu, tobože na svakog svata po pô oke (pola litre), ali otprilike, nosi se po 5—10 litara rakije). To se sve natovari na konja pod samarom, a drugi mu se dadne pod sedlom, da odovud jaše on, a odonud djevojka. Na konju na kom čajo odovud goni spremu, na njemu će čajo polagano dotjerati sanduke sa ruvom djevojačkim, tzv. »seisanu«.

Jendija. — Da ne bi od ženskih među svatovima bila samo mlada, od kuće ženikove povede se jedna ili dvije djevojke zv. »jendija«. Mjesto djevojke, može se povesti iz kuće ili roda mladoženjinog neka mlada skoro dovedena, ili inače mlađa koja ženska. Njena je dužnost kao »đeveruše«, ako se ide na konak, da čitavu noć provede u istoj zgradi sa djevojkom, koja će se sutradan voditi. Pred polazak ima pomoći mladi da se obuče i nakiti je, a u svatovima biti i jahati stalno sa mladom.

Polazak svatova od mladoženjinog doma »na konak« novom prijatelju po djevojku. Gleda se da se pođe ranije, tim prije ako je »na dalj« (dalek put), da bi se moglo ranije prijatelju stići, da ne bi prijatelj morao po mraku konje namirivati i svatove i njihovu ormu smještati, da se zna ko je šta primio tu večer od svatovske orme. Bude li prijatelj sa svatovima došao prijatelju novom »vaktile« (za rana), ima pravo i on sutradan da traži, da ga ranije otarasi, kako bi i on mogao svome domu na vakat stići. Na čitavom »putu po đevojku« svatovi se ne moraju nigdje zadržavati, osim ako je potreba negdje konje odmarati. Putuje se obično pjevajući i iz pušaka pucajući, samo kad se dese gdjegdje selu na pomolu, onda čajo češće »eče« (ekati znači na sav glas vikati da odjekuju brda i doline) i svatovi konje izigravaju i pjevaju. A kad bude djevojačkom dvoru na pomolu, onda otvori se pjesma, »eka« i pucnjava iz pušaka — »haber daju na četiri strane«. Prije nego se stigne na domak kući novog prijatelja, stižu izaslanici novog prijatelja u sretanje svatovima s ploskama na rukama. Ponude se ploske svakom svatu i odmah se kreće naprijed. »Sretiaci« sad krenu naprijed pred svatovima i pred barijaktarom, kao »kalauzi«, da provedu svatove kud treba dok budu na domak kući novog prijatelja. Tu na kakvom zgodnijem mjestu svatovi ostanu, odjašu konje da odrede ko treba da ide na muštuluk, a izaslanici prijateljski produže svojoj kući prije muštulugdžija.

»Na muštuluk« idu glasnici-muštulugdžije da objave sretni dolazak svatova, gdje im nova prija za muštuluk dijeli boščaluke, ogrće košuljama ili komadima beza i veže marame na uzde konjima. Na muštuluk idu obavezno barjaktar, prvljenac i najpreči vojvoda, ili dvojica vojvoda najviše. Obično, dakle, svega četvorica. Pošto nova prija treba svu četvoricu da ogrne košuljama i da konjima sveže na uzde marame, tad poteku konje, barjaktar naravno mora da bude naprijed, a za njim prvljenac i ostali, jedan po jedan. »Dobra večel!« — Dobra večel! Bog vas pomogo« — odgovaraju iskupljeni prijatelji. — »Jeste li nam râzi?« — »Jesmo! Dobro nam došli!« — »Ama, ima nas bogami, još i po nekoliko puta više«. — »Dobro nam došli, da vas je trista!« Prijatelj ih dočekuje s punom ploskom, a i muštulugdžije nude njima svoje rakije. Tako izmijene pokoju riječ i pokoju zdravicu i krenu u trku natrag svatovima da jave da domaćin prima sve svatove radosno.

Dolazak svatova na konak novom prijatelju po djevojku. — Pošto su muštulugdžije izvijestili svatove da domaćin prima svatove na konak, onda svatovi krenu u trku s urnebesom, s pjesmom i pucnjavom, po određenom redu, s barjakom naprijed. Sve je izvrnilo iz domaćinske kuće i komšiluka. Djevojke se uhvate u kolo za svečan doček svatova. Domaćin pred kućom čeka s punom buklijom (ploskom rakije). Svatovi nazivaju boga i pitaju: »Jeste li nama râzi?« Ovi odgovaraju: »Dobro nam došli!« Svatovi su prije toga pripravili jednu jabuku u koju su zadjeli svaki po neku tvrdu paru, obično srebrnu, koju svekar baca usred kola djevojačkog. Jedna od djevojaka hvata jabuku, poljubi je i zahvaljuje. Sad prijatelj, djevojčin otac prilazi prijatelju s novom ploskom, a svatovski domaćin naziva boga i pita: »Prijatelju, može li se noćiti? Jeste li nama râzi?« — »Može, ja kako ne može, i dobro nam došli!« — odgovara ovaj i prilazi, nudi plosku i viče: »Odjahujte svatovi i raspremajte konje, uručujte ormu mojim mladima!« Poziva svoje mlade da primaju ormu. Prijeti svojima da paze ono što ko prima, da se ne šale: »Znate vi mene, da u mene nema šale... Neću ja sjutra, da meni crveni obraz, kad svatovima nešto nestane... Neću ja da se meni obraz crveni, a vi stanete da odbijate krivicu jedno na drugo... Je li ovako, prijatelju?« — »Tako tako je, tako, prijatelju... moraš mlađega strogovati i prijetiti mu prije... Znaš kako je onaj Ciganin, kad je sina slao s tikvicom na vodu, najprije ga istuko, pa onda poslo... ma koga, veli, nema vajde tući ga kad razbije.« — »Tako je.«

Prijatelji izmijene po koju, pa onda domaćin vodi starije svatove (svatovske časnike, kao: kuma, starog svata, domaćina svatova, prvljenca itd.) u kuću da sjedaju, da se odmire, a svatovski momci idu i konje namiruju. Svaki časnik u svatovima vodi obično momka: po neko momče iz svoje kuće neoženjeno ili skoro oženjeno, ili iz svog sela nekog domaćinskog sina. To je tzv. »kumovski momak«, »starosvatovski momak« itd. Ovi *momci* moraju voditi svu brigu o svom gazdi i njegovu i svom konju i ormi. Kud njegov gazda okom, momak skokom. Momci na put ne smiju istrkivati konje pred starije svatove. Gazda opet mora dati svome momku novaca u svatovima, ako momak nema za »otiranje« troškova u svatovima.

Pošto se kava popije i domaćinska ploska s rakijom obredi, onda novi prijatelj poziva svog momka da donese i njegovu plosku, i pruža je prijatelju — domaćinu: »Ded' — veli — »prijatelju, da vdiimo i ovu moju, ako bude još u njoj šta ostalo... prijatelju, znaš kako je, počešće je vađena putem iz bisaga, pa ne znam je li još ostalo«. I drugi svatovi traže i potežu svoje ploske, nude prvo novom domaćinu i onda se redaju ploskama onako kako sjede po klupama »s lijeva na desno«, zdraveći i nazdravljajući jedan drugom. Novom domaćinu iskupljaju se i dolaze komšije — domaćini na čestitanje, koje je domaćin pozvao, a njihovi mlađi na sijelo, na »plači pilav«.

»*Plači pilav*« je svadba-pilav, kad svatovi dođu djevojačkom domu da je vode. Tu je rastanak djevojke sa roditeljima i ostalim rodom, gdje se obično plače.

Kad stopanice-domaćice budu s večerom gotove, tad domaćin kuće poziva svatove i komšije u sobu da se mole bogu. Poslije molitve domaćin se okreće gostima i poziva jednog od najuglednijih komšija, nekog koji se obično na ovakovim sobetima u tom selu odabira, koji zna šta treba, koji se na ovakovim svečanostima najbolje snalazi i zna šta i za šta treba da se obavlja, koji se neće napiti, ali koji čašom zna lijepo zdraviti: »Prođi ti, komšija N... i sjedi u dolibaštvo (u pročelje)!« Poslije izvjesnog nećkanja prolazi i sjeda. Zatim se domaćin okreće prijatelju: »Sad ti, prijatelju, sjedaj svoje najprije od svatova kako već znaš, po prečini i po redu. Ja i ne znam ko ti je šta. Onda ovaj reda — kuma s desne strane dolibaše, a s lijeve starog svata, pa prvljenca, i tako poreda po važnosti uloge, kakvu već koji igra u svatovima: dok dođe do vojvoda (zetovi). Svi su zetovi obično mlađi ljudi, a ako ima koji stariji i ugledniji sjeda njega prije ostalih zetova, pa onda će domaćinu: »Prijatelju, sjedaj. Ti uredaj svoje komšije, lasno je za vojvode, to je mlađarija, neka sjedaju s »momcima« i ostalim mlađima, eto ima sofri (sinija). Sad domaćin počne redati komšije desnom stranom, pa lijevom, ne dirajući u svatove, ali svatovi se onda sami razmiču i prave mjesto komšijama među sobom i tako se izmiješaju po starini i po prečini.

Sad žene postavljaju redom sinije jednu do druge, a na sinije redaju đakoniju po običaju koji je utvrđen i svukud jednak, najprije po čitav »somun«, tj. na svaku siniju po jedan hljeb. Ako se mrsi, onda od sve đakonije po tanjir sira, kao tobože »najprva čast« (a to se smatra tako samo zbog toga, što je sir nekako najbolje meze za rakiju). Zatim se redaju druga jela po prečini. Čorba se iznosi najposljednja, kad već počinju jedan po jedan odbijati čašu, zahvaljujući bogu i domaćinu, govoreći: »Za mene je dosta«. Čorbu slabo ko okuša, dok pije rakiju. Zato se posljednja i iznosi. Za svakom sofrom (sinijom) neki od mlađih, to obično zetovi, ako ih ima, režu hljeb i meću pred svakoga po jednu-dvije kriške. Kad su se tako svi smjestili i poredali, domaćin daje pun bardak rakije nekom od svojih mlađih, ili ga meće pred dolibašu, tobože da okuša kakva je rakija. Ovaj uzima bardak i s nekoliko riječi, krsteći se: »U dobri čas rakiju početi piti, boga spominjati, dobro i zdravo biti...«, itd. i okusi iz bardaka: »Dobro je, braćo. Nije prijevare. Možemo se na-

piti«, i vraća bardak. »Sluga prima bardak i toči prvu domaćinu, i ukoliko već sluga ima čaša na raspolaganju, natoči sve i dolibaši i ostalima za prvom sinijom. Ovaj stoji više sofre i nazdravlja dolibaši. Dolibaša onda, pošto domaćin svrši zdravicu i popije čašu, nazdravlja desnom do sebe, a onda ovaj lijevom do dolibaše, i tako, sve unakrst pijući i nazdravljajući prvu i sve ostale rednje zdravice po onom redu kako sam to naprijed naveo i kako se to na svima sobetima obavlja, dok se sve rednje zdravice na izredaju. Neki piju svaku »rednju«, neki do pete, neki do treće, i prolaze se jedan po jedan. I onome koji se ranije prođe pića, forme radi, opet mu se svaka ponudi.

Tu veče samo se obavlja večera, a ostali svi običaji obavljaju se sutradan na ručku. Po večeri, diže se sva prva sofru i izlaze gosti iza sofre u kući i peče im se kava. Kad se svatovi i komšije dignu iza sofre, onda čajo izade u kolo pa vikne: »Ej... ko je gladan, nek sjeda za večeru!« I onda sjedaju ukućani i ostali mladi i mladež iz komšiluka koja je došla na sijelo. Neko vrijeme i stariji svatovi sijele. Žene onda jednog po jednog svata vode na spavanje i namiruju gdje je kome određeno da spava. Ako domaćin nije mogao sve namiriti u svojim zgradama, vode ih komšije kod sebe, a komšije rado čine uslugu svome komšiji u ovakvom njegovom veselju i za konje ustupaju svoje štale i sijeno. Kolo se igra svu noć, pa i svatovska momčad ostanu sijeleći do zore, i onda idu gdje im je određeno mjesto, da koji čas malo zaspu. Čajo skoro po svu noć luta s nadžakom i eče, poziva za sofru i za sve što treba da se radi: žene da namiruju, momke da obiđu i polože konjima, itd.

Ujutru. — Ujutru rano čajo udara i lupa čekićem — nadžakom (sa uvezanom maramom na dršku), koji stalno nosi zadjeven za vratom, za gunj mali, kad ga ne upotrebljava, dok sve svadbene običaje ne obavi kod prijatelja, djevojčinog oca, i na domu momkovom — mlađoženjinom). Udara njim o brvna i vrata kuće i ostalih zgrada domaćinovih, gdje spavaju svatovi i ostala kućna čeljad, a naročito gdje spavaju stopanice, i eče: »Ej, ej, mašala, mašala, ustajte, svatovi vrijeme je, valja domu putovati!« — stopanicama na vrata: »...dižite se, domaćice i stopanice, ručak spremajte!« — svatovskim momcima: »...ej... na noge momci, valja konje raniti, pojiti i na put se spremati!« — pa đeveru lupajući na vrata: »ej, ej... ustaj đevera, da ti mlada noćas nije ukradena i krijući odvedena!« — pa djevojkama: »dižite se đevoyke, valja odmah dvore mesti, vatru naložiti, iza gore vode donijeti i svatovima na ruke politi, ako mislite, da i po vas dođemo! — pa naposljetku na vrata domaćinu, pojačanim glasom i lupajući: »Ej, ej, mašala, mašala ustaj i ti, kućni domaćine, trijezan ti se čajo rasanuo, pa ponesi zelena bardaka, svatovima mamurluk da razbijaš, da pijemo, da se veselimo, da poslove naše svršavamo!« Kad sve tako razbudi i uzbuni i dalje se dere i požuruje svakoga na svoju dužnost. Mnogo se do njega ne drži, ali niko mu ništa i ne primjećuje. To je njegov posao. On svaki svoj poziv i opomenu svatovima počinje sa »Ej, ej, mašala!« — a i inače ispred kuće nema ništa, a on naglas viče: »Ej, ej, mašala, mašala, u domaćina veselje!«

Ručak. — Kad domaćice dadnu na znanje čaji da je ručak gotov, čajo više: »Ej, ej... domaćice, sofru stavlajte, vrijeme je da se ruča i svatovi na put spremaju!« Za sofru se sjeda opet po naprijed izložene ređu, tj. kao i sinoć, i otpočinje ručak. Kad se po tri popiju, prijatelj daje znak čaji da donese »*cursku plosku*« (to je ploska puna dobre, zameđene rakije, iskićena bosioikom i drugim cvijećem). U posljednje vrijeme kiti se i vijencima nanizanih cigara i fišecima, paketima duvana, kave i šećera — muškim ukućanima po duvan i cigare, a ženscima (punicama) kava i šećer. Prijatelj prima i meće je na siniju pred prijatelja govoreći: »Prijatelju, sjedi, otvaraj plosku i ti (ta ploska predstavlja »mir« koji treba da se sada obavi među prijateljima i formalno). Sad nastaje tajac. Svi se zainteresuju, i iz kuće svi povrve u sobu, da vide kako će se svršiti, koliko će prijatelj sad baciti para na plosku kao »mira« i hoće li se prijatelj čija je djevojka sa tim zadovoljiti. Može da se desi, da ovaj traži više, traži što nije pravo ni običaj, a može da se desi prijatelj titiz i cicija, pa da malo baci ili nema koliko ovaj zahtijeva, pa onda tu više nema prijateljstva — pa da ostane i djevojka, i da se svatovi vrate k'o s groblja bez djevojke. U takvom slučaju posreduju i svatovi i komšije da sklone i saviju prijatelje, da ne prave bruku i sramotu.

Kad je prijatelj bacio što je naumio (a to mora da bude, ako u komadima baca, npr. u stotinarkama ili hiljadarkama »po lijo«, tj. u neparnom broju). Ne smije biti u parnom broju. Ni sami ne znaju zašto. Vele, takav običaj. Sad domaćin, ako je zadovoljan, veli: »Dosta je, prijatelju« ili »Imaš li ti prijatelju još para?« Ovaj mu onda »pribaci« još. Svatovi, poneki primjećuju: »Ako ćemo pravo, baš je dosta!«. Dolibaša i komšije drže stranu domaćinovu, samo, ako vide da je zbilja dosta, i oni poviču: »Pa dobro je komšija!« Drugi: »Ja bih mu, vala, nešto i vratio, neka ima da daruje i prije.« Prijatelj opet, ako vidi na domaćinu da je otprilike zadovoljan i da će mu nešto i vratiti, onda govori: »Neka, neka, braćo, imam ja para za prija. Ja volim da prijatelja zadovoljim.« Ako sad i ovaj rekne: »Dobro je, zadovoljno je«, prebroji i on pare, pa odbroji pare što namjerava da uzme, a ono ili vraća odmah prijatelju, ili ih ostavi na siniji, ili uzme sebi, pa mu onda ostatak vraća. Tada uzme plosku da je otvori: »Ama, prijatelju, ne dâ se da otvori, jesi li ti s ploskom donio ključ?« Prijatelj opet baca nešto malo, stodinarku ili petobanku, i onda ovaj otvori plosku: »Slatki moj prijatelju, u dobri čas da se poljubimo, da nam bude sretno prijateljstvo«.

Sad poskaču svi koji imaju puške i opale po nekoliko metaka, da haber dadnu na sve strane da su se prijateljili »pomirili«. Oba prijatelja ustaju na noge, ljube se, i sad domaćin prijatelj nazdravlja novom prijatelju i daje plosku svoj svojoj odrasloj čeljadi. Svako se, muško i žensko, poljubi s prijateljem, uzima plosku i, ako pije, zahvali i okusi po malo. Kad se takvo sva čeljad izmijene, onda domaćin skida kavu i šećer i duvan, a cigare pobaca na siniju, i daje plosku dolibaši. Dolibaša poljubi se (ili se samo rukuje) s prijateljem koji stalno stoji na nogama, i daje redom od jednog do drugog, desno pa lijevo, tako unakrst, kao čaše. Svaki za sofrum koji je bliže, od kom-

šija, poljubi se ili rukuje s prijateljem, zahvali, nazdravi i popije pomalo, pa daje dalje. Dok se s ploskom svi obrede, dotle čajo još s kojim od domaćina ili mladih svatova iznosi prijateljski kolač i sve što je s kolačem doneseno, kao uređena ovna s rogovima i jabukom u ustima, pa burence sa rakijom (običaj je da prijatelj donese na svom kolaču rakije toliko, da bude po poluoaka pola litre na svakog svata). Negdje domaćinove komšije, ako je dosta manje, prave pitanje od toga, ali to, obično, šale radi. Taj sud — burence ili pletenka ostaje kod domaćina. Ne valja, tobože, da se vraća prijatelju.

Čajo, iznoseći sa svojim drugom kolač prijateljski i sve što je na kolaču doneseno, izvodi šale i svoje marifetlluke, kao što se to čini na svima sobetima pri iznošenju prinosa. Zatim iznosi prinose komšinske po redu, kao što je to naprijed navedeno. Pošto je »curska ploska« sofru obredila, onda sjeda prijatelj, a kad se otarasi po običaju i ostali prinosi, domaćinski sluga počne točiti rednje, čaše — četvrtu pa petu. Onda dolibaša stavi prazan tanjir nasred prve sinije, da se sofru daruje, i on prvi daruje. Novi prijatelj treba dobro da daruje. Kad se »darovina« otarasi na prvoj siniji, ide tako redom od sinije do sinije. Onda tanjir s parama vraćaju dolibaši, da preda domaćici. Dolibaša predaje novac domaćici, ova poljubi dolibašu u ruku, a preda mu punu čašu rakije.

Sad dođu dvije-tri djevojke da opjevaju ljude oko sofre, počivajući sa dolibašom. Pjevaju:

»Oj, ti (imenom, npr.) Marko, gospodine
lijepo se sjaš.
Daruj nama naše kolo
nek se bolje sja.«

Onda im on dadne po koju paru, a one mu zahvale opet pjevajući:

»Hvala tebi, gospodine
sve sinove izženio
i sve kćeri poudao
i veselja dočekao.

Tako pjevaju ako ima i sinove i kćeri, a ako nema djece:

»Hvala tebi, gospodine
svijetla ti kesa bila
i široka sreća tvoja.«

Ako nema sinova, a ima kćeri ili ima samo sinove:

»Ti sve kćeri poudao (sve sinove izženio)
i veselja dočekao.«

Ako je momak, onda:

»Oj ti milo, (to već kako mu je ime), mlado momče,
lijepo se sjaš
daruj nama naše kolo
nek se ljepše sja.«

Pošto daruje:

»Hvala tebi mlado momče
ti se skoro oženilo
i djevojkom kojom htjelo.«

U blizini djevojaka, pozadi, nađe se koja od ženâ koja pozna, ili se krijući raspituje za imena i djecu ko ima, a ko nema, i je li momak, i prišapće curama, a ove onda udešavaju svoju pjesmu prema tome.

Za djevojkama ide čajo sa svojim nadžakom i traži da se daruje za svoj trud.

Zadnja ide stopanica s punom kutlačom mesa, i ovi joj daruju kutlaču. Sad čajo ekne i vikne: »Ej, ej, mašala, mašala... ko je ručo, nek ustaje! Reda je da i drugi sjedaju«. Čim se je ovaj običaj darivanja obavio, svatovski momci skaču, a neki i prije i du da se konjima zob daje i da se spremaju, svaki svoga konja i svoga gazde, čiji je momak. Po ručku svi svatovi popiju kavu, dok kućna čeljad ručaju i daruju flidžane. Jedan fildžan obično koji od svatova ukrade da se ponese iz kuće kući, u koju mlada ide. Tako se, vele, valja, iako to kućani i sami dadnu. Sad čajo eče i poziva vojvode da otkupljuju ruho djevojačko. Tada zetovi ulaze u zgradu u kojoj »đever« i »jendija« čuvaju mladu spremnu i obučenu, i tu daruju djevojačke sanduke. Kad se to otarasilo i ovi izađu, onda jedna od žena iz one kuće, strina ili snaha, zatvori mladu i jendije u zgradi. Sad čajo više kuma da otkupljuje djevojku, odnosno da prag od te zgrade daruje i onda se vrata otvaraju, a čajo sad najveselije podvikne: »Ej, ej... đevere, droban bisere, povedi nam kićenu đevojku, da idemo dvoru bijelome!« — pa onda više sebe: »Čajo, traljo, iz âra izvedi gavrana, konja vrana, pod bijelu đevojku!«

Tad dolazi otac po kćerku uzima je za ruku i izvodi. Kad se pomoli djevojka koju većina svatova dotle nisu ni poznavali, čajo ekne: »Ej, kićena đevojka!« Koji puške imaju zagrme iz pušaka, a mlađi, sve tri i tri pjevaju razne pjesme: »Moj nevene, moj nevene, blago onom ko te bere...«, »Siv sokole, provedi svatove«... »Ej, konj zelenko rosno travu pase, po čas pase, po čas prisluškuje, prodoše li svati po đevojku« itd. Otac provede kćerku u kuću, obavede je oko ognjišta, ona klekne, prekrsti se i poljubi ognjište s kraja (valja oprastajući se sa ognjištem koje je othranilo) i onda je privede ikoni, te ona prekrsti se dva-tri puta i cjeluje ikonu, zatim je izvede pred kuću gdje su svatovi. Tu se djevojka prašta sa ocem, zagri ga objema rukama i plaćući ljubi u oba obraza, u ruku, u koljeno, pa hoće i u stopu, otac je pridiže i ne da, nego je, i on plaćući, dovodi svekru i predaje. Ona onda ljubi svekra isto onako, a svekar je privodi konju vrancu bez ikakve biljege, donesu joj stočić, da s njega uzjaše na konja. Svekar namješta stočić, skine svoju kapu i metne na stočić da stane na nju, pa da tako uzjaše. Ona, ako je pametna, ili prije toga priučena, digne kapu, poljubi je i svekru natakne na glavu, prekrsti se i svekar je baca na konja, a stočić svekar ili koji od svatova razbija. To se, vele mora. Dosta puta taj stočić izaziva spor među svatima i ukućanima. Ukućani ne daju da se razbije, pa se oko njega vuku i otimaju, ali svatovi obično otmu i razbiju. Ako ga svatovi ne razbiju, valjda biće nešto »ugurli« po svatove, a tako i ovi po njih.

Za to vrijeme pjesma se ori, djevojke kite svatove cvijećem, svatovima zadijavaju kašike za kape, a na uzde konjima vežu marame, snaše iz kuće zaogrću starije preče svatove, a to je najpreča dužnost majke djevojačke da daruje boščalukom prijatelja i ostale svatovske časnike. Svatovi opet uzvraćaju onima koji ih kite, naročito momci djevojakama. Tu se pjeva, ćaska, nazdravlja za sretnoga puta.

Sluga hoda sa bardakom od svata do svata, toči čaše dok vojvode ne natovare sanduke s ruhom djevojačkim na konje. Povrh sanduka pregrne se sav konj sarenicama, tropolim ćebetom (od tri pole), a svrh svega šarenim ćilimom. Ako djevojka ima dosta toga ruha, tovari se i dvoje-troje konja. To je tzv. »sejisana«. Sejisana se predaje čaji. On mora pod sejisanom konja voditi. Jendije jašu na konjima oko mlade. Pod mladom donekle vodi konja mlađi joj brat, i kad se ovaj vrati, predaje sestru đeveru i kumovskom momku. Đever s mladom jaše naporedo kud se može, a kumovski momak vodi konja pod mladom. Sad čajo ekne: »Ej, ej, mašala, mašala, hazurala kićeni svatovi! Ko je pješak, priteži opanke, konjanici pritež'te kolane, vrijeme je, valja putovati, kratki danci, a dugi konaci...« Ko nije do tada uzjahao, skače na konja. Zagruvaju iz pušaka, zapjevaju i poteku konje trkom, naravno barjaktar naprijed, pred njeg niko ne smije.

Tu na polasku mora se put rastaviti, tj. ne smije se istim putem vratiti kojim se došlo. Ukućani i komšije idu svi prijekim putem na domak domaćinske kuće, da presretnu svatove. Mlađi uz domaćina još nosi bardak, da se još koja čaša ponudi svatima na rstanku, za sretna puta. Tu će se sve smiješati. Porodica djevojčina pozdravlja se sa njom. Ona poneke daruje boščalucima. Ljube se, plaču, naravno. Svatovi pjevaju i pucaju. Domaćin je prijatelju na polasku natočio »cursku plosku« opet punu rakije i ostalim svatovskim časnicima dosuno njihove, da putem imaju počastiti one koji im izađu u sretanje i na putu putnika namjernika, ako im bude čestitiao veselje. Sad čajo zapjeva tanko, glasovito: »Zbogom ostaj, đevojačka majko...« i krene. Čajo ide »pješe« vodeći seisanu. On nigdje ne zastaje. Svatovi se pozdravljaju i jedan po jedan osipaju se u trku pjevajući. Prijatelji se posljednji opraštaju, ljube, i rastaju. Koji ostaju tu još dugo očima prate svatove. Komšije se sa domaćinom vraćaju kući njegovoj. Poneki se odmah, tu, popivši po koju čašu, rastaju i opraštaju sa domaćinom, zahvaljujući na časti i poštenju i veselje blagosiljajući. Ostali »ženskinje« i »muškinje« vraćajući se domu domaćinovu prepričavaju o ponašanju i držanju svatova, što je ko čuo i vidio. Neke hvale, a neke kude i osuđuju itd.

Putovanje svatova od devojačkog doma do mladoženjinog. — Svatovi moraju putujući kroz sela držati red, pjevati, ekati, pucati, konje izigravati, a gdje se desi zgodan teren (ravan brisan prostor, bez kamenja, klada i panjeva gdje bi se konj mogao spotaći, nazrijeti na nešto, posrnuti, okliznuti se i pasti, ili se u blatu uglibiti, uopšte na bezopasnom terenu), još ako je selima na pomolu, na dobru vidiku, tu svatovi konje istrkuju, utrkuju se. Nâm je uteći svima kojnmija a sramota pasti s konja, jer svak gleda svatove odakle se god mogu vidjeti, naročito »ženskinje«.

Gdje god svatovi »naljegnju« (naidu) kroz selo ili pokraj sela, žene iznose na tepsijama uštipaka (na masti pečenih kolačića) i nare-

zana suvog mesa za mezeta, a starješine po 1 litar rakije. Tu se svatovi malo zadrže. Domaćini, iznoseći tu čast pred svatove, čestitaju im veselje i sretan »dobitak« (mlada). Svatovi ,opet, vade svaki svoje ploske i ponude »sretioce« rakijom, a vade i po koju paru i bacaju u tepsiju, pošto uzmu koji zalogaj i kreću dalje.

Kad stignu mladoženjinom dvoru na pomolu (u blizinu kuće), tu ih sreća neko od mladoženjinog doma od muškaraca s bocom ili ploskom rakije. Čestita im dobrodošlicu. Tu odrede ko treba da ide na muštuluk (obično: barjaktar, prvljenac (ujak), kum i pokoji vojvoda. Sad opet moraju rastaviti put do kuće, tj. ne istim putem kojim su krenuli svatovi, kad su od kuće pošli. Poteku konje. Neko od starijih ukučana dočekuje ih s ploskom. Nazivaju boga i pitaju: »Jeste li nama razii?« Ovi odazivaju boga i odgovaraju: »Dobro nam došli!« Svekrva iznosi i ogrće košuljama muštulugdžije, a barjaktaru veže komad beza na barjak. Sad se opet vraćaju. Tu se potrči sad sa najvećim urnebesom. Svi svatovi onako ruljom grunu pred kuću osim mlade, čaje i pratnje mladine. Oni dolaze pologano, dostojanstveno. Svatovi sjede na konjima dok mlada ne obavi sve običaje na dolasku njenom suđenom domu i dok ona ne odjaše nijedan od svatova ne smije odjahati s konja. Mladu onako na konju privode pred vrata doma, donose joj rešet sa nekolike šake zobi. Može i koje drugo žito, ali je grehota da se gazi žito koje je ljudska hrana. Sad mlada uzbaci duvak iznad čela, pa tri puta šakama zagradi zobi i baci na strehu kućnu, i onda baci preko sebe i tako naizmjenično, pa na krov, i baci rešet na krov. Žene koje prate ova gledaju kako će rešet kad se vrati s krova pasti na zemlju. Ako padne kao što se njime sije, gataju da je dobro, a ako se izvrne na zemlju, onda će po mladu biti »ugurli«. Zatim joj dodaju malo dijete od godinu-dvije, a može i mlade zv. »nakonče«. Ona ga uzima u ruke i onako uspravno okrene triput, poljubi ga i baci košulju na njega kad ga vrati ženama.

Sad je tu prihvaćaju pomažući joj da odjaše konja. Onda odjahuju svi svatovi. Svekar je uzme za ruku i vodi u kuću. Ona cjeliva prag. Zatim je svekar obvodi tri puta oko ognjišta i daruje parom u jabuku zadjevenom. Svatovi stariji, zvaničnici-časnici sjedaju u kući, iznosi im se kava i rakija, a mlada zagrlila svekra ili djevera jednom rukom i tako dvori, prethodno izljubivši svatove. Dok se ovo obavlja, dotle svatovski momci i mlađi iz kuće namiruju konje i smještaju ormu. Zatim čajo poziva stopanice da stavljaju sofru. Domaćin sjeda po prečini svatove i komšije za sofru još ne polažući sinija. Sad čajo ide s leđenom i ibrikom i s peškirom na ruci a za vrat zadjevenim čekićem, a za njim djever s mladom. Čajo najprije dolibaši pospe na ruke, da se umije i otire ga peškirom. »Uljudi ga, čajo, dobro, ima on para« itd. Onda dolibaša izvadi neki dar u novcu i baci u leđen. Čajo ekne, zalupa nadžakom u gredu: »Ej, ej, mašala, mašala, dolibaša bacio mladi u leđen (pa reče trostruko više ili petostruko). Hvala dolibaša, sinove izženio, kćeri poudao, i veselja dočekao!« Ako nema djece: »Hvala N. N., svijetla ti kesa bila i široka sreća tvoja!« i ide drugom, do dolibaše, a mlada ga poljubi u ruku. Tako dok se sve otarasi osim rodbine. Rodbina ostaje za sutra.

Kad se »poljevačina« svrši, onda se među sinije. Kad se otarasi rednja -treća čaša, onda se iznose prinosi svatovski i komšinski (sprema kumovska, starog svata, prvljenca, vojvode itd). Ovo se obavlja kao i na svima sobetima gdje se prinosi iznose (vidi u opisu osvećenja novih domova). Kad se svrši večera, sjedaju domaći, sijeldžije i dr.

Ujutru za sofrom, iznosi čajo darove djevojačke svatovima, šta je već za koga majka joj odredila, po mogućnosti s novim prijama u sporazumu. Poslije toga ujutru sjeda porodica za ručak. Na čelo sjeda svekar i ostali po starini. Čajo nosi leđen i ibrik, za njim djever vodi mladu. Čajo jednom po jednom od porodice polijeva, i oni bacaju pare mladi u leđen. Čajo eče i objavljuje peterestruko više. Svekar, svekrva, i djever, uz pare bacaju i po prsten. Zatim im se iznose darovi. Najbogatiji je dar đuvegijin. Ostalo, obavlja se kao i za sofrom svatovskom: djevojačko opijevanje, pa darivanje čajinog nadžaka i kutlače domaćica. Još igranka i na kraju kolo kroz kuću, pa se svatovi i komšije razilaze.

SAHRANA POKOJNIKA

Ako se neko »prestavi« pred večer, ili u noći, neki stariji svijet, ljudi i žene od komšija dođu kući pokojnikovoj »da ga čuvaju«, tj. da tu noć presjede kod njega. Zadrijema li koji, malo se skunji i priligne, ali bar po dvoje moraju sjediti i čuvati ga, da ne bi mačka od kud uletjela, ili miš, i prešla preko pokojnika. Vele, da bi se pokojnik u tom slučaju povampirio.

Ujutru kad svane, ženskinje »posuče« napolje i počne na glas kukati i nabrajati. To je oglas smrti u tom selu. Ostalo ženskinje, koje se nalazi kod svojih kuća na pomolu pokojnikovoj kući, iskupi se i sluša to neko vrijeme. To više iz saučešća u žalosti. Ako je žalost za mladim, tu plače i selo. I svak, i od muških, kreće se oko svojih kuća, ili sjedu i razgovaraju o slučaju. Naravno, sav se razgovor vodi o pokojniku i o situaciji stvorenoj sada u kući pokojnikovoj. Tako neko vrijeme, pa onda i kuknjava kad se malo stiša, i ova se čeljad povlače, a svaki starješina određuje ko ima da ide na sahranu: da jedna od žena ode da pomogne jelo gotoviti u kući žalosti, a jedan od muških na sahranu. Koji se od komšija zadese kod kuće pokojnikove dogovore se sa kućnim domaćinom u kući žalosti na koju dužnost ima koji da ide, pa onda jedan od prisutnih komšija dozove u svakom selu po nekog istaknutijeg domaćina da odredi sve kud koji ima da ide na dužnost. Ili od svake kuće, koje je njegov starješina odredio, dođe po jedan i iskupe se kod kuće pokojnikove. Tu se stariji i pametniji dogovore i rasporede: majstore »u drvo«, to jest da odsijeku u šumi »tate« (tahta-daska) dva široka brvna i dvije zastavnice i drveni krst, gdje je običaj da se krst odmah udara, inače gdje nije, to se pripravi do trećeg dana — kad se dođe »na trećinu«. Brvna se imaju sklopiti nad pokojnikom u raci, a odozdo i odozgo, tj. više glave i niže nogu metnu se »zastavnice«, koje imaju biti u vidu trokuta. U grobu se moraju ove daske tako udesiti i nad pokojnikom

sklopiti, da se ne svijetli, da ne bi zemlja kad se zagrne zasipala na »têlo« pokojnikovo, a i »tate« rastavile i grob potonuo (to bi bila sramota za majstora), nego tako da ostanu dok ne strunu. Zatim, raspoređuju, koja će dva-tri da idu na groblje sa trnokopima i lopatama da kopaju raku, ko ima da ide da javi popu i pozove na sahranu i dođe s njim, ko opet da ide u mlin da samelje brašno za ukopnike, koji opet da ostanu da nose pokojnika na groblje, a stariji da idu u pratnji.

Ako je pokojnik muškarac, onda jedan muškarac da ostane i kuva i peče pogače. Naravno, tu ga i žene ispomažu, a dvojica muškaraca, starijih ljudi kad se pokojnik iznese iz kuće na kupanje, imaju tako napolju, na uobičajenom mjestu da nalože vatru, uzvare vode i s pokojnika svuku svo odijelo u kome je umro, a sve ga lijepo sapunom operu i okupaju, pa onda obuku opet u njegovo čisto ukopno odijelo i prekriju ga tu na ravni sa dva metra »taze« beza i po licu i glavi. Obično se u selu zna koji tu dužnost obavljaju. Ako je koji od njih siromašniji, dadne mu se nešto što je vrednije od odijela pokojnikovog. Inače se sve što je nevrednije nosi u potok negdje u blizini, gdje žene pare i peru rublje svoje i baci na trnje kao »pustolovina« gdje ostane dok ne strune. Ako je pokojnik ženska, onda (kupanje) obavljaju starije žene, koje to u selu obično čine.

U kući se na ognjištu vatra ne pripravlja za gotovljenje, niti se ikakvo jelo sprema dok se pokojnik iz kuće ne iznese. Naravno, to se čini odmah čim se ljudi skupe. Tada nekoliko muškaraca iznose pokojnika na njegovoj smrtnoj postelji na uobičajeno mjesto za kupanje. Sa njim se izbacuje i krevet na kome se »prestavio« napolje, blizu kupališta, i tu dugo ostane. Ako će se nešto od toga kasnije do koji mjesec upotrijebiti, dobro se očisti i opere i onda vraća unutra.

Čim se pokojnik iznese otvore se svi prozori i vrata, pomete se soba u kojoj se pokojnik prestavio i kuća, stiče se vatra, onda se nastavljaju kotlovi da se kuva jelo. Ako je mrsak, kolje se bravče za to određeno. Ako je pokojnik muško, onda se kolje ovan, a ako je žensko, onda ovca. To se naziva »dušni brav«. Svakome se mora zaklati dušni brav, ko je umro poslije sedme godine, tj. nad kime se svršava »veliko opijelo«, kad se svaki čovjek smatra grešnikom. To je zaoštatak, kao žrtva iz neznabožackog doba (sva nastojanja sveštenika da se to pobaci, nisu mogla ovo ukinuti). Jagnje koje nije navršilo godinu ne može važiti za »dušnog brava«.

Svaki mlinar, pa i ujmar, mora za sahranu odmah samljeti, čim »mlinar« dođe sa pšenicom za »ukop«. Pogače se kuvaju čim »mlinar« dođe iz mlina. Prve koje budu pečene šalju se u šumu onima što su otišli »u drvo« i onima koji su otišli na groblje da kopaju grobnicu, a meće se nešto malo i onima koji su ostali kod kuće. Svima se pošalje po 1/2 l. rakije, a dadne se po koja čaša i onima na ručku kod kuće.

Dok sveštenik dođe, treba da je sve gotovo, da se sprovod odmah kreće na groblje. Dok se pred opijelo svrši, ponudi se ljudima po koja čaša rakije nazdravljajući za »upokoj duše«. Dotle sveštenik u sobi, gdje je bolesnik umro, svrši vodo-osvećenje, i poškropi i sobu

i kuću, i odmah kreću na groblje sa pokojnikom. Putem sprovod dva puta zastaje i pokojnika oba puta pomeću, a treći put na groblju. Tom prilikom čita sveštenik »malu zaupokojenu jekteniju«. Po četvorica ukopnika nose pokojnika sa okrenutim nogama naprijed. Prilikom po-
metanja pokojnika nosioci se mijenjaju.

Mrtvac se polaže na nosila i tako nosi. Nosila su zapravo dva sirova koca, malo deblja prema težini pokojnika, tako da se ne smiju uvijati pod mrtvim. Ta dva koca, koji moraju biti dugački oko 3 metra, prepletu se konopcem, ukrštajući konopac. Razmak među nosilima mora biti oko pō metra, prema širini mrtvacu. Na nosila se stere jedna struka ponjave, ili ćebeta, ili šarenice, ili ćilima, po mogućstvu porodice koja pokojnika oprema i veličini žalosti i uvažavanju pokojnika. Na toj struci se pokojnik spušta u grob i sahranjuje.

Oni koji su otišli da kopaju raku kakvom motkom uzmu mjeru pokojnikovu. Jedan počinje ukrstivši, najprije udari trnokopom više glave, tj. gdje će biti glava i odbije malo zemlje, zatim niže nogu, pa s desne strane i onda s lijeve, tako unakrst, i onda se kopa raka. Kad se položi pokojnik u raku i »tate« sklope nad njim, onda onaj koji je ovako počinjao da kopa, isto onako unakrst odbije po busenčić i onda se počinje da zagrće zemljom. Prilikom kopanja rake zemlja se baca s lijevu stranu rake, tako da bi se mogao pokojnik na nosilima poturiti s desnu stranu rake, kako bi se moglo prilikom cjelivanja s desne strane pristupati na cjelivanje. Na kraju opijela, kad se otpočne pojanje pjesme crkvene: »Pridite posljednjeje cjelovanije« nastane cjelivanje po redu, najprije muški, pa onda ženske. Poneka od ženskih, naročito koja od porodice, pridigne malo pokrov sa lica pokojnikova da ga još malo vidi, premda stariji to nerado dozvoljavaju. Inače, kad se pokojnik opremi poslije kupanja, više se pokrov ne dira.

Cjeluje se različito, kako je koje selo naslijedilo običaj od svojih starih, najobičnije onako kako se i krsti: u čelo, pa u krst sveštenikov na prsima pokojnika položen, pa u desno rame, pa u lijevo. Dok se cjelivanje obavlja, dotle oni koji su došli iz planine sa »tata-ma« — »sa drvetom« — namiještaju tate i probaju, kako se mogu lakše »tate« sklopiti nad mrtvim kad se spusti u raku. Dvojica sinova, ako ima pokojnik sinova (otac ili majka) ili brat spuštaju pokojnika u raku. Sinovi ili braća ili neki od muškaraca koji je bliži pokojniku ulaze u raku, u čelo rake jedan, a drugi u dno rake, i njima ljudi dodaju pokojnika na prostrtoj struci i onda oni izilaze, a ulaze oni koji su vještiji pokojnika namjestiti i »tate« sklopiti. Kad se »tate« kako treba sklope, sa strana se postavi koji oveći kamen da se ne bi »tate« rasklopile prilikom zagrtanja zemljom. Nosila se isijeku i polože oko »tata« ili ostavljaju, pa na kraju meću pokraj groba s jednu i drugu stranu. Najveća kuknjava i žalost biva kad počnu ukopnici spuštati pokojnika u grobnicu.

Dok jedni ukopnici zagrću zemljom pokojnika, dotle drugi kopaju bús i prinose. Kad se sva zemlja iskopana pažljivo prigrne na grob, koji se površi u vidu piramide, onda ga pažljivo pobusaju. Kad bude raka do polovice napunjena zemljom, onda se sadi krst drveni

više glave, gdje je običaj da se odmah udara, inače, trnokopom ukleše se privremeno na jednom kamenu znak krstića i postavi u čelu groba, dok se na »trećini« donese od drveta izrađen krst. To gdje je običaj na »trećini« da se udara krst. Kad je sve tako gotovo pripali se svi jeća na krstu, sve ustane na noge i oko groba stojeći krste se po dva-triput, govoreći: »Bog da ga prosti i pomiluje!«. Neki od ukopnika strugne nožem držalice od alata, koji je pri ukopu upotrebljavan.

Sad domaćin položi torbu i položi pogaču koju neki od ukopnika izlomi na komadiće i svakom od ukopnika dadne u ruku po jedan, a domaćin otvori bocu rakije i nazdravi nekom starijem za pokoj duše svoga pokojnika, i tako redom, svak nategne po dva-tri puta pomenuvši pokojnika, pazeći, da starijem kome ostane koliko bilo, da se treća nazdravi, za ime boga i sv. Trojice, i opet za pokoj duše. Ako je boca veća, piju i ostali. U trećoj »rednji« mora se iskapiti, jer se ni rakija ni pogača ne vraća s groblja. Obavezno je da svak izjede ako će zalogaj pogače, a rakije kako je kome od volje.

Sad odlaze kući domaćinovoju na užinu. Ženskinje ide pozadi. S groblja se ne kuka i ne nariče na glas, kao kad se ide na groblje. Kad stignu kući, neka od žena iznese ibrik ili lonac vode i svakom ukopniku pospe na ruke da se umije, a u drugoj ruci drži na maši žara. Svaki ukopnik pošto se umije, uzme koju žišku, malo provalja to po šaci i onda baci nazad preko sebe. Peškir za otiranje ruku na sahrani se ne iznosi, to ne valja, nego se ruke nadnesu nad vatru i dim na ognjištu i osuše. To valja, tako je po običaju. Na klupe i na stolice za sjedanje ništa se od posteljine ne stere, to ne valja. Ako je toplo za soframa su namještene klupe pred kućom, a ako je hladno onda u kući.

Dok se kava popije, odmah sveštenik sveti vodicu, ako to nije obavio kad se na groblje polazilo, i škropi po sobi ili u kući gdje se pokojnik postavio (umro), i odmah se sjeda za sofru. U čelo sofre sjeda koji od starijih ljudi komšija, koji zna nazdravljati i vršiti sve što treba po običaju. Ostali sjedaju po strani i prečini.

Na svima sobetima obično se sjeda za sofru tako, da čelo sofre bude od istoka okrenuto licem zapadu, a na sahranama i inače na svima sobetima za mrtve čelo je od zapada okrenuto prema istoku. Zadnja je sinija prema istoku, ona ne smije biti zatvorena. Mora biti slobodnog prostora među zadnjima, da bi moglo sjesti bar još jedno-dvoje. Tako ima biti na svakom sobetu za mrtve: sahrani, parastosu itd. Domićin daje kolut svijeće »pročelniku« — dolibaši da metne na prvu siniju i zapali. Ta svijeća ima da gori do treće »rednje« (čāše). Prvu, treću i petu čāšu najprije nazdravlja dolibaši domaćin koji stalno stoji na nogama, toči čāše i služi (daje ukopnicima desno pa lijevo unakrst, kao i na svakom sobetu), ako to nije čovjek star i nemoćan, inače služi neki od mladića, a domaćin samo pozdravlja kad je njegova rednja. Uz treću rednju dolibaša dodaje svijeću domaćinu. On drži u jednoj ruci čāšu, a u drugoj svijeću (lijevoj) i nazdravi treću dolibaši za sv. Trojice i pokoj duše pokojnika svog. Zatim predaje čāšu, pošto svoju popije, i svijeću dolibaši i tako redom svaki od ukopnika prima uz čāšu i svijeću, dok se svi obrede. Onda se svijeća

opet vraća na prvu siniju i tu stoji do pete čaše. Uz svaku čašu dotle pominje se pokojnik, do pete rednje. Peta se čaša nazdravlja za domaćina i za »ostatka«, tj. za one koji su ostali u životu iza pokojnika, koji se više ni uz koju ne pominje.

Kad se treća popila-obredila, onda se iznose »prinosi«. Naime, koji su od prijatelja ili kumova, ili kćer, sestra i inače, koja od »odiva« došli i donijeli pogaču i pitu i bocu rakije, to predaju domaćinu. I ukopnici većinom donesu po kilu ili poluoku rakije kao prinos. Domaćin jednu po jednu prima i nazdravlja dolibaši, zahvaljujući onome koji je donio: »Hvala, N... , ti meni došao na žalost i razgovor, ove godine dolazio, ako bog da, na radost i veselje!« Dvije tri tako dolibaša nazdravi desnom do sebe, svešteniku ako je tu, ili koji se već tu nalazi, i tako otisne po jednu dvije desnom, a tako i lijevom stranom od jednog do drugog, a one druge vrati domaćinu da istrese u bardak ili svoje bure. Do pete rednje uz svaku se spominje pokojnik, i o njemu se obično vodi razgovor.

Koji su se dotle podmirli sa jelom, obično, ustaju iza sofre ili nastave da još jedu. Inače, slabo koji više uzima da pije. Samo dolibaša i po koji stariji za prvom sinijom još se zadrže. Ustaju, ako su u sobi izlaze pred kuću, a onda sjedaju domaćin i ostali domaći, svi drugi koji nisu sjedali, a domaćin dadne bardak kojemu od onih koji su se već digli iza sofre da posluži i njima. Za ovom drugom sofrom nema nikakve ceremonije.

Kući neće niko otići dok se i ova sofrina ne otarasi i ne digne. Tako, jedni po jedni, osipaju se i odlaze, zahvaljujući na časti. Domaćin zahvaljuje: »Hvala ti, halali zámuku!« — »Halalosom! Da bog dá da izađe pred dušu pokojnika!« — »Trpite se braćo, oprostite i halalite...«, govori domaćin na polasku svakom. Ako je kasno i noć već nastala, domaćin zadrži starije i ko je došao od porodice, prijatelja i kumova na konaku. Ove zadnje svakako.

Treći dan dolazi od svojati ko nije dolazio na sahranu, na žalost i ide se na grob. Ako nije udaren krst udara se tada, pali se svijeća i okadi grob. Na žalost može se dolaziti čitav mjesec dana, ko nije mogao prije. Kasnije već — sramota je svakom. Na trećinu dolaziti se s prinosom: pogačom, pitom i bocom rakije, ko nije od porodice i svojati dolazio na sahranu.

ZADUŠNICE

Uoči Zadušnica starije žene u kući načine svijeća svakome od svojih pokojnika koje nisu još zaboravu predali, po jednu svijeću da pripale na njihovim grobovima, a po jednu svakom da se pošalje crkvi, da se pripale u crkvi. Jedni idu ujutru na Zadušnice crkvi sa »čituljom« porodičnom u koju su upisivani svi pokojnici, kad je koji umro. To je činio sveštenik kad ga je opojavao. Kad sveštenik na Zadušnice otpočne službu za »upokojene«, svak pali svijeće. Čitulje se sve predaju svešteniku i on na toj službi ima da prečita sve i da preda opet domaćinima natrag na čuvanje, svakom svoje. Pošto se

ta dužnost za upokojene obavi kod crkve sjedaju za ručak, s kim ko hoće. Sprema se nosi obična, i crkvi i na groblje, kao i običnim zborovima kad se ide crkvi: suvog mesa, slanine, sira, kolačića (uštipaka), kuvanih jaja, jedan somun (oveći kolač), tepsijica pite i jedna kila rakije.

Za ručkom se ne obavljaju nikakve ceremonije, samo se uz rakiju pominju mrtvi. Čašama se ne nazdravlja, nego samo bocom, po ručku se malo posjedi i malo ranije razilazi i ide kućama. Ni u putu ni kod crkve se taj dan ne pjeva. Dešava se da se poneki od lola taj dan ponapije, ali se to smatra sramotom, kao i zapjevati. Koji na groblje idu nose, također, istu spremu za ručka. Pošto okade grobove i pripale svijeće, sjeda se zajednički za sofre. Samo se pije i jede, i za mrtve nazdravlja. Tu se dosta pijanči, ali je sramota napiti se. Za žive se na groblju ne nazdravlja. Uz piće se pominju samo mrtvi: »»Za upokoj duša predstavših, koje se prestavile, u raj se postavile. U raju prebivale, prepočivale sa svetim i pravednim...« — i razilaze se kući. Ko kameni krst nekom svom pokojniku podiže, obično taj dan udara, a može i nekom drugom prilikom.

Svakom kad umre, gradi se u onoj godini obično velika »mrtvačka svijeća« — voštanica i donosi se crkvi obično na Zadušnice, a može i kasnije, ako čovjek ne može da dođe do voska u tom određenom vremenu. Svijeće prave svaki svome pokojniku, razne veličine, obično od 1/2 kg. voska do 1 1/2 kg. za velike (od 7 godina pa na više), a do sedme godine do 1/4 kg. To biva jednom zauvijek. One gore godinu dana uvijek kad se crkva otvara i »služi«, osim praznika kad se za mrtve svijeće ne pale. Kasnije, nakon godinu dana crkvenjaci pretapaju u »sirceve« (kolutove), što ne izgori i prave i prodaju u crkvi, kao obične svjećice.

Iz bolje stojećih kuća obično na Zadušnice, donose nasljednici za svog nekog pokojnika ponešto od njegovog odijela, koje je pokojnik u svečanim prilikama nosio, a neki svojim pokojnicima donesu sve potpuno novo. Neko donese gornje i donje »rubine« (košulju i gaće), čarape, tkanicu — pas. Neko čitav »preoblačaj«.

Naročito u slučaju velike žalosti — npr. kad umre kakva »mladost« — momak ili djevojka, u kućama u bogatijih roditelja, gdje se ništa ne žali — donese se najsvječanije odjelo momačko ili djevojačko, seja za brata, majka za kćerku, mlad čovjek za svoju suprugu. Kadikad desi se da kod bogatijih roditelja umre kćerka jedinica, na udaju, čije je ruho ostalo pusto, pa majka donese čitave trube beza najljepšega, koje joj je kćerka svojim rukama tkala — po 100 i po 200 aršina beza, i sa crkvenjacima opaše crkvu po jedan i po dva puta i to ostane čitav dan. To se čini o najvišim zborovima, a ne o Zadušnicama, nego o Vaskrsu, o Vel. Gospojini itd.

Svo ovo ruho dijeli crkveni odbor sirotinji, obično momačko siromašnim momcima, a djevojačko djevojkama za »stajaće«, koje ovi oblače u svečanim prilikama. No i ovi to radije kupe, odnosno dadnu nešto u crkvu po svojoj mogućnosti i uviđavnosti, ili nešto, ako hoće, privrede crkvi.

OBIČAJI I VJEROVANJA O PRAZNICIMA

Djetinjci

U nedjelju pred Nikoljdan ili prvu poslije Nikoljdana slave se *Djetinjci*, a u idućoj po ovoj *Materice*, a sljedeće, koja mora biti posljednja pred Božić slave se *Oci*. Dakle, znači, od one tri posljednje pred Božić, prva počinje sa djetinjcima.

Djetinjce slave djeca i oni koji se uopšte nisu ženili ni udavali, ili nisu djece rađali. Majke i očevi slave oce i materice. Ljudi nose jedan konopčić da »vješaju« djecu. Majke iznose ovim »nemilim gostima« otkup — rakije, pića, raznih kolača (za meze), oraha, jabuka i sl. Naravno, od ovoga najviše djeci dopadne. Na Materice očevi s djecom vijaju po kući momu, ili, ako je neki iz komšiluka došao, da je »objese«. Ona je otkup pribavila ipak tobože bjega, praveći djeci uživanje. Kad je uhvate i pomoću tate nastoje da je obore, nastane čitav vrisak djece i urnebes. Sad tu tata počinje da malo brani mamu. On bi rad bio da što prije dođe do otkupa. Djeca kad dobiju i otkup, opet bi rada bila da vide mamu malo i objesenu. Čim nestane kolača, djeca odmah s konopčićem u akciju. Očevi ponajslabije proslave svoju slavu. Pušta se malo djeci da ga vežu. Brani se da ima nešto, da je spremio »otkup«. Govori im da zovu mamu da ona donese to što je on kupio. Naravno, mama se pobrinula i za tatinu slavu — oce.

Badnji dan

Muškarci rano polaze u »badnjak«, tako da se badnjaci donesu prije sunca. Za to vrijeme čeljad kod kuće imaju da sakriju stolove u kakvu zgradu. Koji idu da donesu »badnjake« (ili »veseljake«, kako ih još nazivaju), kad dođu kom ceriću ili hrastiću, nazovu »dobro jutro« i pospu ga zobi koju nose u rukavici i počnu ga sjeći. Prvu iverku koju odbiju, ponesu stopanici koja je drži među čancima u mljekaru čitavu godinu, tobože da joj bude onako debeo kajmak. Napolju, pred kućom, kad će se doći s badnjakom, treba neko da čuva žito — zob. i kad onaj s badnjakom nazove »dobro jutro« i čestita badnjak-veseljak, da ga ovaj pospe žitom, i njega i badnjak. Badnjaci se isijeku kako je već pogodno za loženje, a ovršak badnjaka usloni se uz kuću i ostavi za Malog Božića. Ovo se sve ima svršiti prije sunca. Badnjaci se unose u kuću kasno uveče, kad ih treba ložiti. Ali onda više niko tuđi ne smije dolaziti u kuću, dok ujutru polaznik ne bude došao i okresao badnjake. Stranac putnik i namjernik se prima u svako doba.

Božićna pečenica se »tuče« uoči Badnjeg dana (zato se taj dan zove »Tučindan« ili »Tucindan«), priprema za pečenje, nabije na ražanj, pa se na Badnji dan nastavlja peći. Može to sve da se svrši na Badnji dan. Izvan teškog vremena, pečenica se obično peče izvan kuće. Na kakvom zgodnom mjestu, tj. u zavjetrini, ili negdje u zgodnoj pećini ako ima, nepotpođenoj štali, a ako je lijepo vrijeme, onda obično napolju. Po nekoliko njih iz sela sprema sve zajednički. Nalože vatre jednu i dvije, a oko vatre pricvare pečenice na ražnjevima, okre-

ću na sošicama, jedan drugom nazdravljaju, piju, pjevaju, pucaju iz pušaka. Ako su veće pečenice -po 70 do 90 kg. — onda se to mora dugo peći, pa i do ponoći.

Maje — stopanice i kuvačice spremaju jelo za sutra, za Božića, a i večera uoči Božića treba da je nešto malo odabranija. U tom danu sa kućnim pšeničnim hljebovima-somunima, kuvaju se i mali somunčići za čobanâ. Ti se somunčići daju čobanima, kad uoči Božića zatvaraju stoku i goveda. Oni onda kad zaklope (zatvore) štale uzmu obično prosa i prosipaju oko štale, govoreći: »Dok vještice i činilice svako zrno ne pokupile, ne mogle mome malu ništa učiniti«. — I onda izlome one kolače i pojedu (svako je dobio po jedan). Kad se uveče unose badnjaci, onda se unosi i breme slame, obično zobne.

Badnjake unosi domaćin, pošto unese pečenicu, ako je pečena, i unutra u vrho kuće usloni je na ražnju uz brvna. Badnjake unosi i loži na vatri, prekrštajući jedan preko drugog. Oboje kad unosi, tj. i pečenicu i badnjak, naziva »dobar večer« i čestita praznik. Čeljad ga na kućnim vratima dočekaju posipajući zob i primaju čestitku.

Đedo, ako je živ, unosi breme slame u sobu, stere je po sobi vukući se na koljenima i kvoče kao kvočka, bacajući za sobom orahe. Mala djeca valjaju se za njim po slami, igraju, pijuču i kupe orahe. Sve se više smiruje, pa i starješina kraj ognjišta i naloženih badnjaka, koji čuva badnjake.

Božić

Ujutru, sa »crkvene gradine« u tri sata po ponoći, crkveni odbor pucanjem crkvenih »pranjića« oglašava Božić (počinje služba božija u crkvi). U kućama sve se diže na noge, sve veselo, razdragano. Ide se na vodu. Mnogi se to jutro na Božić na vodi okupaju, ili pred kućom, i obuku. Koji su polaznici, odlaze svaki svome domaćinu. Za pojas (»zadjede«) dvije ručice težine. Kad okreše vatru-badnjake, krešujući blagosilja: »Koliko varnica, onoliko dječice, ovaca, jaganjaca, koza, govedi, konja, krmadi. . .« — i tako sav mal.

Kad je tako badnjake stakao i okresao na ognjištu, ručice težine preda domaćicama. I one njega daruju. Sjednu ga kraj ognjišta na veliki sto (tronožac) i ogrnu ćebetom. Tu ga časte jelom koje je ostalo od večere (posno) i rakijom. Domaćin kuva česnicu i šuplje kolače koji se ostavljaju do Malog Božića i nabijaju volu na rogove i jednoj trmki (košnci) gore na vrh. Kad se polaznik isprati, ide se u štale, da se sva stoka pusti iz štala. Pripale se dvije svijeće na gornji prag od vrata, pa se stoka tako istjera ispod zapaljenih svijeća. Kad se svemu stadu položi ručak, onda se sakupe i čeljad. Sve je spremljeno. Domaćin odrezao desnu plečku u pečenice i lijevi but, nasuo rakije, ostalo sve spremno stoji. Domaćin pali svijeću pred ikonama. Mnogi stari domaćini znali su božićni tropar pjevati (»Roždestvo tvoje«), mole se bogu i, kad završe, »mirbože« se među sobom, kao da se ljube u ramena, i to najprije jedno drugo u desno rame pa u lijevo itd., izgovarajući oboje riječi: »Mir božji, Hristos se rodi.« — »Vaistino se Hristos rodi«. U stara vremena, kad se ljubilo, ljubilo se samo u ramena. Mlađi starije ljube još i u ruku, i sjedaju za sofru.

Najprije se uzme »anafora« (parčići hljeba osvećenog u crkvi), a zatim se omrsi suvim sircem. To već biva kako gdje. Božićna sofa se ne diže cijeli dan. Plečka od božićne pečenice očišćena stoji na sofri, ko zna da po njoj gata. Momci i djevojke, kad ustanu na Božić iza ručka, meću na prag u sredini jednu kost, pa ako meće momak, namijeni na sebe, a oko te kosti po dvije koje namijeni na dvije djevojke. Sad navabe pseto na one kosti. Ako uzme pseto onu srednju, tj. njega i jednu od onih krajnjih, pa odnese, onda će mu poći ta djevojka za njega. Ako koja djevojka namijeni srednju kost na sebe, onda dvije krajnje na dva momka, koja ona želi. Ako pseto uzme srednju i jednu krajnju kost, onda će ona poći za onoga momka. Odnese li pseto samo jednu kost, onda tu nema posla s tim momcima i djevojkama.

Čija je kuća prostranija i veća u selu, tu se na Božić uveče već zbije mladež na sijelo. Na Mali Božić uzme jedno čeljade, obično čobanin, onaj jedan šuplji somun (kao srbijanska lepinja) i odnese, pa nabije volu (koji se hvata iz desna) somun na rog. Vo obično mahne i zbací ga. Onda mu dadne koji zalogaj toga hljeba. Ostalo odnese kući i reže u poparu. Drugo čeljade uzima onaj ovršak od badnjaka, pa odnese sa jednim somunom što nije šupalj, i nešto od božićne slame na guvno. Badnjak se udari ondje na guvnu, gdje je bio stožer, obaspe se oko njega slame, pa se malo nadrobi i onog kolača, malo pojede, ostalo nosi kući u poparu.

Onaj koji ima pčela, uzima onaj treći kolač, nosi u pčelinjak, nabira na jednu trmku, pa se s tom trmkom »mirboži« i kolač vraća opet u poparu.

Na *Mali Božić* (sv. Vasilije, pravoslavna Nova godina) siječe se glava od pečenice, a lijeva plečka nosi se crkvi na Bogojavljenje, na sofri. Božićna se slama iznosi iz sobe na Mali Božić i posipa po bašči oko šljiva. Od Velikog do Malog Božića domaćini pozivaju svaki svoga polaznika jednu večer na čast. To je »častbenik« (npr. taj dan zvao sam »častbenika«). Jednu večer zovne domaćin polaznika na čast i još koga komšiju. Tu večer meće se pred njega (naročito ostavljeno od Velikog Božića) jedan komadić česnice i sirca kojim su se omrsila čeljad kuće na Božić. On to izlomi po siniji i ostalima. No niko to ne smatra nekom delikatesom, i pojede se samo malo radi običaja.

Veliki i Mali Božić su praznici najvesiliji ako su kitnjasti, ako je »kitina« (sa dosta snijega). To znači — rodiće godina. Ili, ako bude velika ljutina (hladnoća) oko Božića, znači, biće zdrava zima i sretna godina, još ako su Božići »dvomjesečići«, tj. ako se mjesec mijenio među Božićima, onda posebno. Inače svijet kaže: »Sačuvaj te, bože, južića oko Božića (Velikog i Malog) i Božića jednomjesečića«. Ovo, opet, vele, ne valja po mladež — janjce, jarad, a valjda i djecu. Ili: »Sačuvaj te bože vedra Badnjeg dana i oblačna Đurdevdana«.

Krstovdan

Prije sunca koji se vjetrovi ukrste, tj. presjeku se, oni će »svu ljeto puvati«, tj. kad god bude vjetar puhao, biće jedan od ta dva, drugi ne.

Bogojavljenje

Uoči Bogojavljenja vjeruju da se otvaraju nebesa. Kad bi »čovjek to utrefio«, tj. kad bi to mogao da vidi, odmah bi mu se ispunilo što god bi zaželio.

Tripundan

Ako pada snijeg na Tripundan, rođiće kruške, a naročito divlje. Onda medvjed slatko spava u pećini. Ako je oblačno, rođiće pšenica ozimica, a ako leže magle po poljima, rođiće polja. Ova vjerovanja i gatanja nisu svugdje potpuno jednaka. Nešto se pripisuje Tripundanu, a negdje to isto Đurđevdanu a ne Tripundanu. Neki prate zimske mjesece kakvi su, pa onda proriču za one u ljetu, koji ovim odgovaraju, tako npr. kakav bude januar, onakav će biti za ljetu juli, a kakav februar, onakav avgust.

Poklade

Na Poklade (obično »časne«, tj. uoči početka uskršnjeg posta) stavlja se djeci pod glavu po koje čeno bijelog luka. Vjeruje se da tu noć hodaju rdave duše — vještice i činilice, pa da ne bi mogle naškoditi djeci (»prekinuti dijete«).

Sabor Arhangela Gavrila

Sabor Arhangela Gavrila više se svetkuje iz bojazni od vukova (»Taj dan privrednih nešto malo, i eto, odmah mi se prikaza, odnese mi kurjak ovcu, pa još, vala, najbolju.«). Isti svetitelj pada sutradan po Blagovijesti (26. III/8. IV), ali se taj dan mnogo ne poštuje.

Đurđevdan

Na Đurđevdan (6. maja) ima više običaja. Do Đurđevdana treba svaki usjev posijati, da se na Đurđevdan prije sunca »ukrsti«, tj. da se tog dana prije sunca odsiječe jedan prut, obično ljeskov, u sredini rascijepi se nožem, pa se onda zateše na plosan komad štapića (20—30 cm. dugačak) i prodjene kroz onaj procjep od pruta, pa se prut usadi usred njive i tu ostane čitavo ljetu.

Uoči Đurđevdana iskupljaju se djevojke u selu i predveče idu pod mlin i hvataju vode u kakva sud (od kapljica sa mlinskog kola) Ako mlin ne melje, one puste vodu da se kolo okreće, dok one uhvate vode, koja s kola pršće. Naberu u potocima »navale« gdje je ima i metnu u vodu. Navala je trava kao paprat, s razlikom, što ne raste kao stabljika, nego u čumama raste na osojnim mjestima. To onda nose kućama, stave u cvijetnjak, naberu mirišljavog cvijeća (čak i ako nije iscvalo) kao bosioka, kalopera, vratiča, kadife, nevena i sl. sve to stave u vodu sa navalom da prenoći u cvijetnjaku. Sutradan se umivaju tom vodom prije sunca i kite cvijećem.

Jeremijevdan

Jeremijevdan je praznik koji se još zove i »Gujina slava«. Dešava se da se na taj dan viđaju guje-zmije, spletene (pare se), pa se

dešava ovda-onda i neka šteta od guja. Taj dan se volovi ne hvataju u jaram. Neki ipak hvataju volove i oru, ali prethodno opletu gužvice volovima na rog.

Spasovdan

Na Spasovdan čobani se obuku u taze košulje, probacivši gvozden ključ kroz košulju, da bude tvrda, kao i u vrlo svečano odijelo i idu svako za svojom stokom u planinu, naročito na brda gdje raste smilje i drugo divlje mirišljivo cvijeće, koje je rijetkost i koje je u narodnim pjesmama opjevano. To cvijeće naberu u kitama, da ponesu: neko seji, neko svojoj dragoj, neko svojoj mladoj snaji i inače djevojkama i momčadima u selu, a i sami se zakite. U svakom selu ima po jedno mjesto ispod planine sa prostranom »ispusti« izvan njiva, to je poravna livada-utrina. To se mjesto zove »spasovnica«. Na Spasovdan, do ičindije, imaju sve stopanice ili njihovi zamjenici, djevojke i mlade snaše, iznijeti svečanu užinu čobanima: satricu (sir sa narezanim crnim lukom), uštipaka, kajmaka, prevrata od jaja, pita sa sirom i kajmakom i pune kablove mlijeka, i sve postaviti na livadu.

Do ičindije čobani moraju taj dan stići sa svojom stokom, pjevajući, svirajući na sviralu, dvojnice i tamburicu i potcikujući. Djevojke i momčad koji ih tu čekaju, potrče svaki svome bratu, ili inače svom srodniku. Ovi čobančići svi razdragani lete opet njima u susret. »Meni, meni, smilje, joj, ljubi te tvoja seja!«. Hvataju ih i ljube u obraze, kite se svijećem. Mladež sva u ushićenju sjeda za sofre, bez obzira gdje ko sjeda. Obično ko se s kim bolje pazi. Zar se tu jede? Tu se časka, smije, pravi se urnebes, pršću se mlijekom čobani, tako da poneke okupaju. Onda se sva mladež pohvata u kolo i tako se igra i pjeva do pred sami mrak. Onda svi potjeraju svaki svoju stoku u torove i odlaze kućama s pjesmom, cikom i svirkom. To je jedino »sobe« gdje se rakija i ne spominje, a za čobane najsvječaniji dan u godini.

Lile

Uoči Vidovdana, Jovanjdana (Ivanjdana) i Petrovdana čobani kod svojih torova pale »lile«. Čobani prave pred te praznike »lile«, tj. nagule sa stabla breza ili trešanja gornji sloj kore, pa rascijepu s gornjeg kraja sirov kolac dugačak oko 1,5 m., nalože u taj procijep tih listova od kore i odozgo nabiju jednu gužvicu da stegnu listine. Takvih lila zapali se po nekoliko komada uoči ovih godova. Najviše se pali lila uoči Petrovdana. Pokoji komad čobani zapale i pošto triput obnesu oko tora, trčeći nose kući, obnesu oko kuće tri puta, onako zapaljenu i oko mljekara. Tjeraju stopanicu i prijete da će je spaliti, ako sutradan ne bude suvi sirac i onda nose lilu u kupušnjak i tamo dogori. Gataju da je dobro da se lila nosi u kupušnjak da gusjenica na ljeto ne jede kupusa.

Jovanjdan (Ivanjdan)

Na Jovanjdan poneki domaćini prije sunca ujutru zgone koze gdje god na potok ili rijeku i kupaju. Tada, vele, ne napada »guba« na koze. Ovo vjerovanje doskora je postojalo, ali rijetko gdje.

Međudnevica i Nesnovica

To su dani u kojima se ne smije ništa snovati, da se ne prisnuju vuci u selu. Kad stanu češće da vuci upadaju u selo, onda vele: »Neko ih prisnova, smeo ih bog!«. Što čovjek zasniva, da počinje da radi, to se ne smije uz Međudnevicu početi. Kako muški u svojim radovima, tako ženske, naročito kad se radi nešto što se spliče, navija, snuje itd. Tako npr. ako neko hoće uz Međudnevicu sijena da ograđuje, da plete kotareve oko sijena, da razmijera za podizanje kuće ili kakve zgrade, da polaže temeljnik, sve to bar na jedan dan prije Međudnevnice mora započeti. Tako npr. ako hoće da plete plotine mora prije toga dva — tri puta da uplete, da okonča mjesto gdje će praviti kuću ili kakvu zgradu. Međudnevica se računa od Velike Gospojine do Male Gospojine (28. avgusta do 21. septembra). U »Nesnovicu« spadaju još dani: od Tomindana do Mitrovdana (od 19. oktobra do 8. novembra), Bijela nedjelja (pred časne poste) i od Cvijeti do Tomine nedjelje (prva nedjelja po Vaskrsu).

Mitrovdan

Na Mitrovdan (26. X — 8. XI), ako je magla, rodiće pšenica ozimica, i uopšte tih dana, ako leže magle, onda »tiju« (bujaju) pšenice ozimice (ozime pšenice dotle posijane, od Mijoljdana do Mitrovdana, tj. od 12. X do 8. XI). Pitali su, vele: »Šta ono škripe kola?« — »II'se vuče pšenica mijoljica ili zob »tripunjska«, znači: »rodna i teška«.

Mratinjdan

Od Mratinjdana (11/24. XI) do Varindana (4/17. XII) su najduže noći. Vo se ne smije od Mratinjdana svezati uveče na prazne jasje, makar mu čitav dan polagano. Od tada treba volovima i konjima dobro polagati. Tada može najprije da se māl upusti. Seljak, goneći u proljeće vola u lijesu: »Hajde, brate, potegni, gdje ti je moć?« — a on odgovara: »Izvukla mi mratinjska noć«, tj. upušten tada, nije mu polagano.

Varindan

Vjeruje se da se neka poluduhovna bića klatare tada po noći po štalama, oko stoke i oko krava. Duga je noć, pa vještice i činilice tih dana ne miruju. Stoga marvi treba da se dadne prije Varindana (4/17. XII) »varinska so«, koja mora da se očita dotle u crkvi. Uoči Varindana reduša uzme svake vrsti sjemene: pšenice, kukuruza u zrnju, a i u klipovima, raži, graha, ječma i sve još što domaćin od žita sije. Sve se to otrijebi, smiješe, odnese se na vodu i dobro opere, i u poveliki kotao nastavi da se svu noć kuva. U tu smjesu zabodu se dvije — tri ljeskove mladice s resom, koje se uveče donesu s vode. Ujutru, rano u zoru, šalju se mlađa čeljad, obično momci i djevojke, dječaci, naspe im maja u sud te smjese i dadne kašiku, i one mladice s resom, pa odnesu na vodu. Nazovu: »Dobro jutro, studena vodice, evo tebi varice«, saspju se 3 kašike u vodu, a u tom sudu zahvati se vode i donese sa onim mladicama i resom. Vode i što je ostalo vare istrese se opet u varu, a mladice zadiju pod gredu i tu ostanu do na Božić

ujutru: kad kuvaju česnicu, prvi put zamiješaju tim mladicama, pa onda rukama. Na Varindan se najprije okusi vare, obično prije sunca. I inače taj se dan varom ruča i večera, a i sutradan, ako je ima, rado se jede.

Na »čelnjaku« (»kovanluku«) treba da se drže kod košnica (»trmki«): goveđa glavuča radi uroka, jedna pod jednom trmkom, srebrena para, tamjana da se oplete po jedna gužvica, pa se ozgo nabije na trmku u kojoj ima pčela, i to od trave koja se zove »prilip«. Pčele treba da se kade svake mlade nedjelje.

Kad se pčele nađu u šumi u kakvom drvetu, onda onaj koji je našao, sjekirom usiječe na vidnom mjestu na tome drvetu »krst« (tj. »zakrsti«). To je znak da ih je neko našao i da drugi nema prava na njih, pa iako je našao prije, ali nije ukrstio. To vrijedi i pred sudom. Smatra se da je pčela iz raja iznešena. Od njenoga ploda prinose se žrtve bogu, za žive i za mrtve. Zato je nju grehota opsovati, reći da je lipsala, manjkala i slično, nego se kaže umrla ili uginula.

LITERATURA

- Dr Risto Jeremić: *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd 1922, str. 151.
- Milan Karanović: *Slava crkve Lovnice u Birču*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XIV.
- Dr Milenko S. Filipović: *Donji Birač*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XV, str. 33—43.
- Ljiljana Beljkašić: *Nošnja u Donjem Birču*, Zbornik Zavičajnog muzeja u Tuzli, knj. VI, Tuzla 1965.
- Dr Milenko S. Filipović: *Težačka svijeća*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu knj. VIII, str. 97.
- Dr Milenko S. Filipović: *Grad i predeo Birač*, Jugoslovenski istorijski časopis, knj. V, 1939.
- Dr Milenko S. Filipović: *Rodovske trpeze ili sobrašice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1950.
- Dr Milenko S. Filipović: *Đoko Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni*, Spomenik SAN CI, Odelenja društvenih nauka, knj. 3, Beograd.

OBJASNJENJE MANJE POZNATIH RIJEČI

ačikosam (aškosum, ačkosum) — bravo, živio, čestitamo
ajdov pir — upotrebljava se u smislu velika gozba, svečanost
ajvan — v. *hajvan*

bardak — vrč od keramike, specijalno zeleni za rakiju
baskija — žioka, vrljika, daska za ogradu
bensilaj, bensilah — širi kožni pojas sa pregradama za sitnice kao što su duvankesa, čakmak i sl.
beričet — izobilje, rod, napredak u imovini
berlava, berlača — upotr. se u smislu neuredna, glupa, aljkava
Betanj — toponim u Donjem Birču
bezbeli — sigurno, zaista, bez sumnje, naravno
binjadžija — konjanik, jahač od zanata
boščaluk — dar koji mlada daje svatovima, obično par rublja zamotan u bošču, maramu

ćage — papir, hartija
ćaća — otac, vok ćaća
ćasa — dublja zdjela od bakra ili keramike
ćukile — u grupi, u gomili, u smislu sva kućna čeljad
ćumna — grmić (raste u ćumama, tj. gusto izraslo)
čatanik — onaj koji čita molitve

dābetile — posebno, naročito, pogotovo
dijete, s dijetom, ovaj oblik uobičajen u D. Birču
dost, dostovi — gosti, kumovi, prijatelji
duvak — veo kojim mlade prekrivaju lice

đakonije — probrana jela priređena za goste

dem — dio konjske opreme
đetušina — dijete, obično se tako kaže od milošte
đuture — sve u cjelini, ujedno, bez mjerenja, otprilike

džilit — kratak štap sa kvrgom na jednom kraju kao u topuza, koju konjanici u istoimenoj igri bacaju jedan na drugoga
džukela — pas, obično veliki ovčarski pas
džumbus, džumbusdžija — šala, veselje, onaj koji se rado šali

evta (hefta) — sedmica, nedjelja dana

fajda — korist

haber — glas, vijest, obavijest, pojam, poruka
hajnek (hajnećeći i sijeleći) — upotrebljava se u istom smislu kao i dernek, veselje, slavlje
hajvan — životinja, stoka
halakati — vikati, galamiti, i to više osoba istovremeno
halal, halaliti — oprostaj, oprostiti

ibrik — bakrena posuda za vodu, sa visokim uskim grlom i dugim nosačem

ičindija — sredina vremena između podneva i zalaska sunca

idip — ugledan, delija, upotrebljava se u tom smislu

iksani (insan) — čovjek, osoba
inad — prkos, kapric

indžija (od indže, ince — tanak lak) — upotrebljava se u smislu — onaj koji nešto lako pogađa

ise — dio

iščil, iščildžije — uvjerenje, sumnja — u igri prstena — uvjerenje da se pod kapom nalazi prsten

izdžilitati se — upotrebljava se u smislu izigrati se
izum (izun) — dozvola, dopuštenje, odobrenje, pristanak

jangin — upotrebljava se u smislu veseljak

jāmi — ostavi, baci, pusti

jasati — lutati, hodati bez nekog naročitog cilja

jagluk — vezena maramica, za ukras

jaran — drug, prijatelj

jedžek — jelo, hrana

jendija — djeveruša, žena koja u svatovima ide uz mladu

jesab (hesab) — račun, broj, procjena

kalauz — upotrebljava se u smislu vodič

kavga — svađa

klati se — upotrebljava se u smislu svađati se

kozbaša — najbolji kosac, onaj koji prvi počinje kosidbu

koziti se — oklijevati, mučiti se, s teškoćom donositi odluku

kršnjaci — oni koji slave istu krsnu slavu

kućile — ujedno svi članovi domaćinstva

kutarisati se — riješiti se, spasiti se, izbaviti se, osloboditi se

lokać — pijanica, onaj koji mnogo pije, hronični alkoholičar

leđen — vrsta latora od bakra, služi pretežno za pranje ruku

ljeljen — jelen

maksuz — naročito

māl — stoka, blago

maja — v. stopanica

marifetluk — dovrtljivost, okretnost, vještina, izmotavanje

mašala — upotrebljava se u smislu ne ureklo se, da ne bude uroka, kad je nešto lijepo treba reći odmah mašala (od mašallah)

merak — naslada, uživanje, ugodno osjećanje, strast, žudnja, želja
milać (gradilište) — upotrebljava se u smislu zgarište, ode u propast, ostade pusto

mrstak, mrsak — period kad se ne posti, kad nisu posti

muštuluk — radosna, vesela, dobra vijest

muštulugdžija — onaj koji prvi javlja radosnu vijest

nabačak — višak, više novaca preko pogodbe (kad se nešto plaća)

nadžak — dio starinske bojne opreme u obliku sjekirice na dugom dršku

najmišnje — najmanje

naljeći, naljego — naići, naišao

nām — ugled

napobaška (baška) — posebno, odvojeno

naponica — čovjek koji se pravi važan, uobražen, ohol

napredak, *unapredak* — unaprijed

nazirati — plašiti se, upotrebljava se obično u slučaju kad se govori o plašljivom konju (koji nazire)

nazor — na silu, protiv volje

nečkati se — odustati, ne htjeti više, ustručavati se

nedoskutica — oskudica, neimaština, nevolja

neimar — graditelj, obično se misli na seoske zidare

nenavid — onaj kome je sve malo, ko je pohlepan, gramziv

nosać — otvor, cijev, nos za lijevanje na bardaku

odiva — ćerka koja se te godine udala iz kuće, ili uopšte žensko koje se te godine udalo iz kuće

ograđeni sto — stolac, tronožac sa naslonjačem ogradom — obično bio u svakoj kući po jedan za domaćina ili uglednijeg gosta

orma — konjska oprema

ornat — odežda, ritualna odjeća sveštenika
otrzati se — obilaziti, oklijevati
ovdan — cijeli dan (otići na ovdan)

panija (panahija) — koljivo, prekadnja, kuvana pšenica koja se služi na krsnoj slavi ili prilikom pomena za mrtve

peksijan (peksin) — prljav, nečist čovjek

peka — željezna kalota za pečenje hljeba, pite itd. na koju se stavlja žar, upotrebljava se na ognjistu

poelačiti — oštetiti (od helać — šteta)

poluoka — boca od pola litre, obično rakije

posjek — suho meso (i nusprodukti) koje se ostavlja za zimu

postata, *postat* — jedan red kod kosidbe (postadžija — koji predvodi postat kad se kosi ili žanje)

posukati — upotrebljava se u smislu nagrnuti, krenuti u grupi

pomor — epidemija neke bolesti (pretežno se misli na kugu)

povrviti — upotrebljava se u istom smislu kao i posukati

prekardašiti — preći svaku mjeru

pricvariti — cvariti se — pripeći uz vatru, previše ugrijati

primak — (»primak u napredak«) upotrebljava se u smislu povećanja, npr. da se povećá prihod

prišestvije — dolazak, prisustvo

prosjek — alatka za sječenje drveta, neka vrsta bradve

râzi — zadovoljan, saglasan, voljan (npr. kad neko dođe pita »jeste li nam razi« — tj. jeste li voljni da nas primite)

rešedija — vrsta halve koja se pravi od brašna, šećera i nišeste. U ovom slučaju upotrebljava se za pitu koja se lijepo napravi za neku svečanost ili slavlje.

seftedžija — prvi kupac u dućanu, prva mušterija, prvi koji nešto radi

sibijan — upotrebljava se u značenju djeca, nejaka kućna čeljad

sijevati — hodati, svuda stizati, na sve strane, bez nekog cilja

sjabana — upotrebljava se u smislu momčad, vjerovatno od jabama (pers) što znači stranac, tuđin, nesrodnik

sobet (od ar. sohbet) — razgovor, sjedeljka, sijelo, slavlje

srklet — tegoba, uzrujanje, nervoza

stajačluk — stajaće, praznično ruho

stopanica — domaćica, žena koja se u združnoj porodici brine za pravljenje hrane

sveosve — sasvim, potpuno

tâta (od tahta) — daska, trenica

têlo — tijelo — u D. Birću u svakodnevnom govoru upotrebljava se u tom obliku

taze — sasvim novo, neupotrijebljeno, svježije

tijesan čovjek — upotrebljava se u smislu krut, uskogrud, sebičan

titiz — škrtac, tvrdica

tor — manji ograđen prostor za sitnu stoku

tuljiti se — stidjeti se, ovdje u smislu utrpati se

vakat — vrijeme, doba

vidok (»bez svjedoka i vidoka«) upotrebljava se u smislu očevdac

vodnica — određeni prostor, mjesto, na kome se drži voda za piće pred kućom ili u jednom dijelu kuće

vrnuti se — vratiti se

ugurli — zgodno, srećno

uzovnik — zvanica, pozvani gost

zagrljuštiti se — upotrebljava se u smislu naroguštiti se, praviti se važan

zadebeliti glas — ukрупniti glas

zahalakati — vidi halakati

zakarabasati — zalutati, skrenuti, pretjerati

zâmuka — trud

zapomagati — vikati, zvati u pomoć

zastavnice — trougaoni dio mrtvačkog sanduka ispod glave i nogu

zazor — sramota, stid

I N D E X

- Abdurahmanpaša*, 95.
Aga, 95.
Ajdov pir, 101.
Anterija, gornji dio ženske nošenje, 95.
Aristotel, 93.
AVNOJ, 92.
Ambulanta, prva zdravstvena, 92.
- Bacanje džilita*, 98.
Bacanje kamena s ramena, 98.
Badnji dan, 134.
Badnjak drvo, 134.
Bardak, 102.
Banjalučki veleizdajnički proces, 92.
Baskija, 94.
Barjaktar, 117, 120.
Begovi, 95.
Begluk, 92.
Bensilaj, 116.
Berićet, 106.
Betanj, toponim u D. Birču, 96.
Bez, 110, 127, 129.
Bijela nedjelja, 139.
Birač, Gornji i Donji, predgovor, 89, 92.
Birčak, Birčanin, 94.
Bisage, 121.
Bogojavljenje, 136, 137.
Boščaluk, 101, 126.
Božić, 134.
Božić Mali, 134.
- Crna Gora*, predg. 89, 94, 95.
Cvijeti, 139.
- Ćaća*, 95.
Čage, 104.
Časa, 108.
Ćulah, 98.
Čajo, 118, 122, 124, 125, 127.
- Čanak*, drvena posuda, 134.
Čanići, selo, 108.
- Čazbenik*, gost, 136.
Časnik svatovski, 120.
Čatanik, onaj koji čita molitvu, 108.
Čember, ženska marama za glavu, 120.
Česnica, 135.
Četeresnica, 100.
Čitulja, 92, 132.
- Darovina*, 124.
Divlji krmak, društvena igra, 97.
Dizanje koca, sportska igra, 98.
Djetinjci, 134.
»Dobitak«, (tek dovedena mlada), 117, 118.
Dolibaša, dolibaštvo, 101, 118, 123, 124, 131.
Dost, upotr, kao gost, 106.
Dragasevac, selo u D. Birču, predg. 89.
Drinjača, rijeka, 89.
Društvene igre, 97.
Dušni brav, 100, 129.
Duvak, 118.
Dvojnice, 97.
- Đakonije*, 106, 121.
Đem konjski, 95.
Đever, 118, 125, 126.
Đeveruša, 119.
Đurđevdan, 137.
Đurići selo u D. Birču, 94.
Đuvegija, 128.
- Fadilpaša*, 96.
- Gospojina Velika*, predg. 90, 139.
Gospojina Mala, 139.
Grabovci, 94.
Gujina slava, 137.
Gusle, 95, 98.
Gvožđa, 97.
- Hadžija*, društvena igra, 97.
Hajduci, 95.

Handžar, 95.
Han Pijesak, 89.
Hercegovina, 89, 94, 95.

Ibrik, 109.
Ise, dio, 105.
Istočna Bosna, predg. 90.

Jadar, rijeka, predg. 89.
Jagluk, 119.
Jangin, 109.
Jaran, 115.
Javor, planina, 90.
Jazija turska, 95.
Jedžek, 99, 106.
Jendija, 119, 125, 126.
Jeremić, dr Risto, 90, 94.
Jeremijevdan, 137.
Jesab, 102.
Jovanjdan, 138.

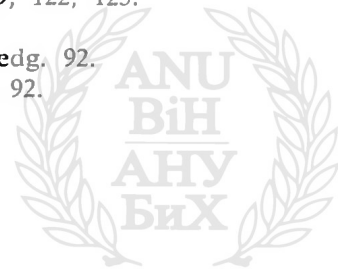
Kadija, društvena igra, 96.
Kalauzi, glasnici, 119.
Kalem, 102, 103.
Kantar, 103.
Karavlası, predg. 89.
Kavga, 115.
»*Kitina*«, deblji sniježni pokrivač, 136.
Kladanj, 95.
Knez seoski, 115.
Knežina, selo, predg. 95.
Kodžobaša, 115.
Kolač, obredni hljeb, krsni kolač, 109.
Kolač, kumovski i prijateljski, 106, 110.
Kolašin, 96.
Kolo »naški«, 98.
Kolo »tamo-amo«, 98.
Kolo sitno, 98.
Komić, brdo u D. Birču, 94.
Komora, 90.
Kozbaša, 96.
Koziti se, 103.
Kovanluk, mjesto sa košnicama, 140.
Krajina, 94.
Krsno ime, 107—110.

Krsni kolač, 108.
Krsna svijeća, 108.
Kršnjak, onaj koji slavi slavu, 108.
Krstovdan, 136.
Kuga, 95.
Kurjak, društvena igra, 97.

Leđen, 127.
Lemeš, 95.
Lile, 138.
Lio neparni broj, 100.
Lizanje soli, društvena igra, 97.
Lomnica, crkva, predg. 90, 91.
Lovnica, crkva, 90, 91.
Lovnica, rječica, 90.
Ljesa, 106, 139.

»*Madžar plot*«, 94.
Maja, v. stopanica, 119, 122, 125.
Mal, 135, 140.
Manastirski konak, predg. 92.
Mandić, vladika, predg. 92.
Markovići, selo, 107.
Materice, 134.
Međudnevnică, 139.
Merak, 116.
Mesojede, 104.
Miholjdan, 139.
Mir, 123.
Mitrovdan, 139.
Mlada punica, šurina žena, 109.
Moba, 98.
Momak-kumovski i starosvatovski, 120, 126.
Mratindan, 139.
Mrkalji, 96.
Mrsni dan, mrsak, 100.
Muslimani, predg. 89.
Muštuluk, 119, 120.

Nabačak, 102, 103, 104.
Nadžak, 122.
Naselje, osvećenje novog doma, 100.
Natezanje klipka, sportska igra, 97.
Natezanje kuke, sportska igra, 97.
Natezanje nišana, sportska igra, 97.
Nazuvak, 97.

Nedoskutice, 103.
Neimar, 102.
Nenavid, 103.
Nesnovica, 139.
Nosila, 130.

Obojak, 97.
Oci, očevi, 134.
Odiva, 101, 110, 111.
Ograđeni sto, 96.
Omer paša, 95.
Opasivanje crkve, 134.
»*Ostatak*« — oni koji su ostali iza umrlog, 132.
Osman paša, 95.
Otkup kmetova, predg. 92.

Panahija, 100.
Parastos, 99.
Pečenica, 134.
Peka, 105.
Petrovdan, 138.
Pilav, pir, 106, 114.
Pita rešedija, 105.
Piva, 94.
Pjesma sofrenska, 98.
Ploska, 106, 111, 117.
Poklade, 137.
Pokrov, 129.
Polaznik, 135.
Poljska molitva, 96, 99.
Poljevačina, 128.
Pomor, 95.
Popara, 136.
Posjek, 101.
Prangija, 135.
Prčina, 101, 127.
Preoblačaj, 133.
Preslica, 95.
Prestaviti se, umrijeti, 128.
»*Prijatelj*«, 116, 121, 123, 124.
Prijemet, 98.
Prinos, 99, 104, 106, 132.
Pročelnik, 131.
Pročelje, 106.
Prosjek, *prosjekača*, 96.
Provodadžija, 114.
Prsten pod kapom, društ. igra, 97.

Prvljenac, 115, 120.
Plug gvozdeni, predg. 93.
Pustolovina, ono što ostane pusto, 129.
Puške male, 95.

Raonik, 95.
Raja, 95.
Rednja, 98, 99, 103.
Rubine, 133.
Ruho, 118, 119, 133.
Rvanje, sportska igra, 98.

Sabor, *Arh. Gavriła*, 137.
Satrica, 138.
Savić, *Savo*, predg. 92, 93, 95, 98.
Seftedžija, 104.
Sejisana, 126.
Semberija, 90.
Sibijan, 113.
Sinija, 95, 96, 99, 100, 102.
Sjabana, 101.
Skok u vis, 96.
Slava krsna, 109.
Slava, časa zameđene rakije, 108.
»*Slava*«, čitanje slavske molitve, 108.
Slava hramovska, 107.
Slav. Požega, 92.
Slijepi miš, dr. igra, 96.
»*Sluge*«, 99, 122, 126.
Sobet, 98.
Sofra, 98, 100, 101, 102, 107, 111, 121, 131, 132.
Somun, 136.
Spasovdan, 138.
Spasovnica, 138.
Sportske igre, 98.
Spreča, 90, 94.
Sprema, 99, 101, 110, 119.
Srbi, predg. 89.
Sretioci, 119.
Stajačluk, 96.
Stan za tkanje, 91.
Starješina svatova, 117.
Stari svat, 115, 117.
Starješina seoski, 115.
Stopanica, 119, 122, 125.

Strmica, selo, 91.
Sveta Trojica, 102, 131.
Svirala, 97.
Svojat, 101, 132.

Sarenica, 101.
Sekovići, predg. 89, 90, 91.
Šišana, 90.
Škola, prva srpska, 94.

Tahta, daska, 128, 129, 130.
Težina, 135.
»Trećina«, 132.
Tripundan, 137.
Trmka, košnica, 140.
Tomindan, 139.
Trpeze natkrivene, predg. 90.
Tucindan, 134.
Tupanari, selo, 96.

Uzovnik, pozvani gost, 108.
Ukopnik, 130, 131.

Vakat, 115.
Vampiriti se, 128.
Varindan, 139.
Veledin-grad, 94.
Velike ospice, 95.
Veliki radnički štrajk, predg. 92.
Vidovdan, 138.
Vodnica, 114.
Vojvoda, 115, 118.
Vrućica, 94.

Zadušnice, 132, 133.
Zagonetke, 97.
Zamučnik, 100.
Zastavice, daske za sahranu, 128.
ZAVNOBiH, 92.
Zdravice, 106, 111, 122, 124, 132.
Zvornik, 90, 93.

Stampa: Stamparija »DES« — Sarajevo

Za štampariju: Ljubo M. Slijepčević